

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ทุนวิจัย

เงินทุนเฉลิมฉลอง

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

รายงานผลการวิจัย

เรื่อง

นโยบายทางด้านเศรษฐกิจของรัฐในรัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

โดย

วราภรณ์ จิวชัยศักดิ์

330.9593
73214

พฤษภาคม ๒๕๔๔

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ทุนวิจัย

เงินทุนเฉลิมฉลอง

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

รายงานผลการวิจัย

เรื่อง

นโยบายทางด้านเศรษฐกิจของรัฐในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

๗๐. สำนักหอสมุดจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

โดย

วราภรณ์ จิวชัยศักดิ์

พฤษภาคม ๒๕๔๔

กิตติกรรมประกาศ

ผู้เขียนขอขอบพระคุณคณะกรรมการบริหารโครงการวิจัยเงินทุนจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เฉลิมฉล่องสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ที่ให้ทุนอุดหนุนในการวิจัยครั้งนี้ และขอขอบคุณสำนักบริหารวิชาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่ให้ความสะดวกในการติดต่อประสานงานด้วยดี

ขอกราบขอบพระคุณศาสตราจารย์ ดร.ปิยนาด บุนนาค ที่กรุณาให้คำแนะนำที่มีคุณค่า ยิ่งและให้กำลังใจแก่ผู้เขียนมาโดยตลอด และขอกราบขอบพระคุณ ศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา สำหรับคำแนะนำและความปรารถนาดีที่มีต่อผู้เขียนเสมอมา

ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่ห้องเอกสารตัวเขียน หอสมุดแห่งชาติ หอสมุดกลางมหาวิทยาลัย ศิลปากร หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ สถาบันวิทยบริการและห้องสมุดคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่ให้ความสะดวกในการค้นหาข้อมูล พร้อมทั้งขอขอบคุณ อาจารย์กันยารัตน์ ดัดพันธ์ คุณเทอดศักดิ์ ไม่เท่าทองและคุณวาสนา บุญจง ที่ให้ความช่วยเหลือด้านข้อมูลด้วยความเต็มใจ

สุดท้ายขอขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์ ดร. อมรา ประสิทธิ์รัฐสินธุ์ ผู้อำนวยการสถาบันไทยศึกษา ที่ส่งเสริมสนับสนุน และทำให้ผู้เขียนเกิดแรงมานะที่จะต่อสู้กับอุปสรรคอย่างไม่ท้อถอย

วราภรณ์ จิวชัยศักดิ์

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ชื่อเรื่องวิจัย : นโยบายทางด้านเศรษฐกิจของรัฐในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ชื่อวิจัย : นางวราภรณ์ จิวชัยศักดิ์
 เดือนและปีที่ทำวิจัยเสร็จ : พฤษภาคม 2544

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่องนี้มุ่งศึกษานโยบายทางด้านเศรษฐกิจในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลอดจนปัญหา อุปสรรคของการดำเนินนโยบาย และผลของการดำเนินนโยบายที่มีต่อประชาชนและรัฐโดยรวม

ผลการศึกษาพบว่านโยบายทางด้านเศรษฐกิจของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสามารถเพิ่มพูนรายได้ให้แก่รัฐอย่างมากจนทำให้ภาวะเศรษฐกิจของรัฐดีกว่าในรัชกาลก่อนๆ และดีกว่ารัฐใกล้เคียง โดยที่โครงสร้างทางเศรษฐกิจยังคงเป็นแบบเดิมคือ เลี้ยงตัวเอง ขณะเดียวกันรัฐก็มุ่งการค้าขายกับต่างประเทศโดยการผลิตสินค้าเกษตรเพื่อการส่งออก ตลอดจนการจัดเก็บภาษีอากรโดยระบบเจ้าภาษีที่ทำให้เกิดกลุ่มพ่อค้าคนจีนซึ่งมีบทบาทในการค้า การผลิต และเป็นแรงงานที่สำคัญ นโยบายของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่เพียงแต่มุ่งส่งเสริมการค้าและการจัดเก็บภาษีเท่านั้น แต่ยังทรงใช้กลยุทธ์ทางการเมืองเข้าช่วยเสริมอีกทางหนึ่งด้วย เช่น การสร้างสายสัมพันธ์ระหว่างราชวงศ์ ขุนนางที่มีอิทธิพล หรือมีอำนาจบทบาททางด้านเศรษฐกิจ การปกครอง ตลอดจนการแสวงหาทรัพยากรจากรัฐใกล้เคียง อย่างไรก็ตามแม้ว่านโยบายทางด้านเศรษฐกิจของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะช่วยทำให้รัฐมีรายได้มากขึ้น แต่ความเจริญทางเศรษฐกิจกลับอยู่ในวงจำกัดเฉพาะในเมืองหลวง ไม่ได้กระจายไปอย่างทั่วถึงทุกท้องถิ่นทุกหมู่อาชีพ รัฐยังไม่ได้ให้ความสนใจในเรื่องการชลประทาน หรือเครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิตอย่างจริงจังที่จะช่วยส่งเสริมให้ราษฎรส่วนใหญ่ซึ่งเป็นเกษตรกรได้รับความสะดวกหรือเกิดแรงจูงใจในการเพิ่มผลผลิต อีกทั้งวิธีการจัดเก็บภาษีที่ดูเหมือนว่ารัฐได้เงินเป็นกอบเป็นกำกว่าแต่ก่อนก็ไม่ใช่ลักษณะการจัดเก็บที่เป็นธรรมเท่าที่ควร

แม้ว่ารัฐจะดูเหมือนเป็นผู้ได้ประโยชน์แต่ฝ่ายเดียวก็ตาม แต่ความขัดแย้งระหว่างคนสองกลุ่มในสังคมคือ ผู้ปกครองและผู้ถูกปกครองไม่ได้เกิดขึ้น เนื่องจากประชาชนถูกผูกมัดไว้ด้วยระบบศักดินาและระบบไพร่ มีความคิดความเชื่อในเรื่องของกรรมและการสร้างสมบุญตามแนวคิดของศาสนาพุทธ-พราหมณ์ อีกทั้งทรัพยากรธรรมชาติยังมีความอุดมสมบูรณ์มากพอที่ประชาชนสามารถพึ่งพาตนเองได้

สภาพเศรษฐกิจที่พัฒนาและเจริญขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 อันเป็นผลจากการวางนโยบายทางเศรษฐกิจของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้จะยังไม่พัฒนาถึงขั้นที่ทำให้โครงสร้างทางเศรษฐกิจเปลี่ยนไปเป็นทุนนิยมในเวลานั้นแต่ก็กล่าวได้ว่าเป็นพื้นฐานของการพัฒนาเศรษฐกิจอย่างเป็นระบบในสมัยต่อมา

Topic of Research Work : The State's Economic Policy in the Reign of King Rama III

Researcher : Waraporn Chiwachaisak

Year : 2001

ABSTRACT

This research examines the economic policies instituted during the reign of King Rama III, the problems, obstacles and results upon the Government and citizenry.

The study showed that the economic policies of King Rama III's government increased government earnings drastically and improved economic conditions when compared to the previous and neighboring governments which followed an economic structure based on self-sufficiency while the previous governments focus on the production and export of agricultural products from which the Government would collect duties, or taxes. For this reason a merchant class composed of persons of Chinese descent. Involved in trade, or commerce, and manufacturing, this group became a very important economic force. The policy of King Rama III was not to just support and promote trade and collect duties but to use political strategy and tactics to focus on another important area, i.e. building stronger relations within the Royal family, its relatives and nobility, or aristocracy with political or economic power. At the same time, King Rama III's government searched for natural resources from neighboring regimes. Based on these, the monarch developed an economic policy that would help his government increase its earnings. Still, this meant economic development remained within the confines of the capital and did not reach all regions of the kingdom or all trades, professions or industries. The Government did not yet show interest in becoming involved in irrigation projects or machinery and equipment that could help develop industries, especially the largest sector, agriculture to make them more efficient and productive. The government's method of tax collection was also not systematic, but seemed like collection at random rather than set fees.

Thus, it appears that only Rama III and his government benefited while the division between the two major social groups, those with political power and those under their power, did not appear to take place. The common man remained under the dominance of a feudal and caste system. This was also reinforced by beliefs in karma, or fate, based on

Buddhist and Brahmin teachings. Finally, there were still an abundance of natural resources upon which the people could sustain themselves.

Economic development that took place during the reign of King Rama III was the result of policies initiated by the king. This also served as a foundation upon which the country's economic structure began to form and has evolve based on the principles of capitalism, the economic system the country has continued to follow up to current times.

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญ

	หน้า
กิตติกรรมประกาศ	ข
บทคัดย่อภาษาไทย	ค
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ง
บทนำ	ฉ
บทที่	
1 สภาพเศรษฐกิจโดยทั่วไปในสมัยอยุธยาจนถึงระยะการสร้างกรุงเทพฯ เป็นราชธานี	1
2 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกับโอกาสในการทำงานด้านเศรษฐกิจ การกำกับราชการกรมท่า ความมั่นคงทางการเมือง	4 4 10
3 นโยบายด้านเศรษฐกิจของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การรักษาฐานอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมือง การเพิ่มพูนทรัพยากรด้วยการขยายพระราชอาณาเขต การส่งเสริมการค้าขายกับต่างประเทศ การส่งเสริมการเกษตรกรรม การส่งเสริมการอุตสาหกรรม การปรับปรุงระบบเจ้าภาษีนายอากร การส่งเสริมสนับสนุนให้ชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งและทำธุรกิจในไทย	13 18 25 30 41 51 57 62
4 ผลการดำเนินนโยบายทางด้านเศรษฐกิจของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ผลดีของนโยบาย ผลเสียของนโยบาย	64 64 72
บทสรุป	86
บรรณานุกรม	92

บทนำ

ที่มาและความสำคัญของปัญหา

ในการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจที่ผ่านมาให้ความสำคัญกับการมองความเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างทางเศรษฐกิจ และให้ความสนใจกับภาวะการณ์ทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริง เป็นหลัก เพราะภายหลังจากการทำสนธิสัญญาดังกล่าว ลักษณะของเศรษฐกิจไทยเปลี่ยนแปลงไปบ้างและเน้นความสำคัญของเกษตรกรรมเพิ่มขึ้นในฐานะที่เป็นแหล่งการผลิตเพื่อการส่งออก นอกจากนี้ยังเกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมเพื่อสนองความต้องการที่มากับความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีและการค้าระหว่างประเทศ งานศึกษาและวิจัยที่สำคัญภายใต้แนวความคิดนี้ เช่น James C. Ingram, *Economic Changes in Thailand Since 1850* (1955) ซึ่งให้ข้อมูลเกี่ยวกับการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของไทยในด้านต่างๆ ภายหลังจากการทำสนธิสัญญาเบาริงใน พ.ศ. 2398 และมีผลต่อความเปลี่ยนแปลงในระบบเศรษฐกิจไทยในระยะต่อมา หลังจากนั้นก็มีงานวิจัยในทำนองเดียวกัน เช่น สมคิด ศรีสิงห์ : การบริหารภาษีอากรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (2515). บุญรอด แก้วกันหา : การเก็บส่วยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (2518). วราภรณ์ ทินานนท์ : การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (2522). เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา : สภาพการค้าของไทยระหว่าง พ.ศ. 2325-2398 (2523). ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสุธี ประศาสน์เศรษฐ : ระบบเศรษฐกิจไทย ค.ศ. 1851-1910 (2523). ญาดา ประภาพันธุ์ : ระบบเจ้าภาษีนายอากรสมัยกรุงเพช ุยุคต้น (2524). นิธิ เอียวศรีวงศ์ : วัฒนธรรมกรรมผูกพันบรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ (2525). และสุวิทย์ ชีรสาควัต : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและการเมืองไทยตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชถึงสมัยรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2310-2394 (2525) เช่นเดียวกับงานวิทยานิพนธ์ของมหาวิทาลัยในต่างประเทศ เช่น งานของ Sarasin Viraphol : *Tribute and Profit Sino-Siamese Trade 1652-1853* (1977) และ Lysa Hong : *The Evolution of the Thai Economy in the Early Bangkok Period and Its Historiographies* (1981) เป็นต้น งานวิจัยเหล่านี้เป็นความพยายามอธิบายความเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจนถึงการทำสนธิสัญญาเบาริง แต่ยังไม่มีการศึกษาวิจัยเฉพาะแนวนโยบายทางเศรษฐกิจในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่น่าจะกล่าวได้ว่าเป็นจุดของการเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตของสังคมไทยก่อนก้าวไปสู่ระบบทุนนิยมในสมัยต่อมา ผู้เขียนจึงเห็นว่าควรจะมีการศึกษาค้นคว้าว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวางนโยบายทางเศรษฐกิจอย่างไรจึงนำพาบ้านเมืองให้ฟื้นคืนได้ภายหลังการประสบปัญหา "ชักหน้าไม่ถึงหลัง" ในรัชกาลก่อน และนโยบายดังกล่าวนั้นนำความเจริญทางเศรษฐกิจให้รัฐอย่างแท้จริงหรือไม่อย่างไร

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. ศึกษาปัญหาทางด้านเศรษฐกิจในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาแต่ครั้งแรกสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ อันเป็นผลให้รัฐต้องกำหนดและดำเนินนโยบายในการแก้ปัญหาดังกล่าว
2. ศึกษาอิทธิพลทางการค้าของจีนและประเทศตะวันตกในระยะเวลาที่มีผลต่อการดำเนินนโยบายทางด้านเศรษฐกิจของรัฐในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
3. นโยบายและการดำเนินนโยบายทางด้านเศรษฐกิจของรัฐในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลอดจนปัญหาและอุปสรรคของการดำเนินนโยบาย
4. ผลอันเกิดจากการดำเนินนโยบายดังกล่าวที่มีต่อประชาชนและรัฐโดยชอบธรรม อันเป็นพื้นฐานสำคัญของการเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจอย่างชัดเจนในสมัยต่อมา

ขอบเขตของการศึกษา

เป็นการศึกษาที่มีขอบข่ายอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะในเรื่องนโยบายทางด้านเศรษฐกิจ ทั้งนี้จะศึกษาย้อนไปถึงสมัยปลายอยุธยาเพื่อให้เห็นความสืบเนื่องของระบบการค้าที่มีมาแต่เดิม และเป็นพื้นฐานของการวางนโยบายเศรษฐกิจในรัชกาลดังกล่าว

วิธีการค้นคว้าและการดำเนินการวิจัย

ในการทำวิจัยจะใช้วิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ (Historical Research) โดยการวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสาร (Documentary Research) และจะเสนอผลงานโดยการพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) ข้อมูลที่ใช้เป็นเอกสารชั้นต้น (Primary Sources) และเอกสารชั้นรอง (Secondary Sources) จากแหล่งข้อมูล คือ ห้องเอกสารตัวเขียน หอสมุดแห่งชาติ สยามสมาคม หอสมุดมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร หอสมุดคณะอักษรศาสตร์ และสถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หอสมุดมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

การเก็บและรวบรวมข้อมูลจะใช้ทั้งข้อมูลเชิงคุณลักษณะของเอกสารและข้อมูลเชิงปริมาณที่เกี่ยวข้องหรือมีความสัมพันธ์กัน

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ให้ความรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับนโยบายและการดำเนินนโยบายทางด้านเศรษฐกิจของรัฐในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ส่งผลให้ยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นมีความเจริญรุ่งเรืองและมั่นคงยิ่งขึ้น และเป็นฐานสำหรับบ้านเมืองในสมัยต่อมาที่ต้องมีการปรับปรุงให้ทันสมัยตามอารยประเทศ
2. ทำให้ตระหนักถึงพระปรีชาสามารถของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในการดำเนินนโยบายทางด้านเศรษฐกิจจนทำให้ประเทศมีความเจริญรุ่งเรืองเป็นปึกแผ่น
3. เห็นพัฒนาการและความเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งจะนำไปสู่การทำสนธิสัญญากับประเทศตะวันตกและการเปิดประเทศเพื่อการค้าเสรี ยังผลให้เกิดระบบเงินตราเพื่อการแลกเปลี่ยนและการลงทุนดังเช่นที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน
4. เป็นแนวทางในการศึกษาเรื่องเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ สังคม และการเมืองของไทยอย่างชัดเจน เช่น เรื่องการค้าเสรี ระบบทุนนิยม ระบบศักดินาและการเลื่อนชนชั้นทางสังคม ฯลฯ

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 1

สภาพเศรษฐกิจโดยทั่วไปในสมัยอยุธยาจนถึงระยะการสร้างกรุงเทพฯเป็นราชธานี

เศรษฐกิจในสมัยอยุธยามีพื้นฐานอยู่ที่การเกษตรกรรมโดยเฉพาะการทำนา ทำสวน ทำไร่ การดำรงชีพของคนในสังคมเป็นไปอย่างเรียบง่ายและพอเพียงชีพ อาศัยการแลกเปลี่ยนสิ่งของที่จำเป็นกันมากกว่าการซื้อขาย สังคมเกษตรกรรมเช่นนี้กำลังคนเป็นสิ่งจำเป็นมาก เพราะเป็นแรงงานในการผลิต ดังนั้นการควบคุมกำลังคนและการจัดสรรแรงงานจึงเป็นเรื่องสำคัญยิ่ง

ในสังคมอยุธยาประชาชนแบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่ คือ กลุ่มผู้ปกครอง ได้แก่ พระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการ และพระซึ่งถือว่าเป็นผู้นำทางศาสนา กับกลุ่มผู้ถูกปกครอง ได้แก่ ไพร่และทาส ในบรรดาไพร่นี้มีทั้งที่เป็นเกษตรกร พ่อค้า ทหาร ช่างฝีมือ ผู้ถูกปกครองเหล่านี้มีพันธะกับรัฐ คือ การต้องเสียภาษีอากร โดยเริ่มจากการเกณฑ์แรงงานเพื่อทำงานให้กับหลวงทั้งทางด้านเกษตรกรรม การก่อสร้างและเป็นกำลังรบในยามสงคราม การควบคุมและจัดสรรแรงงานในลักษณะนี้รวมเรียกว่าระบบไพร่

ในส่วนของกลุ่มชนชั้นผู้ปกครอง พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้ควบคุมปัจจัยการผลิตคือ กำลังคนและท้องดิน และยังทรงเป็นศูนย์รวมของอำนาจทั้งปวง แต่การควบคุมไพร่พลทั้งราชอาณาจักรไม่สามารถทำได้เพียงคนเดียวได้ พระมหากษัตริย์จึงต้องอาศัยผู้ช่วยที่ทำงาน "ต่างพระเนตรพระกรรณ" นั่นคือพวกมูลนายเพื่อช่วยควบคุมกำลังคนได้สังกัด จัดเกณฑ์แรงงาน เก็บผลผลิตหรือเงินที่ไพร่ส่งมาแทนแรงงาน มูลนายเหล่านี้ได้รับผลประโยชน์ตอบแทนด้วยการยกเว้นการเกณฑ์แรงงาน แต่ได้แรงงานและของกำนัลจากไพร่ในสังกัด ด้วยเหตุนี้อำนาจทางการเมืองการปกครองและทางด้านเศรษฐกิจที่พระมหากษัตริย์พึงได้รับจากไพร่จึงขึ้นกับลำดับชั้นของมูลนาย เพราะฉะนั้นการควบคุมและระมัดระวังไม่ให้มูลนายเหล่านี้มีอำนาจเกินขอบเขตจึงเป็นเรื่องที่พระมหากษัตริย์มีอาจละเลยได้

การที่มูลนายและไพร่บ้านพลเมืองจะยอมรับอำนาจหรือสิทธิธรรมของพระมหากษัตริย์นั้นมีความเกี่ยวพันอย่างแน่นแฟ้นกับพุทธศาสนา กล่าวคือสถาบันพระมหากษัตริย์ไทยมีลักษณะทางศาสนาเห็นได้จากความเชื่อที่ว่าบ้านเมืองจะมีความทุกข์หรือความสงบสุขขึ้นอยู่กับ การสร้างสมบุญของพระมหากษัตริย์ พระมหากษัตริย์จึงต้องทำบุญและสร้างสมบุญต่อเนื่องกัน

ไป¹ ดังนั้นนอกจากพระมหากษัตริย์จะทรงยึดหลักทศพิธราชธรรมในการปกครองบ้านเมืองแล้ว ยังต้องทรงเป็นองค์อุปถัมภ์บวรพุทธศาสนาด้วยวิธีการต่างๆ เช่น การสร้างและบูรณะวัดวาอาราม การบริจาคทาน พระราชทรัพย์ส่วนใหญ่อิงใช้ในการบำรุงพุทธศาสนา²

ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับราษฎรอาศัยระบบกรมกองซึ่งมีบทบาทและหน้าที่ในการควบคุมไพร่เป็นตัวเชื่อมโดยมีมูลนายเป็นตัวควบคุมดูแลเรื่องการเกณฑ์ราชการ การส่งผลผลิตหรือเงินเป็นส่วยแทนแรงงานให้แก่ราชการ / กล่าวได้ว่าระบบไพร่ในสมัยรัตนโกสินทร์อาศัยต้นแบบจากสมัยอยุธยาคือการใช้ศักดินาเป็นเครื่องกำหนดฐานะของคนในสังคม และใช้ระบบกรมกองในการควบคุมไพร่ เมื่อก่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นใหม่ภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. 2310 นั้น การรื้อฟื้นระบบไพร่ขึ้นใหม่เป็นเรื่องจำเป็นอย่างยิ่ง เพราะต้องการแรงงานคนมาใช้ในราชการ โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ที่สภาพเศรษฐกิจเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงเน้นการผลิตเพื่อการค้ามากขึ้นและมีการว่าจ้างแรงงานชาวจีนซึ่งถือเป็นแรงงานอิสระ

แรงงานผลิตในสังคมอยุธยานอกจากบรรดาไพร่ ทาส แล้ว ยังมีชาวจีนที่อพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งค้าขาย และกลายเป็นตัวจักรกลทางเศรษฐกิจของรัฐโดยเฉพาะการค้าขายทางเรือกับประเทศต่างๆ เช่น จีน ชาวจีนเหล่านี้ได้รับสิทธิที่จะประกอบอาชีพได้ตามใจชอบ เดินทางไปในที่ต่างๆ ได้ทั่วราชอาณาจักรและได้รับการยกเว้นไม่ถูกเกณฑ์แรงงาน

รายได้ของกรุงศรีอยุธยานอกจากผลประโยชน์จากการเกณฑ์แรงงานและส่วยสาอากรต่างๆ ได้แก่ ค่าฤชา อากร จกอบ แล้ว การค้าขายกับต่างประเทศนับเป็นรายได้ที่สำคัญ โดยเฉพาะในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ³ และขยายตัวขึ้นเรื่อยๆ ในสมัยต่อมา หน่วยงานที่ดูแลการจำหน่ายและเก็บพระราชทรัพย์คือ พระคลัง มีหน้าที่ว่าราชการกรมท่าและดูแลการแต่งสำเภากล่องออกไปค้าขาย ลักษณะการค้าแบบผูกขาดที่มีพระคลังสินค้าเป็นผู้ควบคุมการค้าทั้งขาเข้าและขาออกจึงเป็นระบบการค้าที่เป็นนโยบายสำคัญและนำผลประโยชน์ให้แก่รัฐมากมาย โดยตั้งอยู่บนพื้นฐานการมุ่งหาสินค้าโดยเฉพาะของป่าเพื่อป้อนตลาด ซึ่งต่อมาได้พัฒนาเป็นการผลิตเพื่อการส่งออกคือ ผ่านกระบวนการผลิตมากขึ้น ประเทศที่ไทยติดต่อค้าขายมาก

¹ ดู ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. "พุทธศาสนาและการรวมทางการเมืองสมัยอยุธยาตอนต้น 1893-2013." โบราณคดีฉบับดำรงราชานุภาพ. 4 (มี.ย. 2516) : 438-439.

² พรเพ็ญ อันตระกูล, " การใช้จ่ายเงินแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453-2468)" วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517., หน้า 8.

³ วราภรณ์ ทินานนท์, " การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น" วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522., หน้า 9.

ที่สุดคือ จีน นอกจากนี้มีฟิลิปปินส์ อินเดีย ลังกา ชาว สุมาตรา เขมร ญวน เกาหลี มาเก๊า ญี่ปุ่น สินค้าส่งออกส่วนใหญ่เป็นสินค้าจากป่าที่ไม่ผ่านขบวนการผลิต เช่น เนื้อไม้ หมาก ดีบุก ผาง ช้าง เปลือก ตะกั่ว งาช้าง เหล็ก น้ำตาล เขาสัตว์¹ ในสมัยอยุธยาตอนปลาย จีนและญี่ปุ่นยังคงเป็นประเทศที่ติดต่อค้าขายทางเรือด้วยมากที่สุด โดยมีชาวจีนทำหน้าที่เดินเรือและค้าขายและบางคนก็มีกิจการของตนเอง มีเรือบรรทุกสินค้าไปขายที่ญวน จีน ญี่ปุ่น ชาว และคาบสมุทรมลายู ภายใต้การอนุญาตของรัฐบาลไทย²

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นสภาพการปกครองและสังคมยังคงเป็นเช่นเดียวกับสมัยอยุธยา สำหรับสภาพเศรษฐกิจนั้นก็อาศัยพื้นฐานส่วนใหญ่จากสมัยอยุธยาแต่ด้วยเหตุที่รายได้ของรัฐบาลในระยะนั้นไม่เพียงพอแก่การใช้จ่ายในราชการ เพราะอยู่ในระหว่างการสร้างบ้านเมืองและการสงคราม การค้าขายในประเทศก็มีน้อยเพราะประชาชนไม่เห็นความจำเป็นที่จะต้องซื้อขายสินค้าและผลผลิตที่ได้มีเพียงพอกับความต้องการของแต่ละครัวเรือน นอกจากนี้การคมนาคมขนส่งก็ยังไม่ทั่วถึง ทำให้การขนส่งสินค้าไปยังท้องถิ่นอื่นๆน้อยตามไปด้วย³ ในสมัยรัชกาลที่ 3 การค้าขายภายในประเทศเริ่มขยายตัวและชาวจีนเข้ามามีบทบาทในการค้าขายโดยเป็นพ่อค้าคนกลางนำสินค้าเข้าไปขายในท้องถิ่นที่เข้าถึงได้ วิธีการที่จะนำรายได้เข้าประเทศให้ได้มากคือ การค้ากับต่างประเทศโดยอาศัยส่วนที่เก็บได้จากราษฎรเป็นสินค้าออกนอกเหนือจากรายได้ที่เก็บจากราษฎรอยู่เป็นประจำ คือ ภาษีค่าหัว คือ เงินที่จ่ายแทนการถูกเกณฑ์แรงงาน เงินผูกปี้ที่เก็บจากชาวจีน ส่วยสิ่งของที่ไพร่เอามาเสียภาษีแทนแรงงาน ฤชาค่าธรรมเนียมต่างๆ อากร ที่เก็บจากราษฎรที่ทำนา ทำสวน ทำไร่ หรือเก็บจากราษฎรที่ขอสัมปทานจากรัฐในการต้มกลั่นสุรา เก็บของป่า ดั้งบ่อนการพนัน ฯลฯ และภาษีศุลกากร ที่เก็บจากสินค้าส่งออกและนำเข้า

* กล่าวโดยทั่วไปแล้วสภาพเศรษฐกิจในสมัยอยุธยาจนถึงการสร้างกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีใหม่นั้นโครงสร้างและระบบระเบียบยังคงเป็นเช่นเดียวกันนั่นคือ มุ่งเน้นการเกษตรและการค้าขายกับต่างประเทศภายใต้การผูกขาดของรัฐ การเพิ่มขึ้นของปริมาณการค้ากับต่างประเทศเป็นปัจจัยให้เกิดการส่งเสริมการเกษตรเพื่อการค้ามากขึ้นโดยมีชาวจีนเป็นแรงงานส่วนใหญ่ ทั้งนี้การเกษตรกรรมยังคงใช้เทคนิคการผลิตแบบดั้งเดิมที่ต้องพึ่งพาแรงงานคนและสัตว์ เครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิตแบบเดิม และสภาพธรรมชาติเป็นสำคัญ

¹ ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 12. (พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา, 2507), หน้า 302.

² Sarasin Viraphol, Tribute and Profit Sino-Siamese trade 1652-1853. (Cambridge : Havard University Press, 1977), p. 58.

³ James C. Ingram, Economic change in Thailand since 1850. (Standford : Standford University Press), 1955, p. 19.

บทที่ 2

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกับโอกาสในการทำงาน ทางด้านเศรษฐกิจ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์องค์ที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ สภาวะบ้านเมืองโดยทั่วไปอาจจะเรียกได้ว่าค่อนข้างอยู่ตัว แม้ว่าจะยังมีศึกสงครามกับรัฐใกล้เคียง เช่น พม่า เขมร ลาว ญวน และหัวเมืองภาคใต้อยู่บ้างแต่ก็ไม่หนักหนาหรือเป็นที่น่าวิตกเช่นในตอนต้นราชวงศ์ แต่การบูรณะและสร้างบ้านให้เป็นเมืองยังเป็นเรื่องที่ต้องทำอย่างต่อเนื่อง การเป็นผู้นำหรือผู้ปกครองรัฐในช่วงเวลานั้นจึงเป็นการท้าทายและต้องใช้ความสามารถอย่างยิ่ง เพราะไม่เพียงแต่ปัจจัยภายในดังกล่าว ยังมีแรงผลักดันจากปัจจัยภายนอก กล่าวคือ เป็นระยะเวลาที่หลายประเทศในทวีปยุโรปและทวีปอเมริกาเหนือกำลังเจริญเติบโตทางด้านวัตถุและความก้าวหน้าทางวิชาการ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคืออยู่ในยุคปฏิวัติอุตสาหกรรม จึงทำให้เกิดความต้องการแหล่งวัตถุดิบของพ่อค้าชาวตะวันตกเพื่อนำไปป้อนโรงงานอุตสาหกรรมจำนวนมาก ซึ่งเป็นอันตรายต่อระบบเศรษฐกิจแบบผูกขาดของไทยในเวลานั้น โดยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีประสบการณ์และความชำนาญในด้านการค้าขายและการติดต่อกับต่างประเทศมาก่อนแล้ว จึงเป็นการสร้างฐานที่มั่นคงให้พระองค์ใช้เป็นแนวทางในการบริหารบ้านเมืองในระยะต่อมา

โอกาสและประสบการณ์ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีในเรื่องของการค้าขายนั้นที่เห็นชัดเจนคือ การได้ทรงกำกับราชการกรมท่าในสมัยรัชกาลที่ 2 นอกจากนี้การที่ได้รับแรงสนับสนุนและร่วมมือของพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการก็มีส่วนเกื้อหนุนอย่างสำคัญที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ มีความมั่นคงทางด้านเศรษฐกิจ การปกครองและสังคม

การกำกับราชการกรมท่า

ในสมัยรัตนโกสินทร์โดยเฉพาะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สภาพบ้านเมืองโดยทั่วไปยังไม่เป็นที่เรียบร้อย เพราะอยู่ในระหว่างการสร้างเมืองใหม่ รายจ่ายจึงมีมาก และรายได้ของแผ่นดินไม่พอใช้จ่าย แม้ว่าทรัพยากรธรรมชาติและที่ดินทำกินจะยังคงมีอยู่มากมายเมื่อเทียบกับจำนวนประชากรก็

ตาม¹ วิธีการที่จะนำรายได้เข้าประเทศให้ได้มากวิธีหนึ่งก็คือ การค้ากับต่างประเทศซึ่งมีคู่ค้าสำคัญ คือ จีน ด้วยการส่งสินค้าลงสำเภามาขาย เพราะเป็นปัจจัยสำคัญที่จะนำรายได้และความมั่งคั่งมาสู่ท้องพระคลัง หน่วยงานที่รับผิดชอบในเรื่องดังกล่าว คือ กรมท่า หน่วยงานนี้จึงเป็นองค์กรสำคัญในระบบราชการ และมีบทบาทสำคัญต่อโครงสร้างเศรษฐกิจของไทยในเวลานั้น

ขอขยายงานและอำนาจหน้าที่ของกรมท่ามีดังนี้

1. ดูแลด้านการคลัง คือ ดูแลการทำงานของเจ้ากรมพระคลังทั้ง 12 แห่ง คือ

1. กรมพระคลังมหาสมบัติ	2. กรมพระคลังในขวา
3. กรมพระคลังในซ้าย	4. กรมพระคลังวิเสศ
5. กรมพระคลังสินค้า	6. กรมพระคลังวังไชย
7. กรมพระคลังป่าจาก	8. กรมพระคลังราชการ
9. กรมพระคลังศุภรัตน์	10. กรมพระคลังพิมาณอากาศ
11. กรมพระคลังสวน	12. กรมพระคลังแสงสรรพยุทธ์ ²

ทั้ง 12 ท้องพระคลังนั้นเป็นหัวใจของรัฐทางด้านเศรษฐกิจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรมพระคลังสินค้า ซึ่งเป็นศูนย์กลางในการรับซื้อ - ขายสินค้าของหลวง และเป็นที่ยกทรัพย์สินของหัวเมืองต่าง ๆ ส่งเข้ามาถวาย และพระคลังสินค้าจะจัดส่งสิ่งของต่าง ๆ เหล่านี้ใส่ลงสำเภามาขายยังที่อื่น ๆ ต่อไป³

จากบทบาทและภารกิจของกรมท่าในส่วนี้ เสนาบดีที่ควบคุมกรมท่าจึงมีอำนาจบังคับบัญชาการเงินทั้งที่เข้าในพระคลังและที่จ่ายราชการ อีกทั้งยังบังคับบัญชาศาลที่เกี่ยวข้องกับพระราชทรัพย์หลวงด้วย⁴

สถาบันพระปกเกล้า
หอสมุดกลาง
มหาวิทยาลัย

¹ James C. Ingram, Economic Change in Thailand Science 1850. (California : Stamford University Press, 1955), p.7.

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2. (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2505), หน้า 136.

³ เรื่องเดียวกัน

⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชดำรัสทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน." ประวัติศาสตร์และการเมือง. รวบรวมและจัดพิมพ์โดยมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2518), หน้า 5.

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 กรมพระคลังสินค้ายังได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่ควบคุมการเก็บภาษีอากรมีฐานะเป็นเจ้าของ¹

2. ดูแลหัวเมือง ในสมัยรัตนโกสินทร์ กรมท่ามีอำนาจในการปกครองดูแลหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกได้แก่ สมุทรปราการ นนทบุรี นครชัยศรี สมุทรสาคร สมุทรสงคราม พนัสนิคม ชลบุรี บางละมุง ระยอง จันทบุรี และตราด และในสมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อเสนาบดีกรมท่าได้ว่าที่สมุหพระกลาโหมอีกตำแหน่งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. 2373² กรมท่าจึงมีอำนาจเหนือหัวเมืองชายทะเลภาคใต้ด้วย

3. ดูแลการต่างประเทศ กรมท่ามีหน้าที่ดูแลทั้งในเรื่องการจัดสินค้าลงเรือสำเภามาขายต่างประเทศ การเตรียมกระบวนเรือ การเตรียมพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการ การจัดเจ้าหน้าที่ประจำเรือ และการจัดซื้อ - ขายสินค้าในตลาดต่างประเทศ

จากอำนาจหน้าที่ของกรมท่าในฐานะองค์กรที่ทำหน้าที่สร้างรายได้ให้แก่รัฐ ผู้มีหน้าที่ดูแลรับผิดชอบในหน่วยงานนี้จึงมีความสำคัญยิ่งนั่นคือ ผู้ที่ดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลังคอยควบคุมดูแลการทำงานของขุนนาง ข้าราชการในสังกัดซึ่งมีมากมายทั้งที่เป็นคนไทย และชาวต่างชาติโดยเฉพาะชาวจีนซึ่งมีประสบการณ์และความชำนาญในการค้า และมีบทบาทสำคัญในการค้าระบบบรรณาการร่วมกับข้าราชการในกรมท่าชายที่ดูแลการค้ากับจีน³

ในตอนปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้มีการจัดตั้งเจ้านายทรงกรมกำกับราชการกรมสำคัญๆ ในการบริหารราชการส่วนกลางขึ้น โดยมีฐานะเป็นผู้กำกับกรมคู่ไปกับเสนาบดีเดิม⁴ สำหรับกรมท่านั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นเฉษฏาบดีมนตรี พระราชโอรสองค์โตกำกับราชการกรมท่า

¹ เจ้าจันทวนหมายถึงผู้ทำหน้าที่เกี่ยวกับการประมูลการเก็บภาษี นับตั้งแต่การเปิดประมูล เมื่อได้ผู้ประมูลแล้วต้องรับผิดชอบติดตามเก็บเงินจากเจ้าภาษีอากรให้ได้ตามที่กำหนด ทำบัญชีพร้อมจำนวนเงินนำส่งกรมพระคลังมหาสมบัติ

² สุภัทรา กมลาภรณ์, "อำนาจหน้าที่และบทบาทของโกษาธิบดีในสมัยรัตนโกสินทร์." วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529, หน้า 139.

³ วราภรณ์ ทินานนท์, "การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น." วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522, หน้า 65-74.

⁴ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2. (กรุงเทพฯ : บุญส่งการพิมพ์, 2511), หน้า 350

เมื่อ พ.ศ. 2356¹ เพราะเคยทรงกำกับกรมพระคลังมหาสมบัติอยู่แล้ว โดยมีพระยาสุริยวงศ์มนตรี (ดิศ บุนนาค) ช่วยราชการ

การที่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงได้รับความไว้วางใจจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยให้ทรงดูแลกำกับกรมทำซึ่งเป็นหน่วยงานที่สำคัญยิ่ง เพราะควบคุมดูแลรายได้รายจ่ายของรัฐ คงเป็นเพราะทรงเป็นพระโอรสองค์โต ทรงพระปรีชาสามารถและทรงขยันขันแข็งเป็นที่พอพระราชหฤทัยสมเด็จพระราชบิดา จึงทรงได้รับตำแหน่งสำคัญๆ เรื่อยมา จอห์น ครอว์ฟอร์ด ซึ่งเดินทางมาเมืองไทยในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้กล่าวถึงกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ว่า

“เรื่องราชการไม่ว่าในกรมกองใด อยู่ในพระหัตถ์ของพระองค์ทั้งสิ้น พระองค์ทรงแสดงพระปรีชาสามารถให้เป็นที่ประจักษ์ในพระราชภารกิจที่พระองค์ทรงได้รับมอบหมาย เรื่องต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับความสุขของบ้านเมืองหรือการสงคราม การติดต่อกับต่างประเทศหรือกฎระเบียบของบ้านเมือง การกำหนดนโยบายหรือความยุติธรรม จะเป็นไปตามพระประสงค์ของเจ้านายพระองค์นี้ทั้งสิ้น....”²

จากบันทึกข้อมูลนี้แสดงให้เห็นว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงมีพระปรีชาสามารถในการว่าราชการพระองค์หนึ่ง และยังทรงเป็นที่ยำเกรงของเหล่าขุนนางทั่วไปด้วย

เมื่อกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงกำกับราชการกรมทำนั้น ความเจริญของกรมทำเริ่มปรากฏชัดเจนขึ้นพร้อมๆ กับการพัฒนาทางด้านการค้าทางเรือที่อาจกล่าวได้ว่าการค้ากับต่างประเทศของรัฐประสบผลสำเร็จ และกลายเป็นแหล่งรายได้หลัก ประเทศที่ไทยส่งเรือไปค้าขายอย่างสม่ำเสมอคือ จีน โดยค้าขายในรูปของระบบบรรณาการ เมืองท่าต่างๆ ในประเทศจีนที่เรือสินค้าจากไทยไปค้าขายด้วยได้แก่ กวางตุ้ง เกียงมุย และซางลิมนิมณฑลกวางตุ้ง เอ๋มมิงหรือเอมมอยในมณฑลฟูเกี้ยน ลิมโปหรือ Ningpo ในมณฑลซีเกียง³ โดยเฉพาะที่เซียงไฮ้ ซูเจา และ Ningpo นับเป็นเมืองท่าที่มีเรือสินค้าจากไทยเดินทางไปค้าขายด้วยมาก⁴ เห็นได้จากในรอบ

¹ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต, สยามก่อนยุคประชาธิปไตย. (กรุงเทพฯ : บริษัทสำนักพิมพ์ริเวอร์บุ๊คส์ จำกัด), 2536., หน้า 110.

² นันทนา ตันติเวส และคณะ (ผู้แปล), รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 1. (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2532), หน้า 9.

³ John Crowford, Journal of An Embassy to the Courts of Siam and Cochin China. (London : Oxford University Press, 1967), p. 408.

⁴ Sarasin Viraphol, Tribute and Profit Sino-Siamese trade 1652-1853. (Cambridge : Harvard University Press, 1977), p. 199.

10 ปี นับจาก พ.ศ. 2363 ถึง พ.ศ. 2373¹ มีเรือสินค้าจากไทยไปค้าขายที่เมืองท่าทั้ง 3 แห่ง รวม 89 ลำ² ไม่เพียงเท่านั้นนับจากปี 2356 ที่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ได้ทรงกำกับกรมท่า จนถึงปี 2362 เป็นต้นมา การค้าขายระหว่างไทยกับสิงคโปร์เจริญรุ่งเรืองมาก การค้าได้แผ่ขยายมากขึ้นทั้งทางด้านคุณค่าและปริมาณ ภายในระยะเวลา 6 เดือน ในช่วงปี 2364 ถึงปี 2365 มีเรือไทย 21 ลำ มาค้าขายที่สิงคโปร์³ นอกจากนี้ยังมีเรือสำเภากลวงซึ่งตามปกติจะแล่นตรงไปกัลกัตตาหรือบอมเบย์ ก็ได้แวะที่ท่าเรือสิงคโปร์เพื่อขายสินค้าประเภทดีบุก พริกไทย และน้ำตาล⁴ ในปลายรัชกาลที่ 2 เรือสินค้าไทยที่เดินทางไปค้าขายที่สิงคโปร์เพิ่มจำนวนมากขึ้น เห็นได้จากใน พ.ศ. 2366 มีเรือสำเภาไทยไปค้าขายที่สิงคโปร์ 27 ลำ ในปีต่อมา คือ พ.ศ. 2367 จำนวนเรือได้เพิ่มเป็น 44 ลำ⁵ ประเทศคู่ค้าที่สำคัญของไทยในช่วงเวลานั้นนอกจากจีนแล้ว จึงเป็นสิงคโปร์ ซึ่งกลายเป็นศูนย์กลางการค้าของไทยในแถบหมู่เกาะอินเดียนตะวันออก

ยังมีหลักฐานปรากฏว่าใน พ.ศ. 2360 ภายหลังจากที่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงกำกับกรมท่าได้ 4 ปี การค้าระหว่างไทยกับเกาะหมากก็เริ่มขึ้น และในช่วง พ.ศ. 2363 ถึง พ.ศ. 2364 มูลค่าการซื้อขายสินค้าระหว่างรัฐทั้งสองอยู่ในวงเงิน 207,750 เหรียญ เพิ่มขึ้นเกือบร้อยละ 39 ในช่วงเวลา 3 ปี⁶ และจากหลักฐานของเบอร์นีที่บันทึกไว้ตอนปลายทศวรรษ 2363 ระบุว่าไทยได้เปรียบดุลการค้ากับบริเวณ British Straits Settlement คือ สิงคโปร์ มะละกา ปีนัง (เกาะหมาก) รวม 1,128,785 รูปี ในขณะที่ไทยซื้อสินค้าเข้าเพียง 699,339 รูปี นับได้ว่าได้เปรียบดุลการค้าระหว่างรัฐถึง 429,446 รูปี⁷

ไม่เพียงแต่การค้าต่างประเทศจะเพิ่มมากขึ้น การค้าขายภายในประเทศก็น่าจะมีความเคลื่อนไหวตามกันไปด้วย เนื่องจากในสมัยรัชกาลที่ 2 ไทยส่งข้าวออกไปขายต่างประเทศ

¹ Ibid.

² Ibid.

³ จอห์น ครอว์ฟอร์ด, เอกสารของครอว์ฟอร์ด. ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ (แปล). (พระนคร : กรมศิลปากร, 2515), หน้า 170.

⁴ เรื่องเดียวกัน.

⁵ Wong Lin Kin, "The Trade of Singapore, 1891-1869" Journal of the Malayan Branch, Royal Asiatic Society. 33.4 : 34, 138. (December 1960). Cited by Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit...", p. 205.

⁶ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2325-2353 ด้านเศรษฐกิจ. (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2522), หน้า 83.

⁷ Henry Burney. Burney Papers. Vol III. (Bangkok : Vajirayana National Library, 1913), pp. 187-189.

มาก ชวนาโดยเฉพาะในท้องที่ภาคกลางบริเวณเมืองอ่างทอง เมืองลพบุรี เมืองอินทร์ เมืองพรหม ฯลฯ ซึ่งเป็นแหล่งปลูกข้าวที่สำคัญต่างเร่งปลูกข้าวและขยายพื้นที่ทำนา เมื่อชาวนามีเงินจากการขายข้าวได้มากขึ้นก็ย่อมมีผลต่อการค้าขายในตลาด หรือการค้าภายในเพิ่มขึ้นตามไปด้วย สภาพโดยรวมของเศรษฐกิจในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ 2 จึงน่าจะอยู่ในสภาพที่คล่องตัวขึ้น

จากหลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นความเจริญทางการค้ากับต่างประเทศซึ่งเป็นผลงานของกรมท่าภายใต้การกำกับดูแลของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์และมีพระยาสุริยวงศ์มนตรี (ดิศบุญนาท) เป็นเสนาบดี การแต่งเรือออกไปค้าขายต่างประเทศในระยะนี้มีทั้งที่เป็นเรือหลวงและเรือของเจ้านาย ข้าราชการอีกจำนวนมาก กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เองนั้นก็ทรงแต่งเรือสำเภาไปค้าขายในส่วนพระองค์¹ ผลประโยชน์ที่ได้จากการค้านี้ส่วนหนึ่งได้ทรงนำขึ้นทูลเกล้าถวายสมเด็จพระราชบิดาในการใช้จ่ายทางราชการอย่างเพียงพอ จนถึงกับพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเรียกพระองค์ว่า "เจ้าสัว" ซึ่งหมายถึง ผู้ที่ร่ำรวยจากการค้า²

จากประสบการณ์ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะที่ทรงดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ กำกับราชการกรมท่าจึงน่าจะเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้พระองค์เข้าใจหลักการค้าขาย การแสวงหากำไร และการหารายได้ให้แก่รัฐอย่างเพียงพอ

อนึ่ง การที่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงกำกับราชการกรมท่า และต้องควบคุมดูแลขุนนาง ข้าราชการ ตลอดจนชาวจีนที่รับราชการเกี่ยวกับการค้านั้น คงทำให้พระองค์ทรงรู้หลักเกณฑ์ในการติดต่อค้าขายกับต่างชาติ ความผันผวนขึ้นลงของราคาสินค้าในท้องตลาด ตลอดจนแหล่งเหลี่ยมในวงการพ่อค้า โดยเฉพาะการค้าขายกับชาวจีนที่มีบทบาทในการค้าต่างประเทศ การเดินเรือ พ่อค้าคนกลาง และเจ้าภาษี บทบาทชาวจีนกลุ่มต่างๆ เหล่านี้รัฐยอมรับและยินดีที่จะให้เข้ามาควบคุมเศรษฐกิจทั้งระดับส่งออกและระดับค้าขายภายในมาแต่สมัยอยุธยาแล้ว³ แสดงให้เห็นว่าสังคมไทยยอมรับความสามารถของชาวจีนทั้งในเรื่องการค้าขาย และเรื่องแรงงานด้านอื่นๆ เช่น งานทางการเกษตร การเพาะปลูกพืชผัก การเลี้ยงเป็ด ไก่ หมู งานช่างฝีมือ ฯลฯ ความสามารถของชาวจีนทางด้านการค้าขายจนร่ำรวยเป็นเศรษฐีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมิได้เห็นหลายคน เช่น พระยาพระคลัง (ทุน) ในสมัยรัชกาลที่ 1 ก็ได้ชื่อว่าค้า

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมมหาราชวังเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพนายกระเงิน สิงหเสนี ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม 17 ธันวาคม 2537, หน้า 37.

² เรื่องเดียวกัน

³ William G. Skinner, Chinese Society in Thailand An Analytical History. (New York : Cornell U. Press, 1962), p. 11.

ชายจนมั่งมีเป็นเศรษฐีค่าสำเภา นอกจากนี้ยังมีบรรดาเจ้าภาชีนายอากรที่เฟื่องฟูมาแต่สมัยรัชกาลที่ 2 ส่วนใหญ่ก็เป็นชาวจีน เจ้าภาชีนายอากรเหล่านี้มักเป็นพ่อค้าที่เกี่ยวข้องกับการค้าทางทะเล เนื่องจากการประมูลเก็บภาษีอากรผูกขาดชนิดใดชนิดหนึ่งหมายถึงการเป็นผู้ซื้อขายสินค้าบางอย่างแต่ผู้เดียว¹ กล่าวได้ว่าชาวจีนเหล่านี้ได้กลายเป็นฐานทางเศรษฐกิจที่สำคัญในเวลาต่อมา

ความมั่นคงทางการเมือง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์นั้น แม้จะทรงเป็นพระราชโอรสองค์โตของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แต่ก็ทรงประสูติแต่เจ้าจอมมารดาพระองค์จึงทรงมีพระอิสริยยศเป็นพระองค์เจ้า เพราะพระองค์ประสูติก่อนสมเด็จพระราชบิดาเสวยราชย์² ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงแต่งตั้งเจ้าฟ้าบุษยรอด เป็นพระอัครชายา และทรงมีพระราชโอรส 2 องค์ คือ เจ้าฟ้ามงกุฎ และเจ้าฟ้าจุฑามณี สิทธิในการครองราชสมบัติจึงมิได้อยู่ที่พระองค์ แต่ในเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมิได้ทรงมอบราชสมบัติให้แก่ผู้ใด บรรดาพระราชวงศ์ชั้นผู้ใหญ่และคณะเสนาบดีที่สำคัญคือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ กำกับราชการกรมพระกลาโหม และพระยาสุริยวงศ์ (ดิศบุณนาค) ซึ่งดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลังขณะนั้น ต่างเห็นพ้องต้องกันว่าควรยกราชสมบัติให้แก่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เนื่องจากทรงเคยมีประสบการณ์ว่าราชการที่ชัดเจน ทรงมีวิญญู และขณะเดียวกันก็ทรงมีขุนนางให้การสนับสนุนอยู่มาก กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ จึงทรงขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์รัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะขึ้นเสวยราชสมบัติ พระองค์ทรงปฏิบัติพระราชภารกิจไว้มากมาย นอกจากจะทรงกำกับราชการกรมท่า ซึ่งขณะนั้นทรงมีพระชนมายุ 26 พรรษา แสดงให้เห็นถึงความไว้วางพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยที่ทรงมีต่อพระองค์แล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ยังทรงเคยว่าราชการกรมพระตำรวจ กรมพระคลังมหาสมบัติ ว่าความฎีกา ดูแลราชการต่างพระเนตรพระกรรณ ฟังธรรมเทศนา ตั้งโรงงาน ฯลฯ พระราชภารกิจต่างๆที่ทรงเคยปฏิบัติ และที่ทรงปฏิบัติต่อเนื่องไปจนถึงรัชกาลคือ การพระศาสนานั้น คงเป็นส่วนเสริมและสนับสนุนให้พระองค์ได้ขึ้นครองราชย์โดยชอบธรรม ดังที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้ให้ข้อคิดที่น่าสนใจเกี่ยวกับคติการปกครองโดย

¹ สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. "ต้นกำเนิดของชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ. 2398-2453)." *วารสารศิลปวัฒนธรรม* 10(1): 1-10.

วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522, หน้า 44.

² วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา (แต่ง), แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ. นิจ ทองโสภิต (แปล). (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์ฯ, 2514), หน้า 4.

กษัตริย์ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ว่า "...สิทธิการเป็นพระมหากษัตริย์นั้นมิใช่อยู่ที่การสืบสันตติวงศ์...แต่อยู่ที่ทรงทำนุบำรุงพุทธศาสนาต่างหาก" เนื่องจากแนวคิดของคนในสังคมไทยที่เชื่อว่าผู้ที่ดำรงฐานะเป็นพระมหากษัตริย์ได้นั้นต้องเป็นผู้ที่สั่งสมผลบุญไว้มาก สถาบันพระมหากษัตริย์จึงเป็นสัญลักษณ์แห่งธรรมในการปกครองบ้านเมืองและพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ก็ทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนามาโดยตลอดนับแต่ก่อนเสวยราชย์

ภายหลังการปราบดาภิเษก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนากรมหมื่นศักดิ์พลเสพ พระปิตุลา ซึ่งมีพระอิสริยยศชั้นพระองค์เจ้าขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทั้งสองพระองค์ทรงเคยมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันมาก่อน เคยทรงรับตำแหน่งผู้กำกับราชการกรมสำคัญมาพร้อมกันในสมัยรัชกาลที่ 2 คือ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงกำกับราชการกรมท่า ส่วนกรมหมื่นศักดิ์พลเสพรองกำกับราชการกรมพระสมุหกลาโหม และที่สำคัญกรมหมื่นศักดิ์พลเสปกเคยสนับสนุนการขึ้นครองราชสมบัติของพระองค์มาก่อน การสถาปนากรมหมื่นศักดิ์พลเสพเป็นกรมพระราชวังบวรฯ ไม่เพียงแต่เป็นการช่วยราชการบริหารบ้านเมืองเท่านั้น ยังเอื้อประโยชน์ต่อการค้าระหว่างส่วนกลางกับหัวเมืองภาคใต้อีกด้วย เนื่องจากกรมหมื่นศักดิ์พลเสพเป็นหลานตาของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พัด) เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นแหล่งทรัพยากรและเมืองที่สำคัญ ลักษณะความสัมพันธ์เช่นนี้จึงเป็นการสานประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจและการเมืองให้แก่รัฐ หรืออีกนัยหนึ่งพระมหากษัตริย์ได้เป็นอย่างดี

จากปัญหาเรื่องการสืบราชสมบัติในรัชกาลที่ 3 นี้ ทำให้ความคิดเห็นของขุนนางไม่สอดคล้องกัน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้องทรงเลือกเจ้านาย ขุนนาง ที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยมาดำรงตำแหน่งสำคัญเพื่อช่วยรักษาเสถียรภาพของการเป็นกษัตริย์ การเฉลี่ยหรือกระจายอำนาจการปกครองให้แก่เจ้านาย พระบรมวงศานุวงศ์ไปกำกับดูแลในกรมสำคัญเพื่อช่วยกันบริหารราชการจึงเป็นเรื่องจำเป็น ขณะเดียวกันพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระราชทานกรมให้แก่เจ้านายถึง 19 พระองค์ ซึ่งล้วนแต่เป็นพระญาติใกล้ชิดทั้งสิ้น² ในส่วนของเจ้านายที่ทรงกำกับราชการกรมสำคัญๆ ในรัชกาลนี้มี 3 พระองค์ คือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนพิพิธภูเบศร์ พระอนุชา กำกับกรมพระนครบาล และกรมพระคชบาล กรมหลวงรักษารณเรศ พระปิตุลา กำกับกรมสังฆการี และกรมวัง และกรมหมื่นสุรินทรรักษ์

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา. (กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2523), หน้า 32.

² ดู จุฑารัตน์ ชูจิตารมย์. "พระมหากษัตริย์กับการใช้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติในการเมืองการปกครอง พ.ศ. 2325-2394." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528.

พระปิตุลา กำกับกรมท่าและกรมมหาดไทย ทั้ง 3 พระองค์นี้เป็นผู้มีส่วนสนับสนุนให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ขึ้นครองราชย์

กล่าวได้ว่า การที่รัชกาลที่ 3 ทรงมอบหมายตำแหน่งว่าราชการกรมสำคัญแก่เจ้านายที่ทรงไวใจและเป็นพระญาติใกล้ชิด และการมอบหน้าที่กำกับราชการกรมสำคัญนั้นนอกเหนือจากพระปรีชาสามารถของเจ้านายแต่ละพระองค์แล้ว เจ้านายเหล่านี้ยังเป็นแรงหนุนสำคัญที่จะทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงดำเนินนโยบายการปกครองประเทศซึ่งรวมทั้งการเศรษฐกิจได้อย่างมั่นคง

สำหรับตำแหน่งเสนาบดีซึ่งเป็นขุนนางระดับสูงที่มีความสำคัญต่อการบริหารประเทศในรัชกาลนี้มีการแต่งตั้งเสนาบดีรวม 6 คน คือ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เป็นสมุหนายก เจ้าพระยามหาเสนา (น้อย) สมุหพระกลาโหม เจ้าพระยาอมราช (พูน) เสนาบดีกรมเมือง เจ้าพระยาธรรมา (สมบุญ) เสนาบดีกรมวัง เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) เสนาบดีกรมคลัง (ดำรงตำแหน่งนี้มาแต่สมัยรัชกาลที่ 2 จนตลอดสิ้นรัชกาลที่ 3 และเมื่อเจ้าพระยามหาเสนา (น้อย) ถึงแก่อสัญกรรม เจ้าพระยาพระคลังจึงได้ว่าการตำแหน่งสมุหกลาโหมอีกตำแหน่งหนึ่ง) เจ้าพระยาพลเทพ (นิม) เสนาบดีกรมนา¹ เสนาบดีทั้ง 6 คนนี้ บ้างเป็นขุนนางชุดเดิมที่เคยรับราชการในสมัยรัชกาลที่ 2 ส่วนที่ได้รับแต่งตั้งขึ้นมาใหม่ภายหลังคนเก่าถึงแก่อสัญกรรม ก็เป็นขุนนางที่มีความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ 3 มาก่อนทั้งจากการเป็นข้าหลวงเดิมและมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติ เช่น เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) บุตรเจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น) ข้าหลวงเดิมในรัชกาลที่ 2 และเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) บุตรเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) ราชินิกุลบางช้าง และข้าหลวงเดิมในรัชกาลที่ 1 เป็นต้น

การสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติระหว่างพระมหากษัตริย์กับเจ้านาย เสนาบดี ย่อมนำมาซึ่งความจงรักภักดีเป็นพื้นฐานแห่งอำนาจและความมั่นคงทางการเมืองการปกครองอันจะนำไปสู่การดำเนินนโยบายการบริหารประเทศในด้านต่าง ๆ อย่างเต็มที่

¹ วอลเตอร์ เอฟ. เวลล่า, แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ , หน้า 10.

บทที่ 3

นโยบายด้านเศรษฐกิจของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เสด็จขึ้นครองราชย์สมบัตินั้น พระองค์ทรงมีประสบการณ์ทางด้านการค้าขายกับต่างประเทศอย่างมากพอสมควร ทรงรู้ดีว่าการค้าทางเรือกับจีนเป็นภารกิจที่นำรายได้เข้าประเทศจำนวนมาก ในขณะที่เดียวกันก็ทรงตระหนักว่าสภาพการค้าและตลาดโลกมีการเปลี่ยนแปลงมากขึ้น เช่น การค้าขายระหว่างไทยกับดินแดนในปกครองอังกฤษ โดยเฉพาะเมื่อมีการก่อตั้งเมืองสิงคโปร์ขึ้น ภาวะการค้าขายระหว่างเมืองทั้งสองเพิ่มขึ้นอย่างมาก เบอร์นี่ระบุว่า ในปี พ.ศ. 2367 ซึ่งเป็นปีที่ขึ้นครองราชย์นั้น

“...สำเนาจากสยามที่เข้ามาเทียบท่าเมืองนี้ได้ทวีจำนวนเป็น 35 ลำ เรือเหล่านี้นำสินค้าเข้ามาขนถ่ายปริมาณประมาณ 4000-5000 ตัน และได้ขนสินค้าอังกฤษและอินเดียออกไปจากท่านี้มีมูลค่าน้อยกว่า 250,000 เหรียญสเปนเพียงเล็กน้อย...”¹

ความเจริญรุ่งเรืองของการค้าเช่นนี้ย่อมนำมาซึ่งรายได้จำนวนมาก และที่สำคัญการค้าของไทยกับดินแดนในปกครองของอังกฤษคือ สิงคโปร์ มะละกา และปีนัง มีความสะดวกมาก เพราะ “พ่อค้าไทยได้รับอนุญาตให้ซื้อขายจากใครๆก็ได้ตามความชอบใจ โดยไม่มีอุปสรรคแม้แต่น้อย”² ในขณะที่อุปสรรคใหญ่ของการค้าที่พ่อค้ายุโรปต้องพบเมื่อซื้อขายสินค้ากับไทยนั้นคือ ระบบผูกขาดโดยพระคลังสินค้า ความแตกต่างนั้นน่าจะเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงมีนโยบายที่จะให้มีการค้าเสรีเกิดขึ้นในรัชกาลของพระองค์³ เหตุผลสำคัญของการแสวงหารายได้ให้เพิ่มพูนมากขึ้นในรัชกาลนี้น่าจะมาจากการต้องการนำเงินมาใช้จ่ายในการทำนุบำรุงประเทศในหลายๆด้าน พอสรุปได้ ดังนี้

การบำรุงและป้องกันประเทศ

แม้รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเป็นแผ่นดินที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์แล้วก็ตาม แต่การสร้างและบูรณะเมืองให้มีความแข็งแรงมั่นคงสง่างามสมดังความเป็น

¹ กรมศิลปากร, เอกสารของเฮนรี เบอร์นี่ เล่ม 2 ตอน 2 (ค.ศ. 1824-1826), ไพโรจน์ เกษเมณิกิจ แปล (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2520), หน้า 68.

² กรมศิลปากร, เอกสารของเฮนรี เบอร์นี่ เล่ม 1, สวัสดิ์ สุวรรณสถิตย์ แปล (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2514), หน้า 211.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 213.

“กรุงเทพมหานคร” และให้ยิ่งใหญ่เกรียงไกรเหมือนดังกรุงเก่าก็เป็นเรื่องที่พระมหากษัตริย์ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ทรงให้ความสำคัญและทรงดำเนินการอย่างต่อเนื่องมาโดยตลอดเช่นเดียวกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ที่ทรงซ่อมแซมพระบรมมหาราชวังหลายองค์โดยการเปลี่ยนจากเครื่องไม้มาเป็นก่ออิฐถือปูน ซึ่งคงเป็นงานที่ต้องใช้พระราชทรัพย์เป็นอันมาก¹ นอกจากนี้ยังมีการสร้างวังสำหรับพระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ 3 และพระเจ้าลูกเธอในกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ รวมทั้งสิ้นถึง 17 วัง²

นอกจากสร้างบ้านให้เมืองแล้วยังต้องมีการกักในการป้องกันประเทศ โดยเฉพาะการต่อเรือรบและป้อมปราการ สำหรับเรือรบนั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างใหม่รวมทั้งหมดประมาณ 150 ลำ มีทั้งเรือขบวนพยุหยาตราซึ่งใช้เป็นเรือรบได้ เรือกำปั่นแปลงและเรือกำปั่นรบ เรือที่สร้างใหม่เหล่านี้มีทั้งที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาอนุสรณ์ธรรมราชสร้างถวาย และขอความช่วยเหลือจากข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ เจ้าภาชีนายอากรออกทุนทรัพย์เป็นค่าต่อเรือ แม้กระนั้นก็ยังต้องพระราชทานเงินค่าต่อเรือเพิ่มเติมอีกลำละ 20 ชั่ง³

ในส่วนของป้อมปราการในรัชกาลนี้มีการสร้างป้อมเพื่อป้องกันศัตรูเพิ่มเติมจากที่เคยสร้างในรัชกาลก่อนอีกหลายป้อม เช่น ป้อมตรีเพชร ป้อมเสือซ่อนเล็บ ทางฝั่งตะวันออกของเมืองสมุทรปราการ ป้อมนาคราช ป้อมคงกระพัน ป้อมนารายณ์กวางกร ทางฝั่งตะวันตก และป้อมพิฆาตข้าศึกที่เมืองสมุทรสงคราม เป็นต้น⁴

ภารกิจในการป้องกันประเทศในสมัยนี้ คือ การปราบจลาจลที่เมืองไทรบุรี การปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ การทำสงครามกับญวนซึ่งใช้เวลายาวนานถึง 14 ปี เหล่านี้ต้องใช้พระราชทรัพย์ตลอดจนเสบียงอาหารและไพร่พลจำนวนมาก ค่าใช้จ่ายในการส่งทหารไปสงครามในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้ สุวิทย์ ธีรศาสตร์ ได้คำนวณไว้ว่าเป็นจำนวนเงิน 3,954,690 บาท⁵

ไม่เพียงแต่การศึกสงครามนอกประเทศ การรักษาความสงบภายในก็เป็นเรื่องที่สำคัญยิ่งเช่น การปราบปรามการค้าฝิ่นของชาวจีน การปราบปรามการก่อความวุ่นวายของสมาคม

¹ ดู แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

² ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 15 ภาคที่ 26, (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2507), หน้า 130-143.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1, (พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา, 2504), หน้า 156.

⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมมหาราชวังเฉลิมพระเกียรติ..., หน้า 87-88.

⁵ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชถึงสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2310-2394).” งานวิจัยเสนอสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2525., หน้า 202.

ลับของชาวจีนที่เรียกว่า อังยี ที่เมืองจันทบุรี เมืองนครชัยศรี เมืองสมุทรสาคร เมืองฉะเชิงเทรา และหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันตกตั้งแต่เมืองปราณไปจนถึงเมืองหลังสวน¹ การปราบปรามการก่อความวุ่นวายนี้รัฐต้องเสียทั้งกำลังคนและกำลังทรัพย์จำนวนมาก

การศาสนา

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นับเป็นยุคสมัยที่พระพุทธศาสนาได้รับการสนับสนุนค้ำจุนอย่างมาก ความใฝ่พระทัยในการศาสนานี้เห็นได้จากเมื่อครั้งที่ยังทรงดำรงพระอิสริยยศกิติเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์นั้น พระองค์ทรงซื้อสัตว์เป็นจำนวนมากที่เขาคจะเอาไปฆ่าเพื่อทรงปลอญในวันพระ ทรงบาตรทุกเช้าและถวายภัตตาหารเช้าแด่พระสงฆ์เป็นประจำมิได้ขาด² นอกจากนี้ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ตั้งโรงงานเลี้ยงอาหารแก่ราษฎรที่ยากไร้ทุกวัน พระราชภารกิจนี้ทรงกระทำต่อเนื่องมาโดยตลอดจนสิ้นรัชกาลที่ 3 ค่าใช้จ่ายในส่วนนี้เป็นจำนวนเงินมิใช่น้อย รัตนาวดี แก้วไชโย ซึ่งศึกษารายจ่ายพระราชทรัพย์ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้รวบรวมหลักฐานเงินที่ใช้จ่ายในการทรงบาตรและเงินโรงงานระหว่าง พ.ศ. 2378 ถึง พ.ศ. 2382 ว่าเป็นจำนวนเงินทั้งสิ้น 21,751 ชั่ง³

รายจ่ายที่เห็นชัดเจนในการทำนุบำรุงศาสนาในรัชกาลนี้อีกอย่างคือ การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดที่อาจกล่าวได้ว่าเป็นสมัยที่มีการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดมากที่สุดในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เนื่องจากมีการสร้างวัดใหม่ 5 วัด และปฏิสังขรณ์อีก 60 วัด เฉพาะในปี 2370 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงซ่อมแซมวัดถึง 19 วัด สิ้นค่าใช้จ่ายประมาณ 1,300 ชั่ง⁴ นอกจากนี้ยังสร้างพระพุทธรูป มีการชำระพระไตรปิฎกทั้งที่ซ่อมแซมของเก่าและสร้างขึ้นใหม่อีกหลายฉบับ⁵ พระไตรปิฎกในรัชกาลนี้จึงมีมากกว่าในรัชกาลใดๆ ยิ่งกว่านั้น

¹ ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 20 ภาคที่ 33. (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2510), หน้า 107-108.

² สรุปรายการแสดงรายจ่ายพระราชทรัพย์ในการพระราชกุศลประจำปีต่างๆในรัชกาลที่ 3 ในรัตนาวดี แก้วไชโย, "การศึกษารายจ่ายพระราชทรัพย์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2394." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527, หน้า 81.

³ เรื่องเดียวกัน.

⁴ หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1199 (พ.ศ. 2380) เลขที่ 70 บัญชีรายจ่ายพระราชกุศลต่างๆ.

⁵ เลื้อย สุกใสภณ, พระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย. (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2505), หน้า 185.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ถวายนิยัตินักแก้วพระราชอาณัติ พระครู ฐานานุกรม เจ้านายที่ทรงผนวช พระภิกษุสามเณรที่สอบได้เปรียญและพระสงฆ์ที่อยู่ในพระอารามหลวงแต่ละปีอีกจำนวนมาก¹ จากตัวอย่างหลักฐานที่ยกมานี้แสดงให้เห็นว่ารัชกาลที่ 3 ทรงให้ความสำคัญแก่การศาสนาเป็นอย่างยิ่งเป็นการสืบทอดแนวความคิดมาแต่สมัยอยุธยาที่รับเอาอุดมการณ์พุทธ และอุดมการณ์พราหมณ์มาผสมกัน นั่นคือ พระมหากษัตริย์เป็นผู้ประเสริฐสุด เป็นผู้ปกครองประชาชนให้เกิดความเป็นระเบียบเรียบร้อยในสังคม เป็นผู้ทำสงคราม เป็นผู้สร้างมิตรไมตรีกับรัฐต่างๆ เป็นผู้สามารถดลบันดาลให้ฝนตกต้องตามฤดูกาลเพื่อความอุดมสมบูรณ์ พระมหากษัตริย์จึงทรงมีฐานะเป็นเทวราชาและมีอาจจะแยกความเป็นกษัตริย์กับความเป็นรัฐออกจากกันได้² นอกจากนี้พระมหากษัตริย์ยังต้องเป็นผู้ค้ำจุนศาสนา โดยสร้างปูชนียวัตถุ ปกครองและบำรุงคณะสงฆ์ ดูแลประชาชนให้อยู่ในศีลธรรม พระมหากษัตริย์จึงเปรียบเสมือนพระโพธิสัตว์ที่จะนำมนุษย์ไปสู่สุคติ³ เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ พระองค์ทรงยึดแนวคิดนี้ ขณะเดียวกันก็ทรงใช้ความเป็นธรรมราชาในการปกครองด้วยการยึดหลักทศพิธราชธรรม 10 ประการ เป็นแนวปฏิบัติในการปกครองด้วย⁴ โดยเฉพาะในเรื่องการทำทานที่พระมหากษัตริย์ในดอนตันกรุงรัตนโกสินทร์ให้ความสำคัญมาก มีการสร้างโรงงานมาแต่สมัยรัชกาลที่ 2 และมาในสมัยรัชกาลที่ 3 ทรงให้ต่อเติมและขยายโรงงานเพิ่มมากขึ้น ยิ่งกว่านั้นยังทรงพระราชทานข้าวสารไปยังเมืองจีนเพื่อช่วยเหลือคนอดอยากที่นั่นด้วย⁵ กล่าวได้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงทุ่มเท ส่งเสริม และสนับสนุนการพระศาสนาอย่างจริงจัง และต้องทรงใช้พระราชทรัพย์เพื่อการนี้มาก

ค่าใช้จ่ายในราชสำนัก

การจ่ายเบี้ยหวัดและเครื่องยศ

เนื่องจากข้าราชการ ขุนนางไทยสมัยก่อนไม่มีเงินเดือนเหมือนข้าราชการในปัจจุบัน เพื่อให้ข้าราชการ ขุนนางทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนมีเงินใช้สอยเพียงพอตามฐานะ พระมหากษัตริย์จึงทรงพระราชทานเงินเบี้ยหวัดให้แก่ข้าราชการและขุนนางทั้งในเมืองและที่อยู่ตามหัว

¹ ดู อัจฉรา กาญจนินัย, "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2394)." วิทยานิพนธ์ปริญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.

² ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416. ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และพรณี ฉัตรพลรักษ์ แปล. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527), หน้า 67-69.

³ เรื่องเดียวกัน

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 70.

⁵ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติ...", หน้า 87-88.

เมืองปีละครั้งตามตำแหน่งหน้าที่ เพราะฉะนั้นแต่ละกรมกองจึงได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดไม่เท่ากัน นอกจากนี้ยังต้องจ่ายเบี้ยหวัดให้แก่คนลาว เขมร ที่รับราชการตามหัวเมืองด้วย¹ มีการแจกเบี้ยหวัดให้แก่เจ้าจอมอยู่งานที่ต้องผลัดเปลี่ยนเวียนกันเฝ้าถวายงานให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว² แม้กระทั่งโขนทวาร ช่างสตั้ง ช่างปัก ข้าหลวงคนรับใช้ในกรมต่างๆ รวมไปถึงมหาดเล็ก³ ไม่เพียงแต่รัฐต้องจ่ายเบี้ยหวัดให้แก่ขุนนาง ข้าราชการทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายในแล้ว รัฐยังต้องมีภาระจ่ายเครื่องยศให้แก่เจ้าเมือง กรมการเมือง และข้าราชการหัวเมืองต่างๆ ที่ได้รับตำแหน่งทั้งหัวเมืองลาว เช่น เมืองเชียงใหม่ ลำปาง เชียงราย พะเยา งาว ลำพูน มุกดาหาร⁴ หัวเมืองฝ่ายใต้เช่น เมืองตรัง กานู สายบุรี ยะหริ่ง ตานี⁵ เป็นต้น สิ่งของที่พระราชทานเป็นเครื่องยศ เช่น คนโททองคำ กระโถนทองคำ สัปทนปัสเตตุ ผ้าโพกกรองทอง ผ้าปูม เสื้อแพร ลูกประคำทองลาย เสื้อเข้มขาบ เงินตรา ตะกรุดทองคำ ถาดหมากทองคำ⁶ ฯลฯ ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นของมีค่ามีราคาสมฐานะทั้งสิ้น

การพระราชกุศลอื่นๆ

ค่าใช้จ่ายที่มากอีกอย่างหนึ่งของรัฐ คือ งานศพของเจ้านาย ขุนนาง นอกจากพวกที่รับราชการในเมืองที่ได้รับการพระราชทานเพลิงศพอย่างสมเกียรติแล้ว งานศพของขุนนางตามหัวเมืองก็เช่นกันที่พระมหากษัตริย์จะพระราชทานสิ่งของไปร่วมบำเพ็ญพระราชกุศล ของที่ส่งไป

¹ หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384) เลขที่ 100 บัญชีจ่ายเบี้ยหวัดลาว เขมร และ จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391) เลขที่ 169 ร่างบัญชีเบี้ยหวัดกององค์ราชวงศ์ (เขมร) ที่เข้ามาจากเมืองอุดรมีไชยมาอยู่กรุงเทพฯ.

² หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1198 (พ.ศ. 2379) เลขที่ 80 บัญชีจ่ายเบี้ยหวัดเจ้าจอมอยู่งาน นามเจ้าจอมอยู่งาน 3 ยาม ยามหนึ่ง 102 คน ยามหนึ่ง 64 คน ยามหนึ่ง 78 คน รวม 244 คน.

³ หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212 (พ.ศ. 2393) เลขที่ 165, 166, 166/ก, 168, 169, 177, 181, 183, 184.

⁴ หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 21 บัญชีเครื่องยศพระราชทานเมืองท่าขอนยาง เมืองแครงบาดาล.

⁵ หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384) เลขที่ 85 บัญชีรายชื่อสิ่งของและเครื่องยศสำหรับพระราชทานเจ้าเมือง กรมการเมือง และข้าราชการหัวเมืองต่างๆ เป็นบำเหน็จความชอบ มีตรังกานู เป็นต้น.

⁶ หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1196 (พ.ศ. 2377) เลขที่ 63 บัญชีรายชื่อสิ่งของและเครื่องยศสำหรับพระราชทานเมืองสงขลา เมืองจะนะ เมืองเพชรบุรี เมืองไชยา เมืองลคร เมืองชุมพร เมืองพัทลุง.

นั้นจะแตกต่างกันไปตามฐานะของเมือง คือ หัวเมืองชั้นใน หัวเมืองเอก เมืองประเทศราช การใช้จ่ายในเรื่องงานศพนี้มีเป็นจำนวนมากและเกิดขึ้นบ่อยครั้ง ตัวอย่างเช่น ใน พ.ศ. 2368 ภายหลังการเสด็จขึ้นครองราชย์ได้เพียงปีเดียว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานสิ่งของเพื่อช่วยในการศพเจ้าเมืองต่าง ๆ ถึง 13 รายด้วยกัน¹ และสิ่งของที่พระราชทานนั้นก็แตกต่างกันไปตามตำแหน่งฐานะของเจ้าเมืองนั้นๆ ยิ่งเป็นงานที่เกี่ยวข้องกับพระราชวังหลวงก็ยิ่งเป็นเรื่องที่ต้องใช้จ่ายมาก เช่นงานพระบรมศพสมเด็จพระศรีสุลาไลย ใน พ.ศ. 2381 ใช้เวลาถึง 6 เดือน 17 วัน สิ้นพระราชทรัพย์เป็นจำนวนมาก²

ค่าใช้จ่ายในด้านอื่นๆ

ในสมัยรัชกาลที่ 3 รัฐใช้วิธีจ้างแรงงานชาวจีนทำงานโยธาเพิ่มมากขึ้นเพิ่มทดแทนแรงงานคนไทยที่ต้องผูกพันกับระบบไพร่ จึงไม่มีเวลาและอิสระพอจะทำให้หลวงเต็มที งานที่จ้างแรงงานชาวจีนทำส่วนใหญ่เป็นงานโยธา ก่อสร้าง ขุดคลอง เช่น คลองบางขนาก คลองด่าน ขุดลอกคลองพระโขนง คลองบางขุนเทียน คลองสุนัขหอน เป็นต้น³ งานเหล่านี้รัฐต้องจ่ายค่าจ้างจำนวนมากเช่นกัน

จากความจำเป็นในหลายๆด้านที่ทำให้รัฐต้องหารายได้ให้มากพอเป็นค่าใช้จ่าย ทำให้รัฐโดยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ต้องวางนโยบายทางด้านเศรษฐกิจเพื่อกำหนดแนวทางการบริหารประเทศให้เกิดประโยชน์สูงสุด

นโยบายของรัฐทางด้านเศรษฐกิจในสมัยรัชกาลที่ 3

1. การรักษาฐานอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมือง

ดังได้กล่าวแล้วว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัตินั้น พระองค์ได้แรงสนับสนุนจากพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางกลุ่มหนึ่งที่เห็นพระปรีชาสามารถในการบริหารบ้านเมืองของพระองค์ และเมื่อได้เสด็จขึ้นครองราชย์ก็ทรงแต่งตั้งพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางเหล่านี้ให้ทรงกรม กำกับราชการและเป็นเสนาบดีซึ่งเป็นตำแหน่งที่รับราชการ

¹ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 1, รัฐบาลจัดพิมพ์ในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระราชสมภพครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2530, หน้า 115-116.

² หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200 (พ.ศ. 2381) เลขที่ 77/8 บัญชีรายจ่ายเงินในการเลี้ยงพระสงฆ์และอื่นๆในงานพระบรมศพสมเด็จพระศรีสุลาไลย.

³ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยฉบับ พ.ศ. 2352-2453 ด้านสังคม (กรุงเทพฯ : อมรการพิมพ์, ม.ป.ป.), หน้า 258.

ใกล้ชิด และมีความสำคัญต่อการบริหารบ้านเมืองทั้งสิ้น จึงอาจกล่าวได้ว่าในรัชกาลที่ 3 นี้ มีความมั่นคงทางการเมืองมาก อย่างไรก็ตามก็ตราขบถลัทธิก็จะมั่นคงแข็งแรงอยู่ได้ก็ต้องอาศัยพื้นฐานทางเศรษฐกิจที่ดีประกอบด้วย จึงจะช่วยเสริมเสถียรภาพของสถาบันพระมหากษัตริย์ให้มั่นคงยิ่งขึ้น ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ จึงต้องทรงหาวิธีการที่จะรักษาฐานอำนาจทางเศรษฐกิจให้แข็งแรง ด้วยการพยายามเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางชั้นผู้ใหญ่ให้ผูกพันแน่นแฟ้นเป็นเครือข่าย ขณะเดียวกันก็ขวนขวายหาแหล่งทรัพยากรที่จะนำมาใช้เป็นวัตถุดิบ หรือสินค้าแปรรูปเพื่อนำไปขายยังต่างประเทศและบำรุงประเทศ

1.1 การสร้างสายสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางชั้นผู้ใหญ่

1.1.1 ความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ กับพระบรมวงศานุวงศ์

เมื่อมีการเปลี่ยนรัชกาลแต่ละครั้ง เป็นธรรมเนียมแต่โบราณว่าพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่จะทรงแต่งตั้งเจ้านายและขุนนางให้ดำรงตำแหน่งทางการปกครองเพื่อช่วยแบ่งเบาพระราชภารกิจ การสถาปนากรมหรือการแต่งตั้งเจ้านายให้ทรงกรมเป็นวิธีการมอบหมายงานให้เจ้านายแทนการแต่งตั้งให้ปกครองหัวเมือง¹ พระมหากษัตริย์จะทรงมอบไพร่พลจำนวนหนึ่งให้เจ้านายควบคุม กำลังไพร่พลนี้นอกจากจะเป็นกำลังสนับสนุนพระมหากษัตริย์ในทางอ้อมแล้ว ในทางตรงเจ้านายก็ได้รับประโยชน์ตอบแทนจากพวกไพร่เหล่านี้ด้วย ในบรรดากรมเจ้านายนั้นกรมของพระมหาอุปราชถือเป็นการใหญ่ที่สุดมีฐานะเป็นรองจากวังหลวง

เมื่อพิจารณาจากเจ้านายหรือพระบรมวงศานุวงศ์ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาให้ทรงกรมในรัชกาลของพระองค์นั้น จะเห็นได้ว่าทรงให้ความสำคัญแก่พระญาติวงศ์คือ พระปิตุลาและพระราชอนุชามาก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงแต่งตั้งพระปิตุลาให้ทรงกรม 7 พระองค์ ผู้ที่ได้รับการสถาปนาให้เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล คือ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพย์ และพระราชอนุชา 7 พระองค์ นอกนั้นเป็นพระราชโอรส พระราชธิดา 3 พระองค์ และพระญาติในลำดับลูกพี่ลูกน้องอีก 1 พระองค์² จะเห็นได้ว่าเจ้านายที่ทรงกรมในสมัยนี้ล้วนเป็นพระญาติใกล้ชิดทางสายพระโลหิต การอาศัยเครือญาติช่วยบริหารราชการบ้านเมือง ย่อมสร้างความผูกพันใกล้ชิดและเป็นฐานกำลังให้แก่ราชบัลลังก์ทั้งทางด้านการปกครองและเศรษฐกิจได้อย่างดี

¹ จุฑารัตน์ ชูจิตภิรมย์, "พระมหากษัตริย์กับการใช้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติในการเมืองการปกครอง พ.ศ. 2325-2394." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528. หน้า 45.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 76.

ดังที่กล่าวแล้วว่ากรมของพระมหาอุปราชหรือกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ถือว่าเป็นกรมที่สำคัญและใหญ่ที่สุดรองจากวังหลวง ผู้ที่ได้ทรงกรมนี้ต้องเป็นผู้ที่พระมหากษัตริย์ทรงไว้วางใจมากที่สุด ในสมัยรัชกาลที่ 3 ผู้ทรงกรมนี้คือ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ ซึ่งเป็นพระปิตุลา มีความใกล้ชิดกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ มากมาแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแล้ว เนื่องจากทั้งสองพระองค์มีพระอิสริยยศระดับพระองค์เจ้าเท่ากันมาก่อน พระชันษาก็ไม่ห่างกันมากนักประมาณ 5 ปี¹ นอกจากนี้ทั้งสองพระองค์ยังทรงเคยได้รับมอบหมายหน้าที่กำกับราชการกรมสำคัญพร้อมกันในสมัยรัชกาลที่ 2 คือ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ เคยกำกับราชการกรมพระกลาโหม ส่วนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เมื่อครั้งทรงดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เคยทรงกำกับราชการกรมพระคลัง ยิ่งกว่านั้นยังทรงเคยออกรบทำสงครามยกกองทัพไปป้องกันการรุกรานของกองทัพพม่าที่เมืองกาญจนบุรีและเพชรบุรี เมื่อ พ.ศ. 2363 และที่สำคัญคือกรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงเป็นหนึ่งในผู้สนับสนุนให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ขึ้นครองราชย์

ในส่วนของพระองค์กรมหมื่นศักดิ์พลเสพเองนั้น กล่าวได้ว่ามีส่วนเกื้อหนุนความมั่นคงทางด้านเศรษฐกิจให้แก่รัฐมาแต่สมัยรัชกาลที่ 2 แล้ว พิจารณาจากอำนาจหน้าที่ของสมุหพระกลาโหมซึ่งมีหน้าที่บังคับบัญชาหัวเมืองภาคใต้ทั้งปวงและกิจการทั่วไปทางราชการทหารบกและทหารเรือ อันว่าหัวเมืองภาคใต้ทั้งฝั่งตะวันตกและฝั่งตะวันออก เช่น ถลาง ตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่ง พังงา ภูเก็ต พัทลุง สงขลา นครศรีธรรมราช ล้วนเป็นหัวเมืองที่มีความสำคัญและให้ประโยชน์แก่เมืองหลวงหรือราชธานีหลายด้านทั้งเรื่องส่งสาอากร ทรัพยากรธรรมชาติ และมีเมืองท่าหลายแห่งที่พ่อค้าต่างชาติมักมาค้าขายด้วยเสมอ โดยเฉพาะเมืองนครศรีธรรมราชจัดเป็นเมืองเอกที่สำคัญมากในหัวเมืองภาคใต้มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชมีบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยานครศรีธรรมราช ก็มีความผูกพันเกี่ยวข้องกับเครื่องญาติกับกรมหมื่นศักดิ์พลเสพ กล่าวคือเจ้าจอมมารดาบุญใหญ่ธิดาของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พัด) เป็นเจ้าจอมมารดาของกรมหมื่นศักดิ์พลเสพ ดังนั้น เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พัด) จึงมีฐานะเป็นตาของกรมหมื่นศักดิ์พลเสพ นอกจากนี้กรมหมื่นศักดิ์พลเสพยังทรงมีพระชายาเป็นน้องของท่านผู้หญิงอิน ภรรยาของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) อีกด้วย

ความสำคัญและความสัมพันธ์ของเมืองนครศรีธรรมราชที่มีต่อราชธานีในสมัยต้นรัตนโกสินทร์พอประมวล ได้ดังนี้

1. เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชต้องแต่งเครื่องราชบรรณาการคือ ดอกไม้เงิน ดอกไม้ทอง มาถวายเป็นประจำทุกปี

¹ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ประสูติ พ.ศ. 2330 กรมหมื่นศักดิ์พลเสพย์ ประสูติ พ.ศ. 2325.

2. ต้องจัดเก็บส่วยอากรและภาษีที่ขึ้นกับท้องพระคลังของเมืองนครศรีธรรมราชและเมืองที่ขึ้นกับเมืองนครศรีธรรมราชมากรุงเทพฯให้ครบตามกำหนดทุกปี
3. เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชมีหน้าที่ให้กรมการเมืองสักเลกในเมืองนครศรีธรรมราชและหัวเมืองขึ้นของเมืองนครศรีธรรมราชเพื่อให้เป็นกำลังคนทางด้านความมั่นคงของเมืองนครศรีธรรมราชและหัวเมืองภาคใต้ ซึ่งรวมทั้งการเสริมสร้างความมั่นคงทางด้านเศรษฐกิจ เช่น แรงงานทำไร่ ทำนา สะสมเสบียงอาหาร การต่อเรือรบ การร่อนดีบุก เป็นต้น อันจะนำไปสู่ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของราชธานีและเสถียรภาพความมั่นคงทางการปกครอง
4. เป็นแหล่งต่อเรือกำปั่นใช้บรรทุกสินค้า เนื่องจากเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) มีความสามารถทางด้านนี้มาก และสนองพระราชประสงค์ของพระมหากษัตริย์ทั้งรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 ด้วยดีเสมอมา เห็นได้จากในสมัยรัชกาลที่ 2 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ต่อเรือ 200 ลำ¹ เพื่อสร้างเป็นกองทัพเรือขนาดใหญ่ สำหรับป้องกันข้าศึกทางทะเล เนื่องจากสถานการณ์ทางภาคใต้ขณะนั้นไม่น่าไว้วางใจเพราะอังกฤษเริ่มพยายามขยายอำนาจมาทางหมู่เกาะมลายู และในสมัยรัชกาลที่ 3 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ต่อเรือรบที่ใช้ในคลองและทะเลเป็นตัวอย่าง 1 ลำ เพื่อให้เสนาบดี เจ้าภาษี นายอากร ช่วยกันต่อเพื่อใช้ในราชการคือสงครามกับญวน นอกจากนี้ยังโปรดฯให้ต่อเรือพระที่นั่งที่ใช้เป็นเรือรบได้ในตัว คือ เรือพระที่นั่งอมราแมนสวรรค์² อาจกล่าวได้ว่าเมืองนครศรีธรรมราชมีส่วนช่วยเสริมสร้างความมั่นคงทั้งทางการปกครองและเศรษฐกิจให้แก่รัฐอย่างมาก
5. เมืองตรังซึ่งเป็นเมืองในปกครองของเมืองนครศรีธรรมราช และเป็นเมืองท่าค้าขายกับต่างประเทศ เป็นเมืองหน้าด่านที่สำคัญทางแถบชายฝั่งตะวันตก นอกจากนี้ยังเป็นเมืองที่อุดมด้วยรังนก มูลค้างคาว ช้าง ดีบุก รัฐจึงได้ประโยชน์จากอากรรังนกและมูลค้างคาว รวมทั้งการขายช้างและดีบุกให้แก่พ่อค้าต่างชาติ ในปลายสมัยรัชกาลที่ 2 และต้นรัชกาลที่ 3 เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ได้พัฒนาปรับปรุงเมืองตรังให้เป็นฐานทัพเรือที่เข้มแข็งและสำคัญของภาคใต้ ความเจริญของเมืองตรังมีส่วนสำคัญในการสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจและความปลอดภัยให้แก่รัฐ

¹ สุภาภรณ์ ดันตลาภักษ์, "บทบาทของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ที่มีต่อรัฐบาลกลางและหัวเมืองภาคใต้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2520, หน้า 94.

² จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2515), หน้า 46.

6. ความเกี่ยวข้องทางเครือญาติน่าจะมีส่วนช่วยเกื้อกูลกันทางด้านผลประโยชน์ระหว่างเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชกับเมืองหลวง เช่นกรณีที่กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงขอให้เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ต่อเรือให้ 7-8 ลำ เพื่อให้หลวงไชยสงครามไปเอาข้าวสารจากเมืองไทรบุรี จำนวน 150 เกวียน ไปขายที่เกาะหมาก แล้วนำเงินที่ได้ไปซื้อของที่ต้องพระประสงค์กลับกรุงเทพฯ¹

จะเห็นได้ว่าสายสัมพันธ์อันโยงใยเชื่อมต่อระหว่างพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระบรมวงศานุวงศ์ เช่น กรณีกรมหมื่นศักดิ์พลเสพซึ่งมีฐานะเป็นพระปิตุลา และมีความเป็นเครือญาติกับเจ้าพระยานครศรีธรรมราช ผู้ดูแลบังคับบัญชาหัวเมืองเอกทางภาคใต้ที่มีความสำคัญต่อรัฐอย่างยิ่งในระยเวลานั้น เป็นตัวอย่างที่ดีที่ทำให้เห็นความเกื้อกูลกันและกันระหว่างราชธานีกับหัวเมืองภาคใต้ที่มีผลต่อความมั่นคงของรัฐ

ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระบรมวงศานุวงศ์ที่ช่วยรักษาสถานอำนาจทางด้านเศรษฐกิจและการปกครองอีกประการหนึ่งคือ การตั้งตำแหน่งผู้กำกับราชการกรมซึ่งเป็นเหมือนการจัดสรรอำนาจหน้าที่ทางราชการแก่เจ้านายอีกทางหนึ่ง ตำแหน่งผู้กำกับราชการกรมเป็นตำแหน่งที่ปรึกษาราชการให้กับเสนาบดีและพระมหากษัตริย์แม้ว่าแต่ละกรมกองจะมีข้าราชการรับผิดชอบอยู่แล้วก็ตาม นับเป็นการกระจายอำนาจการปกครองไปสู่เจ้านายอื่นๆ เพื่อช่วยกำกับราชการในกรมสำคัญบางกรม ในขณะเดียวกันก็เป็นการคุมอำนาจขุนนางไปในตัว ไม่ให้ขุนนางแสวงหาความมั่งคั่งจากตำแหน่งราชการได้ง่ายๆ เพราะฉะนั้นคนที่จะได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่กำกับราชการต้องเป็นคนที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระราชหฤทัยมาก ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เจ้านายที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กำกับราชการกรมสำคัญมี 3 พระองค์ คือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนพิณิจุเบงทร์ กำกับกรมพระนครบาลและกรมคชบาล กรมหลวงรักษารณเรศ กำกับกรมสังฆการี และกรมวัง และกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ กำกับกรมท่าและกรมมหาดไทย² ทั้ง 3 พระองค์นี้นอกจากจะทรงเป็นพระญาติใกล้ชิดแล้วยังเป็นผู้สนับสนุนให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เสด็จขึ้นครองราชย์ด้วย นอกจากนี้แล้วยังมีพระบรมวงศานุวงศ์ที่ได้พระราชทานตำแหน่งว่าราชการกรมที่มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ คือ กรมม้า มีกรมหมื่นพิทักษ์เทเวศร์ (พระองค์เจ้าภูษธรฯ) เป็นผู้ทรงกำกับ กรมหมื่นอินทรมรเศรษฐ์ (พระองค์เจ้าโต)

¹ หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1188 (พ.ศ. 2369) เลขที่ 5.

² จุฑารัตน์ ชูจิตวิกรมย์. "พระมหากษัตริย์กับการใช้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติในการเมืองการปกครอง พ.ศ. 2325-2394.", หน้า 54.

ทรงกำกับกรมพระแสงปืนต้น และกรมขุนอิศเรศรังสรรค์ (เจ้าฟ้าจุฑามณี) ทรงกำกับกรมทหารปืนใหญ่¹ เจ้านายเหล่านี้เป็นพระราชอนุชาที่ทรงไว้วางพระทัยยิ่ง

จะเห็นได้ว่าชนชั้นปกครองอันประกอบด้วย พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ต่างมีความสัมพันธ์กัน มีความเกี่ยวเนื่องกัน อุดหนุนกันทางเศรษฐกิจซึ่งกันและกัน เพื่อรักษาสถานะของตนในสังคมและสร้างความมั่นคงให้กับสถาบันพระมหากษัตริย์ในที่สุด

1.1.2 ความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ กับขุนนางชั้นผู้ใหญ่

ในการบริหารราชการบ้านเมืองตำแหน่งเสนาบดีหรือขุนนางชั้นผู้ใหญ่ จัดว่าเป็นตำแหน่งข้าราชการที่มีความสำคัญมาก เพราะนอกจากจะเป็นตำแหน่งขุนนางระดับสูงแล้ว ยังเป็นผู้คอยให้คำปรึกษาข้อราชการแก่พระมหากษัตริย์ในการปฏิบัติราชการอีกด้วย ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นตำแหน่งเสนาบดีมีทั้งสิ้น 6 ตำแหน่ง คือ สมุหนายก สมุหพระกลาโหม และเสนาบดีจตุสดมภ์ทั้ง 4 ตำแหน่ง อันได้แก่ เวียง วัง คลัง นา ตำแหน่งของขุนนางระดับสูงทางการเมืองการปกครองที่มีอำนาจและบทบาทมากที่สุดคือ ตำแหน่งสมุหพระกลาโหม สมุหนายกและเสนาบดีกรมพระคลัง

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ขุนนางผู้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีทั้ง 3 กรม ล้วนแต่มีความสัมพันธ์ในทางเครือญาติกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสิ้น คือ

สมุหพระกลาโหม สมุหพระกลาโหมเป็นตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีที่สำคัญที่สุดตำแหน่งหนึ่งมีอำนาจหน้าที่ปกครองหัวเมืองภาคใต้ หัวเมืองประเทศราชในแหลมมลายู (โดยให้หัวเมืองนครศรีธรรมราชดูแลเมืองไทรบุรีและกลันตัน เมืองสงขลาคูแลปัตตานีและตรังกานู) ควบคุมไพร่และรับผิดชอบการสักเลกในหัวเมืองที่สังกัด มีหน้าที่ชำระคดีความหัวเมืองใต้บังคับบัญชาทำหน้าที่ประสานงานในด้านการจัดเก็บภาษีอากรในหัวเมืองภาคใต้²

ผู้ที่ดำรงตำแหน่งสมุหพระกลาโหมในรัชกาลที่ 3 มี 2 คน คนแรก คือ เจ้าพระยามหาเสนา (สังข์) รับราชการมาแต่ครั้งรัชกาลที่ 2 เมื่อถึงแก่อสัญกรรม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงสถาปนาเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ให้ดำรงตำแหน่งแทน เจ้าพระยาทั้ง 2 คนนี้ต่างอยู่ในราชินิกุลบางช้าง³

¹ จุฑารัตน์ ชูจิตภิรมย์. "พระมหากษัตริย์กับการใช้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ.. หน้า 54.

² สารานุกรมประวัติศาสตร์ไทย อักษร ก. ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพฯ : บริษัทสหธรรมิก จำกัด, 2537)., หน้า 73-74.

³ ราชินิกุลบางช้าง คือ ขุนนางที่เป็นพระประยูรญาติของสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีในรัชกาลที่ 1

สมุหนายก สมุหนายกเป็นตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี ที่สำคัญอีกตำแหน่งหนึ่ง มีอำนาจหน้าที่ดูแลบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายเหนือ รวมทั้งคุมกำลังไพร่พลและจัดเก็บส่วยภาษีอากรจากหัวเมืองที่อยู่ใต้ปกครอง

เมื่อเจ้าพระยาอภัยภูธร (น้อย บุญยรัตพันธุ์) สมุหนายกที่รับราชการมาแต่สมัยรัชกาลที่ 2 ถึงแก่อสัญกรรม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) บุตรเจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น) ข้าหลวงเดิมในสมัยรัชกาลที่ 1 เป็นสมุหนายกแทน ต่อมาเจ้าพระยาราชสุภาวดีได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) และน้องของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา 2 คน ได้เป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ 3 ทั้ง 2 คน คือ เจ้าจอมกลีบ และเจ้าจอมมัลย์¹ เมื่อเจ้าพระยาบดินทร์เดชาถึงแก่อสัญกรรม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาราชสุภาวดี (โต กัลยาณมิตร) ข้าหลวงเดิมในพระองค์ดำรงตำแหน่งแทนจนสิ้นรัชกาล ซึ่งทั้งสามตระกูลนี้ล้วนมีความสัมพันธ์กับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทางการสมรส กล่าวคือ ตระกูลบุญยรัตพันธุ์เป็นเจ้าจอมมารดาและเจ้าจอมอยู่งานในรัชกาลที่ 3 จำนวน 6 คน เช่นเดียวกับตระกูลกัลยาณมิตร สำหรับตระกูลขุนนางเป็นราชินิกุลบางช้าง

เสนาบดีกรมพระคลัง เป็นตำแหน่งเสนาบดีที่มีอำนาจหน้าที่ควบคุมรักษาพระราชทรัพย์ที่ได้จากภาษีอากรและส่วย บังคับบัญชาการค้าขายกับต่างประเทศ ควบคุมกรมพระคลังสินค้าและดูแลหัวเมืองชายทะเล ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีเพียงคนเดียวคือ เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ซึ่งรับราชการในตำแหน่งนี้มาแต่สมัยรัชกาลที่ 2 แล้ว พร้อมทั้งยังดำรงตำแหน่งสมุหพระกลาโหม ตั้งแต่ พ.ศ. 2373 ด้วยอีกตำแหน่งหนึ่ง ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเจ้าพระยาพระคลังมีความสัมพันธ์กับการค้าต่างประเทศอยู่มากเพราะอำนาจหน้าที่เกี่ยวข้องและเมื่อการค้าขายกับต่างประเทศสมัยรัชกาลที่ 3 เจริญมากขึ้นบทบาทของเจ้าพระยาพระคลังก็ยิ่งเพิ่มมากขึ้นตามไปด้วย ด้วยเหตุนี้เสนาบดีกรมพระคลังจึงเป็นตำแหน่งที่มีความสำคัญทางด้านการปกครองและเศรษฐกิจ

จะเห็นได้ว่าหน่วยงานราชการที่เสมือนเป็นหัวใจของการบริหารประเทศทั้ง 3 หน่วยงานนี้มีเสนาบดีหรือเจ้ากรม ผู้ดูแลรับผิดชอบการบริหารงานที่ล้วนแต่เป็นเครือญาติกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสิ้น เช่นเดียวกับขุนนางที่เป็นเจ้าเมืองบางเมือง สายสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นนี้เป็นประโยชน์แก่ทั้งสองฝ่าย ในฝ่ายของพระมหากษัตริย์การสร้างสายสัมพันธ์ทางเครือญาติกับขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์มั่นคงเพราะมีกลุ่มสนับสนุนที่เป็นพวกที่มีความสามารถและเป็นกลไกในการปกครองบ้านเมือง ในส่วนของขุนนางเองเมื่อได้มี

¹ ณีรัฐฉวี สุทธิสงคราม. สามเจ้าพระยา. (กรุงเทพฯ : อักษรอักษร, 2506), หน้า 146-168.

ความเกี่ยวพันทางเครือญาติกับพระมหากษัตริย์ก็ย่อมเกิดความจงรักภักดี เป็นส่วนค้ำจุนราชบัลลังก์ทั้งทางด้านการปกครองและเศรษฐกิจ ยิ่งเครือญาติลักษณะนี้มีมากก็ยิ่งเป็นส่วนขยายฐานอำนาจของพระมหากษัตริย์ให้กว้างขึ้นด้วย

ไม่เพียงเสนาบดีทั้ง 3 กรม ที่กล่าวมาที่รัชกาลที่ 3 ทรงให้ความสำคัญทั้งจากความ เป็นเครือญาติและผลประโยชน์ที่มีร่วมกันแล้ว การมอบอำนาจความรับผิดชอบให้ขุนนางดูแลเมืองที่เป็นแหล่งผลิตสินค้าหรือแหล่งทรัพยากรที่สำคัญก็เป็นเรื่องที่รัชกาลที่ 3 ให้ความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน เช่น การที่รัชกาลที่ 3 ทรงตั้งขุนรณสมบัติ ข้าหลวงเดิมเมื่อครั้งที่พระองค์ทรงกำกับกรมพระคลังสินค้าให้ขึ้นเป็นเจ้าเมืองนครไชยศรี¹ ซึ่งเป็นแหล่งผลิตอ้อย และมีโรงงานน้ำตาลหลายแห่ง

อนึ่งการอุปถัมภ์ค้ำจุนระหว่างกษัตริย์กับขุนนางชั้นผู้ใหญ่ในลักษณะนี้ อาจมีส่วนทำให้ตระกูลขุนนางบางตระกูลมีอิทธิพลและอำนาจทั้งทางการเมืองและเศรษฐกิจมากกว่าขุนนางตระกูลอื่นเช่น กรณีของตระกูลบุญนาค เป็นต้น ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องทรงหาวิธีคานอำนาจที่เห็นชัดเจนวิธีหนึ่งนั่น คือ กรณีการกวาดต้อนครัวลาว เมื่อคราวหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์เข้ามาอยู่ในไทย โดยทรงให้อพยพคนลาวมาอยู่ในหัวเมืองชั้นในซึ่งอยู่ในความดูแลของสมุหนายกคือ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ชาวลาวเหล่านี้นับเป็นแรงงานทางเศรษฐกิจที่สำคัญ โดยเป็นแรงงานเพิ่มผลผลิตทางการเกษตร ทำส่วยส่งรัฐ ตลอดจนเป็นแรงงานเกณฑ์เพื่อทำงานก่อสร้างโยธาทตามที่รัฐกำหนด ชาวลาวที่อยู่ภายใต้การควบคุมของสมุหนายกเหล่านี้นับเป็นฐานอำนาจเสริมให้แก่สมุหนายกและเสริมให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ในทางอ้อมในขณะที่เดียวกันก็เป็นการลดอำนาจของสมุหพระกลาโหมไปในตัว

2. การเพิ่มพูนทรัพยากรด้วยการขยายพระราชอาณาเขต

การขยายอาณาเขตในยุคราชาธิปไตยเป็นความพยายามของผู้นำรัฐอย่างหนึ่งที่ทำให้เกิดประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ถ้าการรุกรานหรือขยายอาณาเขตนั้นประสบผลสำเร็จก็ย่อมนำมาซึ่งทรัพย์สินและผู้คน รวมทั้งทรัพยากรธรรมชาติในดินแดนที่ถูกครอบครองนั้นด้วย

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็เช่นเดียวกับสมัยกรุงศรีอยุธยาและธนบุรีที่รัฐต้องพยายามแสวงหาผลประโยชน์ที่จะเกื้อกูลความมั่งคั่งให้แก่รัฐไม่ว่าจะในรูปของเงินหรือสิ่งของที่เรียกกันว่า ส่วย หรือ การจัดเก็บภาษีอากร แหล่งผลประโยชน์หรือผู้ที่จะนำพาผลประโยชน์

¹ หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุแห่งชาติรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 20 สารตรา เจ้าพระยาจักรี เรื่องตั้งขุนรณสมบัติเป็นเจ้าพระยานครไชยศรี.

เหล่านี้มาให้แก่รัฐได้ก็คือ บรรดาไพร่บ้านพลเมืองในปกครอง ยิงเมืองใดอุดมด้วยทรัพยากรที่รัฐต้องการก็ยิ่งจะเกิดประโยชน์แก่ราชอาณาจักรสืบเนื่องกันไป ความสำคัญในเรื่องนี้เห็นได้จากการตั้งหัวเมืองลาวและเขมรป่าดง เป็นหัวเมืองชั้นนอกรวม 13 หัวเมือง ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้แก่ ขอนแก่น ชนบท หนองหาร สกลนคร นครพนม สุวรรณภูมิ กาศสินธุ์ อุบล รัตนบุรี ไผ่ทอง ชูขันธุ์ สุรินทร์ และสังกะ หัวเมืองเหล่านี้อุดมด้วยทองคำ เร่ว งาช้าง ซึ่งเป็นสินค้าออกที่สำคัญของไทย ในรัชกาลต่อมาโดยเฉพาะในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการจัดตั้งเมืองเพิ่มเติมอีกหลายเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภายหลังการทำสงครามปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์แห่งนครเวียงจันทน์และสงครามกับญวน¹ ผลประโยชน์จากการทำสงครามครั้งนั้นมีเพียงได้เมืองเพิ่มเติมขึ้นมาอีกหลายเมืองแล้ว บรรดาเชลยที่ถูกกวาดต้อนซึ่งก็คือชาวลาวจำนวนมากนี้ก็จัดเป็นทรัพยากรที่มีค่าสำคัญเพื่อใช้เป็นแรงงานเพิ่มการผลิต และเป็นกำลังรบในยามเกิดความไม่สงบหรือสงคราม

เชลยชาวลาวที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาสู่ราชอาณาจักรไทยอันเป็นผลมาจากการทำสงครามปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์นั้น จากหลักฐานที่ปรากฏใน พ.ศ. 2380. ระบุว่ามิชชาวลาวที่ถูกกวาดต้อนมาเป็นจำนวน 1,770 คน ในจำนวนนี้มีทั้งพระสงฆ์ ชายฉกรรจ์ ผู้หญิงและเด็ก² และเมื่อการทำสงครามกับญวนเสร็จสิ้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีแม่ทัพนายกองไปกวาดต้อนครัวลาวที่หนีเข้าป่าไประหว่างการสงครามเป็นชาวลาวจากเมืองตะโปน เมืองนอง เมืองพิน เมืองคำมวน รวม 2,458 คน³ ชาวลาวเหล่านี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดที่ให้อยู่อาศัย และให้เลือกที่ตั้งถิ่นฐานเองก็มีจนในที่สุดได้ตั้งเป็นเมือง มีผู้ปกครองเป็นคนลาวด้วยกัน คือ เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวง และราชบุตร การบังคับบัญชาขึ้นตรงต่อกรมมหาดไทย ชาวลาวที่ถูกกวาดต้อนให้มาอยู่ในบริเวณหัวเมืองชั้นใน เช่น สระบุรี สุพรรณบุรี นครชัยศรี อ่างทอง ฯลฯ รัฐกำหนดให้เป็นผู้ทำนาหลวง ทำสวนผลไม้ และจัดเก็บผลเร็วส่งเป็นส่วยให้แก่รัฐทุกปี แต่ถ้าปีใดได้ผลเร็วไม่ครบตามกำหนด ก็ต้องส่งเป็นตัวเงินแทน⁴

ดินแดนที่มีความสำคัญต่อรัฐทางด้านเศรษฐกิจอีกแห่งหนึ่ง คือ หัวเมืองทางภาคใต้ ซึ่งมีเมืองนครศรีธรรมราช หัวเมืองชั้นเอก และเป็นเมืองท่าค้าขายกับต่างประเทศที่สำคัญอยู่

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.", หน้า 76.

² หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1199 (พ.ศ. 2380) เลขที่ 1 ร่างตราเจ้าพระยาจักรีตอบเรื่องครัวเมืองพวน เมืองเวียงจันทน์.

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติ...", หน้า 75.

⁴ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1193 (พ.ศ. 2374) เลขที่ 27 บัญชีจำนวนเร็วส่วยซึ่งส่งรายปีและค้างส่ง.

ในอำนาจการปกครองของส่วนกลาง เมืองบริวารของนครศรีธรรมราชครอบคลุมตั้งแต่ชุมพรไปจนถึงปัตตานี ไทรบุรี และตรังگانู หัวเมืองเหล่านี้มีความอุดมสมบูรณ์ทางทรัพยากรธรรมชาติ เช่น มีแร่ดีบุก เป็นสินค้าออกที่สำคัญ เป็นกำลังทางเศรษฐกิจให้แก่ส่วนกลางได้อย่างดี และในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ ไทยยังมีเมืองประเทศราชอีกหลายเมือง เช่น กัมพูชา ญวน หลวงพระบาง เวียงจันทน์ จำปาศักดิ์ แคว้นล้านนา รวมทั้งเชียงแสน เชียงราย และในตอนปลายรัชกาลยังมีชาวเมืองเชียงรุ่ง จากแคว้นสิบสองปันนา อพยพเข้ามาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารอีกราว 200 คน โดยทรงโปรดฯให้ตั้งบ้านเรือนที่เชียงใหม่¹ อาจกล่าวได้ว่าในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไทยขยายอาณาเขตได้กว้างไกลกว่ารัชกาลก่อนๆ

2.1 ส่วยและผลพลอยได้จากการจัดตั้งหัวเมืองใหม่

ความสำคัญของส่วย

ดังที่ทราบกันแล้วว่าระบบการเก็บส่วยมีความสำคัญต่อสภาพเศรษฐกิจของไทยมาตั้งแต่สมัยอยุธยา และเพิ่มความสำคัญเรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ เหตุที่ส่วยมีความสำคัญมากเช่นนั้นเป็นเพราะรัฐในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นทำการค้ากับต่างประเทศอย่างจริงจัง ด้วยเห็นว่าเป็นหนทางที่นำรายได้ให้แก่ประเทศอย่างเป็นกอบเป็นกำ เป็นการค้าที่แทบไม่ต้องลงทุนใดๆ เพราะสินค้าที่ส่งลงสำเภาไปขาย คือ ผลผลิตที่ได้จากการเก็บส่วยเป็นหลัก รัฐจึงให้ความสำคัญกับการเรียกเก็บส่วยที่เป็นสิ่งของอย่างมาก ถ้าหัวเมืองใดส่งส่วยล่าช้า หรือส่งไม่ครบตามกำหนด ก็จะมีสารตราออกจากส่วนกลางไปเร่งรัดให้เจ้าเมือง กรมการเมืองจัดส่งส่วยนั้นๆมายังเมืองหลวงให้ทันกำหนดเวลา ในบางกรณีที่หัวเมืองเหล่านั้นไม่สามารถส่งส่วยได้อันอาจจะมีสาเหตุจากประสบภัยธรรมชาติ ทำให้ไม่สามารถผลิตส่วยหรือไปหาส่วยนั้นในป่าได้ รัฐก็อนุญาตให้จัดส่งเป็นเงินตามอัตราที่กำหนดมาได้²

รัฐมิเพียงต้องการส่วยสิ่งของเพื่อใช้เป็นสินค้าออกเท่านั้น แต่ยังนำมาใช้ในการสร้างวัดวาอาราม เช่น พวกขอนแก่นไม้สัก กระเบื้อง ทองคำ นำมาใช้เป็นอุปกรณ์ในการต่อเรือรบ เป็นเสบียงอาหาร เช่น ข้าว เป็นต้น สำหรับส่วยที่เก็บเป็นตัวเงินก็มีประโยชน์ไม่น้อยไปกว่าส่วย

¹ แสงโสม เกษมศรี, ม.ร.ว. และคณะ, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 3, (กรุงเทพฯ : มิตรนราการพิมพ์, 2515),. หน้า 162.

² หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387) เลขที่ 196 สารตรา เรื่องให้จัดแจงเอาเงินค่าฝางจำนวนที่เกณฑ์คุมส่งมากรุงเทพฯ.

สิ่งของ เพราะรัฐนำมาใช้เป็นค่าจ้าง จ้างแรงงานคนจีนทำงานโยธาต่างต่าง ๆ ใช้ซื้อสิ่งของอื่นที่เก็บจากไพร่ส่วยไม่ได้ ตลอดจนใช้ในการพระราชกุศลต่าง ๆ¹

ที่มาของส่วย

ส่วย คือ ผลผลิตที่มีอยู่ตามเมืองต่างๆ ในราชอาณาจักรที่จัดกลุ่มเป็นหัวเมืองชั้นในและหัวเมืองชั้นนอก ถ้ารัฐสามารถเรียกเก็บส่วยจากไพร่ส่วยตามเมืองต่างได้มากเท่าไรก็ย่อมนำมาซึ่งความมั่งคั่งของสถาบันพระมหากษัตริย์และราชอาณาจักรมากขึ้นเท่านั้น ด้วยเหตุนี้รัฐจึงต้องออกกระเบียบกฎหมายเพื่อควบคุมให้มีการส่งส่วยครบตามกำหนด โดยเจ้าเมือง กรมการเมือง เป็นผู้ดำเนินการส่งส่วยนั้นมายังส่วนกลาง²

ในกรณีที่เจ้าเมือง กรมการเมือง ส่งส่วยมาให้ส่วนกลางไม่ครบ หรือส่งล่าช้า ก็จะร่างสารตราถึงเจ้าเมือง กรมการเมืองให้เร่งรัดจัดส่งเสริม นอกจากนี้เมืองใดที่ยังมีส่วยค้าง ส่งมาไม่ครบก็จะถูกขึ้นบัญชีไว้เป็นหลักฐาน³ การเข้มงวดกวดขันกับบรรดาเจ้าเมืองให้ติดตามส่วยให้ได้มาเต็มที่ ตลอดจนคอยดูแลไม่ให้เกิดการทุจริตยกส่วยทั้งที่เป็นสิ่งของหรือเงินขึ้นได้ เห็นได้จาก สารตราเจ้าพระยาจักรีกรณีนุบประสิทธิสงครามเอาส่วยทองเมืองนครราชสีมา ซึ่งเก็บได้ระหว่าง พ.ศ. 2385-2386 เอาไปใช้ส่วนตัว⁴ ให้จับกุมมาลงโทษ

บรรดาหัวเมืองชั้นในและชั้นนอก รัฐบาลส่วนกลางกำหนดระเบียบวิธีการเก็บส่วยแตกต่างกันคือ หัวเมืองชั้นในนั้นเจ้าเมืองกรมการเมืองของแต่ละเมืองจะเป็นผู้ดูแลรับผิดชอบในการควบคุมไพร่ของตนให้ส่งส่วยแก่รัฐตามที่รัฐกำหนด ทั้งนี้จะมีนายหมวด นายกอง เป็นหัวหน้าไพร่ที่แบ่งเป็นกองๆ ตามชนิดของส่วยที่ได้จัดหา จัดส่งส่วยนั้นมาอีกทีหนึ่ง สำหรับหัว

¹ หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1189-1198 เลขที่ 17 บัญชีรายการทรงสร้างพระพุทธรูปเช่น เพชร และพลอย.

² บุญรอด แก้วกันหา. "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411)." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518.

³ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม บัญชีกองส่วย หน้า 118 และเล่ม 5 บัญชีส่งทอง เงิน สิ่งของส่วยเมืองลาวตะวันออก จ.ศ. 1192 หน้า 47 และจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 เลขที่ 165 เรื่องร่างบัญชีทางว่าวงบเงินส่วยค้างรายปีหัวเมืองต่างๆ รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช จัดพิมพ์มูลเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากษัตริย์คุณในนามวงคณเฑาะพริตวันพระราชสมภพ ครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2530.

⁴ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 179 สารตราเจ้าพระยาจักรีเรื่องหลวงปราบขุนประสิทธิสงครามคุมเอาทองคำส่วยลงมาส่ง.

เมืองชั้นนอกแบ่งเป็นหัวเมืองที่ขึ้นตรงต่อเมืองเอก เมืองโท ในหัวเมืองชั้นใน หัวเมืองที่ขึ้นกับ ส่วนกลางแต่มีเมืองใหญ่ควบคุม และหัวเมืองที่ขึ้นกับกรมมหาดไทย การส่งส่วยของหัวเมือง เหล่านี้ต้องส่งผ่านผู้มีหน้าที่ดูแลรับผิดชอบเป็นลำดับไป หัวเมืองเหล่านี้ตั้งอยู่ในบริเวณภาค เหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตลอดไปถึงเขมรส่วนใน เขมรราช พระตะบอง จำปาศักดิ์¹ อาณาบริเวณเหล่านี้อุดมด้วยพืชพันธุ์ แร่ธาตุที่เป็นสินค้าที่สำคัญ เช่น เร่ว กระจวาน ครั่ง ทอง คำฝอย ผ่าง ทองแดง ชีฝิ่ง ไม้ ฯลฯ เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณา โปรดเกล้าฯให้มีการจัดตั้งเมืองขึ้นใหม่หลายเมืองภายหลังการปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์และการทำ สงครามกับญวนดังกล่าวแล้วนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าเป็นการเพิ่มพูนทรัพยากรในรูปของส่วยให้ แก่รัฐในส่วนกลางไปโดยปริยาย

ตัวอย่างหัวเมืองที่มีส่วยที่รัฐต้องการ

ทองคำฝอย : เมืองชัยภูมิ จัตุรัส ภูเขียว บำเหน็จณรงค์ ปักธงไชย นครจันทร์ก นครราชสีมา ชนบท หนองคาย ภูเวียง โพนพิสัย ปากเหวียง แมด ท่าอุเทน พรรณานิคม สวรรคโลก อินทบุรี พรหมบุรี อ่างทอง ฉะเชิงเทรา²

ไม้ : สุโขทัย น้ำปาด ลับแล ผ่าง บางโพ หนองคาย พิษณุโลก กำแพงเพชร³

เร่ว : นครพนม วัง อาทฆาต เชียงรัมย์ สองคอนดอนดง ลำเนาหนองปรือ เสนางคนิคม ไชยบุรี คำเขื่อนแก้ว ภูแล่นช้าง หนองสูง กุสุมาลย์ ท่าขอนยาง แขงบาดาล กุฉินารายณ์⁴ สระบุรี กำแพงเพชร สุพรรณ รัตนบุรี พุทไธสง ศรีสะเกษ เดชอุดม ฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรี ประจันตคาม อรัญประเทศ วัฒนานคร นครไชยศรี เสียมราฐ⁵

และเพื่อเป็นการป้องกันการรั่วไหล ตลอดจนป้องกันการทุจริตจากข้าราชการที่เกี่ยวข้อง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้มีการทำบัญชีไพร่

¹ดูรายละเอียดในบุญรอด, หน้า 67-69.

²จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1192 (พ.ศ. 2373) เลขที่ 10 บัญชีเรื่องทองคำส่วยและเกณฑ์ร่อน.

³จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1193 (พ.ศ. 2374) เลขที่ 20 บัญชีเรื่องจำนวนเลิกทำส่วยไม้ขอน ลักและชีฝิ่ง.

⁴จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390) เลขที่ 159 บัญชีส่วยเร่ว.

⁵จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391) เลขที่ 162 ร่างบัญชีหางว่าวหัวเมืองต่างๆนำส่ง เร่วส่วยรายวัน.

สวยตามกองต่าง ๆ เพื่อให้ทราบจำนวนที่ชัดเจนอันจะมีผลต่อจำนวนสวยที่รัฐต้องได้รับที่ถูก
ต้องและเต็มจำนวน

บรรดาหัวเมืองที่มีหน้าที่ส่งสวยให้แก่รัฐส่วนใหญ่อยู่ในบริเวณภาคอีสานหรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สวยที่หัวเมืองเหล่านี้ต้องส่งคือ เร่ว เงิน ไม้สัก ทอง ชีผึ้ง ครั่ง กระวาน
งาช้าง ป่าน น้ำรัก ผ้าขาว ไม้ นอระมด อบเชย ไม้กฤษณา ปลาบึก ควายตัวเมีย และ
น้ำผึ้ง¹ สุวิทย์ ธีรศาสตร์ ได้รวบรวมจำนวนหัวเมืองที่ต้องจัดส่งสวยให้แก่ส่วนกลางว่า ภาค
อีสานมีถึง 54 หัวเมือง คิดเป็นร้อยละ 36 รองลงมา คือ ภาคกลาง ภาคตะวันออก ภาคเหนือ
ภาคตะวันตก และภาคใต้ ตามลำดับ²

การที่ไทยสามารถขยายอาณาเขตได้อย่างกว้างขวางในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่ง
เกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเป็นประโยชน์อย่างยิ่งทั้งในเรื่องของการแผ่พระบรมเดชานุภาพ การได้ไพร่
พลเมืองมาเป็นกำลังบ้านเมือง และที่สำคัญคือการได้ทรัพยากรผลผลิตจากบรรดาเมืองเหล่านั้น
เพื่อใช้เป็นฐานทางเศรษฐกิจให้แก่รัฐอย่างดียิ่งด้วย

3. การส่งเสริมการค้าขายกับต่างประเทศ

การค้าขายกับต่างประเทศในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวได้ว่ามี
ความคึกคักมากกว่าสมัยก่อนๆ มาก ซึ่งอันที่จริงแล้วความเจริญทางด้านการค้าต่างประเทศเริ่ม
เห็นผลมาแต่ช่วงปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแล้ว เห็นได้จากบันทึก
ของจอห์น ครอว์ฟอร์ด ที่ระบุว่าในช่วงเวลานั้นมีเรือจากเมืองไทยที่เดินทางไปค้าขายยัง
ประเทศจีนตามเมืองท่าต่างๆ ได้แก่ กวางตุ้ง ชางหลิม พูเกียน เลียงโผ ไชจิ๋ว เชียงไฮ้ ในแต่ละปี
จำนวนมาก รวมทั้งสิ้น 78 ลำ³ นอกจากนี้ยังมีเรือที่ส่งตรงไปจากนครศรีธรรมราชและจันทบุรี
เพื่อไปค้าขายที่เมืองจีนด้วย สินค้าที่พ่อค้าไทยนำไปขายยังประเทศจีนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอน
ต้นนี้ ครอว์ฟอร์ด คาดว่าสินค้าประมาณ 32,500 ตัน จากจำนวนสินค้าที่ไทยนำไปขายยัง
ต่างประเทศ 39,000 ตัน เป็นสินค้าที่ส่งไปขายยังประเทศจีนทุกปี นอกจากประเทศจีนที่
เป็นประเทศคู่ค้าที่สำคัญของไทยแล้ว ไทยยังค้าขายกับเขมร ญวน และหมู่เกาะอินเดียตะวันออก
ออกรวมทั้งเมืองท่าบริเวณช่องแคบมะละกา เมืองท่าเหล่านี้ได้แก่ กลันตัน ตรังกานู ปะหัง
หมู่เกาะเรียว สิงคโปร์ มะละกา ปีนัง ปัตตาเวีย เซมารัง เซลิบอน ปาเล็มบังและปอนดิออต⁴

¹ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทย...", หน้า 163-164.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 165.

³ John Crawford, "Journal of An Embassy...", p. 410.

⁴ Ibid.

โดยเฉพาะที่สิงคโปร์นั้น การค้าระหว่างไทยกับสิงคโปร์มีความเจริญขึ้นมากนับจาก พ.ศ. 2362 ซึ่งเป็นปีที่อังกฤษสถาปนาสิงคโปร์เป็นสถานีการค้า ในเอกสารของครอว์ฟอร์ดที่มีถึง จอร์จ สวินตัน (George Swinton) รัฐมนตรีว่าการป้อมวิลเลียม ระหว่าง พ.ศ. 2364 ถึง พ.ศ. 2365¹ ได้กล่าวถึงการค้าระหว่างไทยกับสิงคโปร์ในระยะเวลาสั้นว่า การได้แผ่ขยายมากขึ้นทั้งทางด้านการค้า คุณค่าและปริมาณภายในระยะเวลา 6 เดือน มีเรือจากไทย 21 ลำ มาค้าขายที่สิงคโปร์ นอกจากนี้ยังมีเรือสำเภากลวง ซึ่งตามปกติจะแล่นตรงไปกัลกัตตาหรือบอมเบย์ ก็แวะที่ท่าเรือสิงคโปร์เพื่อขายสินค้าประเภทตีนกบ พริกไทย และน้ำตาล² ในปลายรัชกาลที่ 2 เรือสินค้าไทยที่เดินทางไปค้าขายที่สิงคโปร์เพิ่มจำนวนมากขึ้น เห็นได้จาก พ.ศ. 2366 มีเรือสำเภไทยไปค้าขายที่สิงคโปร์ 27 ลำ ในปีต่อมาคือ พ.ศ. 2367 ซึ่งเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ จำนวนเรือได้เพิ่มเป็น 44 ลำ³ และประมาณ พ.ศ. 2369 สิงคโปร์ได้กลายเป็นศูนย์กลางการค้าของไทยในแถบหมู่เกาะอินเดียตะวันออก⁴ อาจกล่าวได้ว่าการค้ากับเมืองท่าทางแหลมมลายูในสมัยรัชกาลที่ 2 ไทยได้เปรียบดุลการค้า เมื่อพิจารณาจากปริมาณสินค้าเข้าและสินค้าออกตามที่ เฮนรี เบอร์นี ได้บันทึกไว้ในตอนปลายทศวรรษ 2363⁵ ไทยส่งสินค้าออกไปขายยังสิงคโปร์ มะละกา และปีนัง รวม 1,128,785 รูปี ในขณะที่ไทยซื้อสินค้าเข้าเพียง 699,339 รูปี นับว่าไทยได้เปรียบดุลการค้าระหว่างประเทศถึง 429,446 รูปี⁶

มาในสมัยรัชกาลที่ 3 รัฐยังคงให้ความสำคัญกับการค้าต่างประเทศอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะการค้ากับจีน ซึ่งยังคงเป็นไปในรูปของการค้าแบบบรรณาการ เพราะให้ผลประโยชน์อย่างมากแก่การค้าของหลวง ในขณะที่เดียวกันพวกขุนนาง ข้าราชการ และพ่อค้าเอกชนชาวจีนก็ถือโอกาสดำเนินธุรกิจการค้าส่วนตัวแฝงไปด้วย นับแต่เสนาบดีกรมท่า พระยาโชฎีกกราชเศรษฐี พระจุฬาราชมนตรี ซึ่งว่ากรมท่าขายและกรมท่าขวา เจ้ากรมพระคลังสินค้า ไปจนกระทั่งถึงชาวจีนที่ได้เข้ารับราชการและได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ เช่น เรือของพระโชฎีกพระโกษา ขุนทองซิว พระอินทร์ พระเสน หลวงแก้วอายุัด หลวงอภัยพิพิธ พระยาธรรมมา

¹ จอห์น ครอว์ฟอร์ด. "เอกสารของครอว์ฟอร์ด." หน้า 170.

² เรื่องเดียวกัน.

³ Wong Lin Ken, "The trade of Singapore, 1819-1869" Journal of the Malayan Branch, Royal Asiatic Society. 33.4 : 34, 138 (December 1960) Cited by Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit..." p. 205.

⁴ Ibid.

⁵ Henry Burney, Burney Papers, Vol. III, Part I. pp. 187-189.

⁶ Ibid.

หลวงสุวรร พระเลया¹ ขุนนางและพ่อค้าเหล่านี้ยังได้รับมอบหมายจากรัฐให้จัดสินค้าไปขาย
ประเทศจีนด้วย² การค้าขายที่ต้องหวังพึ่งพาอาศัยกันไปมาเช่นนี้ ทำให้ในบางครั้งการค้าของ
หลวงอาจประสบปัญหาการได้กำไรน้อยเกินควร หรือไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วยเพราะ มีการปิดราย
การขาดทุนให้ตกอยู่ในหุ้ส่วนของการค้าหลวงอยู่เสมอ³ แต่โดยภาพรวมแล้วสภาพการค้า
ขายกับต่างประเทศของรัฐน่าจะอยู่ในระดับที่น่าพอใจ เพราะเป็นการค้าที่รัฐแทบไม่ต้องลงทุน
อะไรเลย Malloch ได้รวบรวมตัวเลขแสดงปริมาณเรือสินค้าไทยที่ไปค้าขายในประเทศจีนใน
สมัยรัชกาลที่ 3 ดังนี้

ตารางแสดงจำนวนเรือสินค้าจากไทยไปจีน

ปี พ.ศ.	จำนวนเรือ
2368	56
2369	53
2370	55
2379	65
2386	68
2393	69

ที่มา : D.E. Malloch, Siam : Some General Remarks on it's Production. (Culcutta :
Baptist Mission Press, 1852), p. 65.

อาจกล่าวได้ว่าการค้าขายกับต่างประเทศในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้มีความเจริญรุ่งเรือง
มากที่สุดของยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น ปัจจัยที่เกื้อหนุนให้การค้าต่างประเทศเฟื่องฟูเช่นนี้น่าจะ
มีสาเหตุมาจาก

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387) เลขที่ 49 บัญชีบรรทุกสินค้าลงกำปั่นสำเภาออก
ค้าขายที่กวางตุ้งและเซียงไฮ้.

² เรื่องเดียวกัน.

³ Henry Burney, Burney Papers. Vol I, p. 51.

1. สภาพการเมืองการปกครองที่มั่นคง

ความมั่นคงทางการเมืองภายนอกประเทศ

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไทยมีความปลอดภัยจากการคุกคามของประเทศเพื่อนบ้าน ทำให้มีเวลาและโอกาสที่จะขยายการค้ากับต่างประเทศได้อย่างต่อเนื่อง ดังนี้ พม่า นับแต่ไทยได้ทำสงครามครั้งใหญ่กับพม่าภายหลังเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 คือในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ แล้ว พม่าต้องเผชิญปัญหาภายในบ้านเมืองของตนเอง โดยเฉพาะการพยายามขยายอิทธิพลของอังกฤษ พม่าจึงไม่มีโอกาสรุกรานไทยเลย จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไทยก็แทบจะไม่ได้ติดต่อกับพม่าเท่าใดนัก มาใน พ.ศ. 2393 ซึ่งเป็นช่วงปลายรัชกาลแล้ว ได้เกิดการปะทะกันขึ้นทางชายแดนระหว่างหัวเมืองลาวตะวันตกของไทยกับเมืองเชียงตุงของพม่า แต่ก็ไม่มีผลกระทบกระเทือนไทยมากนัก

ญวน แม้ว่าความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับญวนในรัชกาลที่ 3 นี้จะเป็นเรื่องของการทำสงครามที่กินเวลาร่วม 14 ปีก็ตาม แต่โดยทั่วไปแล้วก็ไม่มีผลกระทบต่อไทยโดยตรง ด้วยยังมีลาวและเขมรเป็นรัฐกันกระหนาบให้

ลาวและเขมร ทั้งสองดินแดนนี้ต่างอยู่ภายใต้การปกครองของไทยในฐานะเมืองประเทศราชนี้ต้องส่งเครื่องราชบรรณาการมาทูลเกล้าฯ ถวายเป็นประจำทุกปี

การปลอดการรุกรานจากดินแดนรัฐข้างเคียงนี้ นอกจากจะเอื้ออำนวยให้ไทยมีเวลาหันมาสนใจในเรื่องอื่น ๆ ภายในประเทศ โดยเฉพาะเรื่องค้าขายเพื่อนำรายได้เข้าประเทศแล้ว ไทยยังได้ประโยชน์จากการจัดสรรทรัพยากรธรรมชาติจากบรรดาหัวเมืองต่างๆ ที่อยู่ในปกครองส่งเป็นส่วยเข้ามากรุงเทพฯ เพื่อนำไปเป็นสินค้าที่ส่งออกได้อีกด้วย

ความมั่นคงทางการเมืองภายในประเทศ

แม้ว่าจะมีปัญหาเรื่องความชอบธรรมในการขึ้นครองราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อตอนต้นรัชกาล อันเนื่องมาจากความคิดเห็นของขุนนางและเสนาบดีมีความเห็นแตกต่างกันเป็น 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายหนึ่งต้องการให้เจ้าฟ้ามงกุฎ พระราชโอรสที่ประสูติแต่พระอัครชายาเป็นกษัตริย์องค์ต่อมา แต่อีกฝ่ายหนึ่งเห็นว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงเหมาะสมที่สุด เนื่องจากทรงเคยว่าราชการมีประสบการณ์ในการบริหารบ้านเมืองมาก่อน อย่างไรก็ตาม กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ก็ทรงได้รับการสนับสนุนให้ขึ้นครองราชย์ต่อมา โดยผู้เป็นกำลัง

สำคัญในการสนับสนุนคือ เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) สมเด็จพระปิตุลา กรมหมื่นศักดิ์พลเสพย์ ทั้งสองท่านนี้ต่อมาได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าให้ดำรงตำแหน่งสำคัญ คือ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพย์ ได้เป็นตำแหน่งอุปราช คือ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ส่วนเจ้าพระยาพระคลัง นอกจากจะได้ดำรงตำแหน่งเดิมที่สามารถแสวงหาผลประโยชน์จากการค้ากับต่างประเทศได้แล้ว ในระยะต่อมายังได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าให้ดำรงตำแหน่งเจ้าพระยากลาโหมอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย

ภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชย์ได้ไม่นาน ก็ทรงแต่งตั้งเสนาบดีชุดใหม่แทนที่ชุดเดิมที่ถึงอนิจกรรมไปหมด เสนาบดีชุดใหม่นี้ล้วนเป็นคนที่พระองค์ทรงไว้พระทัย คือ เจ้าพระยาบดินทรเดชา สมุหนายก เจ้าพระยามหาเสนา สมุหพระกลาโหม เจ้าพระยายมราช ดูแลนครบาล เจ้าพระยาพลเทพ ดูแลนา เจ้าพระยาพระคลัง (ดำรงตำแหน่งเดิม) ดูแลการต่างประเทศ และเจ้าพระยาธรรมา ดุแลวัง เสนาบดีทั้ง 6 ท่านนี้ ล้วนดำรงตำแหน่งสำคัญของบ้านเมืองทั้งสิ้น นอกจากนี้ยังทรงแต่งตั้งขุนนางที่เป็นเชื้อพระวงศ์ใกล้ชิดให้กำกับราชการหน่วยงานสำคัญๆ เช่น กรมหมื่นรักษธรมเรศ กำกับกรมวังและกรมมหาดไทย กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ พระปิตุลา กำกับราชการกรมท่า เป็นต้น

อนึ่ง การที่ทรงแต่งตั้งขุนนาง เสนาบดีให้ดำรงตำแหน่งสำคัญเพื่อช่วยราชการบริหารบ้านเมืองแล้ว ในอีกมุมหนึ่งยังเป็นการแสดงให้เห็นแนวพระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในเรื่องของการคานอำนาจด้วย เห็นได้จากการที่ทรงแต่งตั้งเจ้าพระยาบดินทรเดชาเป็นสมุหนายก มีอำนาจหน้าที่ควบคุมดูแลหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมด โดยเฉพาะหัวเมืองชั้นในที่เป็นแหล่งทรัพยากรสำคัญ และเป็นหัวเมืองที่มีชาวลาวจำนวนมาก ถูกกวาดต้อนมาตั้งหลักแหล่งและผลิตส่วยส่งกรุงเทพฯ อำนาจและภาระหน้าที่ของสมุหนายกจึงมีมาก เช่นเดียวกับเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ซึ่งเป็นทั้งเสนาบดีกรมท่าและว่าที่สมุหกลาโหม มีหัวเมืองชายฝั่งตะวันออก และหัวเมืองทางใต้อยู่ในความดูแล ก็นับว่าเป็นขุนนางที่มีอิทธิพลและอำนาจมากคนหนึ่ง และจากการที่เจ้าพระยาพระคลังมีส่วนช่วยสนับสนุนให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ขึ้นครองราชย์ ก็คงจะยิ่งทำให้ตระกูลบุนนาคซึ่งรับราชการทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในหลายคนพลอยมีอิทธิพลไปด้วย การตั้งตำแหน่งหน้าที่นี้จึงเท่ากับเป็นการคานอำนาจกันและกัน ในขณะเดียวกันก็เป็นการสร้างฐานอำนาจให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย

ยิ่งกว่านั้นระบบการค้าแบบบรรณาการที่เปิดโอกาสให้ขุนนาง ข้าราชการ คหบดีได้แฝงการค้าขายส่วนตัวเข้าไปด้วย โดยเฉพาะข้าราชการที่มีหน้าที่อยู่ในกรมท่า ผลประโยชน์มหาศาลที่ได้ทำให้เกิดอภิสิทธิ์ร่วมกันตั้งแต่พระมหากษัตริย์มาจนถึงขุนนางระดับล่างที่ทำการค้าและเกิดการสนับสนุนเกื้อกูลกันโดยปริยาย

จากสภาพการเมืองการปกครองที่มั่นคงทั้งภายในและภายนอกประเทศในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้ กล่าวได้ว่ารัฐสามารถรวมศูนย์อำนาจได้อย่างมั่นคง และสร้างความแข็งแกร่งทางเศรษฐกิจให้เป็นปึกแผ่นขึ้นมาตามลำดับ

2. ความร่วมมือในการส่งสินค้าออก

การค้าขายกับต่างประเทศนั้น สิ่งที่สำคัญอย่างยิ่งคือ สินค้าออกที่จะนำไปขายยังประเทศคู่ค้า สินค้าออกเหล่านี้ต้องเป็นที่ยอมรับและต้องการของลูกค้าจากนานาประเทศ อีกทั้งต้องมีปริมาณมากพอที่จะทำกำไรให้แก่ผู้ส่งออก เนื่องจากไทยเรานั้นเป็นประเทศเกษตรกรรม ผลผลิตส่วนใหญ่จึงเป็นผลิตภัณฑ์ที่ได้จากธรรมชาติ ที่ต้องนำมาแปรรูปเพื่อส่งออกมีน้อย ในสมัยอยุธยาที่มีการติดต่อกับต่างประเทศนั้นสินค้าออกเป็นผลผลิตจากป่าเป็นส่วนใหญ่ ผลผลิตเหล่านี้นำมาในรูปของส่วยที่เรียกเก็บจากเมืองต่างๆทั่วราชอาณาจักรเพื่อนำมาใช้ในราชการทั้งในเรื่องการศาสนา การป้องกันบ้านเมือง และโดยเฉพาะอย่างยิ่งเพื่อเป็นสินค้าออกภายใต้ระบบผูกขาด สินค้าของป่าเหล่านี้เช่น ไม้ฝาง ครั่ง ดีปลี เขาสัตว์ ฯลฯ ซึ่งการค้าขายลักษณะนี้พ่อค้าคือรัฐ หรือ พระมหากษัตริย์นั้นแทบไม่ต้องลงทุนอะไรเลย อาจจะมีที่รัฐต้องซื้อหาเพิ่มเติมอยู่บ้างแต่น้อยมาก ต่อมาเมื่อการค้าขายตัวมากขึ้นไปตามกระแสความต้องการของตลาดโลก ปริมาณและประเภทของสินค้าออกของไทยจึงต้องขยายตัวมากขึ้นตามไปด้วยโดยเฉพาะสินค้าที่แปรรูปหรือที่ต้องอาศัยแรงงานผลิต ลักษณะและชนิดของสินค้าหลากหลายมากขึ้นนั้นสังเกตได้จากสินค้าส่งออกในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่พอประมวลได้ดังนี้คือ ข้าว น้ำตาล ครั่ง ฝาง กฤษณา ฝ้าย เปลือกโกกวง ไม้พยุง ไม้แดง หมาก พริกไทย กระวาน กานพลู ดีปลี สมอเรือ ยาสูบ หางเสือเรือ ไม้กระดานประตู ไม้กระดาน เรือสำเภารง กำนาน น้ำตาลทราย เร่ว เปลือกปรัง ไม้สัก ไม้หอม ช้าง ฟันช้าง เขาสัตว์หนังวัว หนังควาย นอระมด กวาง เสือดาว ชะมด ปีกนกกระเต็น หางนกยูง รังนก หนังสัตว์อื่นๆ ปลาแห้ง เหล็ก น้ำมันมะพร้าว น้ำมันพืชอื่นๆ เครื่องปั้นดินเผา ตะกั่ว ดีบุก จะเห็นได้ว่าสินค้าเหล่านี้มีเพียงจะเป็นของป่าเท่านั้นแต่ยังมีผลิตภัณฑ์ที่ผ่านการแปรสภาพอยู่ด้วยหลายชนิด

สิ่งที่เอื้อในการจัดส่งสินค้าออกต่างๆเหล่านี้เป็นไปได้อย่างรวดเร็วและคล่องตัวเนื่องมาจากการมีระบบไพร่ กล่าวคือ รัฐอาศัยหน่วยงานที่มีหน้าที่ดูแลรับผิดชอบเป็นผู้ดำเนินการจัดหาและรวบรวมส่งให้หลวง เริ่มตั้งแต่เจ้าเมือง กรมการเมือง นายหมวด นายกอง เกณฑ์ไพร่

¹ วราภรณ์ ทินามนธ์, "การค้าสำเภาของไทย...", หน้า 7, 15-16, 20, 72-73.

ในปกครองให้รวบรวมส่วยในหัวเมืองของตนให้ได้ครบตามกำหนด เมื่อได้ครบแล้ว ต้องส่งส่วยนั้นมายังกรมที่หัวเมืองของตนสังกัด คือ กรมมหาดไทย กลาโหม และกรมท่า จากนั้นกรมทั้ง 3 กรมต้องรวบรวมส่วยที่รับมาทั้งหมดให้กรมพระคลังมหาสมบัติ สำหรับส่วยที่จัดเป็นสินค้าออก ต้องส่งลงสำเนาไปค้าขายยังต่างประเทศนั้น เป็นหน้าที่ของพระคลังสินค้าซึ่งเป็นเสมือนพ่อค้าคนกลางในการจำหน่ายสินค้าต่างสำเนาไปขายต่างประเทศ เป็นหน่วยงานที่ควบคุมผลผลิต ควบคุมปริมาณราคาสินค้าตามความต้องการของตลาด เป็นผู้ผูกขาดการค้าส่งออกและควบคุมสินค้าเข้าโดยใช้ระบบราชการเป็นเครื่องมือในการผูกขาด ในระยะต่อมากรมพระคลังสินค้ายังได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่ควบคุมการเก็บภาษีอากรในระบบเจ้าภาษีนายอากรโดยมีฐานะเป็นเจ้าจำนวน กรมพระคลังสินค้าจึงจัดได้ว่าเป็นหน่วยงานที่ดูแลภาษีอากรภายในประเทศมากที่สุด ผู้มีบทบาทสำคัญในการดูแลรับผิดชอบกรมนี้ในสมัยรัชกาลที่ 3 คือ พระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต บุนนาค) ผู้เป็นน้องของเจ้าพระยาพระคลัง ขุนนางผู้นี้นอกจากจะมีความสามารถดูแลกิจการด้านการค้าต่างประเทศได้ดีแล้ว การที่ได้มีอำนาจหน้าที่ควบคุมการเก็บภาษีอากรจึงทำให้มีฐานะสำคัญมากขึ้นอีก จากความมั่นคงของตำแหน่งหน้าที่ ตลอดจนลาภยศอันพึงมีโดยหน้าที่ ทำให้พระยาศรีพิพัฒน์ดำรงตำแหน่งเจ้ากรมพระคลังสินค้าจนตลอดรัชกาลที่ 3

เมื่อส่วยมีความสำคัญต่อการค้า เพราะเป็นสินค้าออกที่ทำกำไรรายได้ให้รัฐอย่างมหาศาลโดยที่รัฐแทบไม่ต้องลงทุนอะไรเลยนั้น ทำให้รัฐและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องต้องพยายามหาวิธีให้ได้รับส่วยที่ต้องการจากบรรดาหัวเมืองต่าง ๆ อย่างครบถ้วนและทันกำหนดเวลาให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ดังนี้

1. กำชับให้เจ้าเมืองที่มีเมืองเล็ก ๆ อยู่ในปกครอง เร่งรัดและจัดส่งส่วยให้ครบ ที่ยังค้างส่งก็ต้องจัดหามาให้ครบโดยเร็ว¹
2. ส่งข้าหลวงจากส่วนกลางมาเร่งรัดส่วยที่ยังตกค้าง แล้วจัดส่งส่วยนั้นเข้ากรุงเทพฯ²
3. สารตราจากส่วนกลางไปยังเจ้าเมือง กรมการเมือง ให้จัดเก็บแล่งส่วยเข้ามายังเมืองหลวงเป็นระยะพร้อมทั้งให้มีการจัดทำบัญชีทางว่าวแจ้งเงินส่วยและส่วยที่ค้างรายปี

¹ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391) เลขที่ 113. ใบบอกเมืองนครราชสีมาส่งทองคำส่วยเมืองไชยภูมิจตุรัส.

² หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1194 (พ.ศ. 2375) เลขที่ 16. ใบบอกเมืองสาละวัน เรื่องจัดท้าวเพี้ยกับไพร่มีชื่อ นำทองคำส่วยลงมากรุงเทพฯ.

ของหัวเมืองต่างๆเป็นหลักฐาน ตลอดจนแจ้งเหตุที่เมืองนั้นๆไม่สามารถส่งส่วยได้ครบตามกำหนด¹

ในกรณีที่หลวงต้องการสินค้าส่งออกบางประเภทซึ่งมีราคาดี และจำเป็นต้องจัดหาลงสำเนาไปขาย แต่หาไม่ได้หรือได้ไม่ครบตามปริมาณที่ต้องการ รัฐจะเรียกเก็บเป็นจำนวนเงินจากไพร่ส่วยชนิดนั้นแทน แล้วนำเงินนั้นไปจัดหาซื้อสินค้าตัวนั้นมาทดแทน² เช่นกรณีผลกระวาน ซึ่งเป็นส่วยที่หัวเมืองลาวตะวันออกเฉียงใต้ต้องจัดหามาส่งหลวง แต่ใน พ.ศ. 2386 การจัดเก็บผลกระวานของไพร่ส่วยไม่ได้ตามเป้าหมายที่กำหนด เจ้าพระยาบดินทรเดชา สมุหนายกผู้ดูแลหัวเมืองลาวตะวันออกเฉียงใต้ต้องนำเงินที่เก็บจากไพร่ส่วยกระวานมาทดแทนแล้วนำไปซื้อผลกระวานจากชาวป่าเมืองโพธิสัตว์ และพระตะบองมาแทน³ แสดงให้เห็นว่ารัฐให้ความสำคัญกับการจัดหาสินค้าเพื่อส่งไปขายอย่างยิ่ง และผลกระวานคงเป็นสินค้าที่มีราคาตอบแทนสูงมาก

กล่าวได้ว่ารัฐในสมัยรัชกาลที่ 3 ให้ความสำคัญกับการส่งสินค้าออกซึ่งส่วนใหญ่ก็เป็นผลิตภัณฑ์จากธรรมชาติทั้งที่ไม่ต้องผ่านการแปรรูปและที่ต้องผ่านการแปรรูปโดยอาศัยแรงงานคนเป็นผู้ผลิต จากระบบการปกครองที่ดี จากความอุดมสมบูรณ์ของสภาพธรรมชาติที่ดีตลอดจนความสนับสนุนของรัฐ ทำให้ไทยมีความพร้อมในการส่งออก อันนำผลกำไรมากมายมาสู่รัฐ

3. การขยายตัวของตลาดในต่างประเทศ

ประเทศคู่ค้าที่ให้ผลประโยชน์แก่ไทยโดยตรงมากที่สุดในเอเชียตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้วคือ จีน ซึ่งถือเป็นตลาดใหญ่ของไทยในการรับซื้อสินค้าเกือบทุกประเภท แม้ว่าการค้าระหว่างประเทศทั้งสองจะหยุดชะงักไปในช่วงสงครามเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 2310 ก็ตาม แต่ก็ได้รับการรื้อฟื้นขึ้นอีกครั้งในสมัยกรุงธนบุรีในรูปแบบการค้าในระบบบรรณาการ ความสัมพันธ์ทางการค้าและการทูตระหว่างจีนและไทยได้สืบสานต่อมาจนถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ในสมัยนี้ไทยได้รับอภิสิทธิ์ทางการค้าต่างประเทศจากจีน คือได้รับการยกเว้นภาษีและค่าธรรมเนียมต่างๆสำหรับสินค้าที่มาพร้อมกับคณะทูต⁴ การค้าลักษณะนี้เปิดโอกาสให้บรรดาขุนนางซึ่งเป็นพ่อค้าเอกชนแสวงหาผลประโยชน์จากการค้าไปด้วย อย่างไรก็ตามก็ดีจีนก็มีกฎเกณฑ์ว่าการค้าของเอกชนต้องทำ

¹ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391) เลขที่ 165. ร่างบัญชีทางว่าวงบเงินส่วยค้างรายปี หัวเมืองต่างๆ.

² บุญรอด แก้วกัณหา, "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น...", หน้า 94.

³ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 93. โบบอกเจ้าพระยาบดินทร์เดชาส่งกระวานส่วย.

⁴ Sir John Bowring. *The Kingdom and People of Siam Vol. I.* (Kuala Lumpur : Singapore Oxford University Press, 1969) p, 76.

ที่เมืองกวางตุ้งแห่งเดียวเท่านั้น¹ และห้ามไม่ให้รับคนจีนเดินทางไปกับเรือสินค้าไม่ว่าในฐานะผู้โดยสารหรือกลาสี² แต่ในการปฏิบัติการค้าทางเรือของไทยก็ต้องอาศัยชาวจีนเป็นผู้ควบคุมการค้า เป็นตัวแทนของรัฐในการดำเนินการค้าขายเนื่องจากคนจีนมีความสัมพันธ์ชัดเจนในเรื่องการค้าขายมากกว่าคนไทย ส่วนเมืองกวางตุ้งที่เป็นเมืองท่าเพียงเมืองเดียวที่จีนกำหนดให้พ่อค้าคนไทยมาค้าขายได้เท่านั้น ในความเป็นจริงแล้ว เรือสินค้าจากไทยเดินทางไปค้าขายกับเมืองท่าหลายแห่งในจีน เช่น เกียงมุย ซางลิมนมณฑลกวางตุ้ง เอ๋อหมิง หรือ เออมอย ในมณฑลฟูเกี้ยน ลิมโป หรือ นิงโป ในมณฑลซีเกียง เซียงไฮ้และซูเจา เป็นต้น³

ตลาดการค้าที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งของไทยในภูมิภาคเอเชียที่นอกเหนือจากจีนและขยายตัวอย่างรวดเร็วคือ สิงคโปร์ ปีนัง มะละกา ซึ่งเป็นเมืองท่าอาณานิคมของอังกฤษในการปกครองของ British Straits Settlement โดยเฉพาะสิงคโปร์ที่อาจกล่าวได้ว่าเป็นตลาดหลักของไทยในย่านเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น จากหลักฐานที่นักวิชาการทั้งไทยและต่างประเทศรวบรวมไว้สอดคล้องต้องกันว่าสิงคโปร์เป็นแหล่งรับซื้อสินค้าจากไทยแหล่งใหญ่ สินค้าส่วนใหญ่คือ เกลือ น้ำมัน กระทะเหล็ก ข้าว ครั่ง น้ำตาล ดีบุก ข้าวเปลือก ผาง ไม้มะเกลือ กระสอบป่าน ยาสูบ หัวหอม ปลาแห้ง ขี้ผึ้ง หวาย น้ำมันยาง ผ้าจากอังกฤษ กระดาษจีน คราม เครื่องปั้นดินเผา ฯลฯ⁴ โดยเฉพาะข้าวเป็นสินค้าจากไทยที่มีราคาและเป็นที่ต้องการของตลาดโลกมาก ผลจากการศึกษาของสารสิน วีระผล สรุปว่า สิงคโปร์เป็นตลาดซื้อข้าวจากไทยรองลงมาจากจีน และใน พ.ศ. 2390 ไทยสามารถค้าข้าวกับสิงคโปร์ได้กำไรถึง 320 เปอร์เซ็นต์ สินค้าสำคัญของไทยที่เป็นที่ต้องการของตลาดภายนอก นอกจากข้าวแล้วยังมีน้ำตาลและดีบุกกรมไปถึงเรือสำเภาก็ต่อในไทยซึ่งจัดเป็นเรือที่มีคุณภาพดี ราคาต่อเรือในไทยก็นับว่าถูกกว่าประเทศจีนประมาณ 50-100 เปอร์เซ็นต์ เพราะเรือสำเภาก็ต่อในไทยใช้ไม้คุณภาพดีก็ว่าได้ทนนาน อุตสาหกรรมการต่อเรือของไทยในระยะนั้นจึงขยายตัวกว้างขวาง⁵

จะเห็นได้ว่าการค้าระหว่างไทยกับต่างประเทศในสมัยรัชกาลที่ 3 คึกคักและเฟื่องฟูขึ้นอย่างมากทั้งปริมาณเรือสินค้าจากต่างชาติที่เข้ามาค้าขาย ทั้งประเภทของสินค้า ลักษณะของ

¹ Sir John Bowring. *The Kingdom and People of Siam Vol. I.* (Kuala Lumpur : Singapore Oxford University Press, 1969) p, 76.

² Ibid.

³ Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit...", p. 199.

⁴ เชนนิเฟอร์ เวย์น คุษแมน. *การค้าทางเรือสำเภากจีน-สยามยุคต้นรัตนโกสินทร์*. ชินจิตต์ อ่ำไพพรรณ, (แปล.) (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2528), หน้า 56-65.

⁵ Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit...", p. 118.

สินค้าที่หลากหลายและผ่านขบวนการผลิต ไม่ใช่สินค้าที่มาจากป่าล้วนๆ ลักษณะการค้าขาย เช่นนี้ประชาชนก็พลอยคึกคักตามไปด้วย หมอบรัดเลย์ที่เข้ามาเมืองไทยในสมัยนั้นแล้วว่า

“...ในครั้งกระนั้นเมื่อมีเรือสำเภาเข้ามา นับว่าเป็นสิ่งที่พอใจของประชาชนยิ่งนัก ด้วยเรือสำเภาเหล่านั้นนำเอาของดีๆ ของหายากและของแปลกๆ เข้ามาขายมากมาย... พอเรือสำเภาเข้ามาถึงก็มีฝูงคนไปประชุมกันซื้อของหนาแน่น ฤดูที่มีเรือสำเภา เข้ามาเมืองไทยนั้นคือ ตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์ไปจนถึงเดือนเมษายน ตั้งแต่เดือน มิถุนายนไปจนถึงเดือนมกราคมเป็นฤดูสำเภาออก ในขาออกไป สำเภามักบรรทุก สินค้าต่างๆออกไปขายที่เมืองจีนอีก สินค้าเหล่านั้นคือ น้ำตาลทราย มะพร้าว กายาน เปลือกไม้สำหรับย้อมสี ฝ้าย เขา กระดุก และงาช้าง เป็นต้น...”¹

การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยินยอมทำสนธิสัญญาเบอร์นีกับอังกฤษ ใน พ.ศ. 2369 น่าจะเป็นผลให้การค้ากับต่างประเทศขยายตัวมากขึ้น มีเรือพ่อค้าต่างชาติเข้ามาค้าขายมากกว่าเดิม สินค้าออกที่สำคัญในขณะนั้น คือ น้ำตาล ซึ่งไทยเป็นแหล่งผลิตที่สำคัญ และอุตสาหกรรมการผลิตน้ำตาลก็เป็นอุตสาหกรรมที่เฟื่องฟูที่สุดในยุครัตนโกสินทร์ แหล่งผลิตใหญ่อยู่ที่เมืองนครชัยศรี และฉะเชิงเทรา

การค้าที่เฟื่องฟูขึ้นอย่างชัดเจนนี้ เมื่อพิจารณาจากหลักฐานที่ชาวต่างประเทศบันทึกไว้ ในช่วงเวลานั้นโดยเฉพาะที่สิงคโปร์ซึ่งเป็นสถานีการค้าของอังกฤษ การค้าระหว่างไทยและสิงคโปร์ดำเนินไปด้วยดีมาแต่ปลายรัชกาลที่ 2 แล้ว และยิ่งขยายมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ตัวเลขที่แสดงให้เห็นการขยายตัวทางการค้าระหว่างรัฐทั้งสอง แสดงในตารางได้ ดังนี้

ปี	จำนวน
พ.ศ. 2372-2373	31
พ.ศ. 2375-2376	37
พ.ศ. 2378-2379	23
พ.ศ. 2381-2382	23
พ.ศ. 2384-2385	28

¹ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31. "จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศสยาม ตอนที่ 1 ตั้งแต่ พ.ศ. 2371 ถึง พ.ศ. 2379." พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางสุดา พันธุ์คงชื่น ณ วัดตรีศกเทพ 2534, หน้า 28.

ปี	จำนวน
พ.ศ. 2387-2388	22
พ.ศ. 2390-2391	20
พ.ศ. 2393-2394	63

ที่มา : Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit....", p. 201.

สำหรับเรือของพ่อค้าจากประเทศอื่นที่เข้ามาค้าขายกับไทยในสมัยรัชกาลที่ 3 D.E. Malloch พ่อค้าชาวอังกฤษที่เข้ามาเมืองไทยในเวลานั้น ระบุไว้ตามตาราง ดังนี้

ปี	จำนวน
พ.ศ. 2368	265
พ.ศ. 2369	249
พ.ศ. 2370	275
พ.ศ. 2379	302
พ.ศ. 2386	314
พ.ศ. 2393	331

ที่มา : Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit....", p. 209.

ในจำนวนนี้มีเรือของรัฐบาลไทย และเอกชนชาวไทย เรือของชาวจีนที่เป็นพ่อค้าเอกชนในไทย เรือของชาวไชนาน ชาวอังกฤษ ชาวอเมริกัน ชาวมาเลย์ที่เดินทางมาจากเมืองท่าต่างๆ คือ กวางตุ้ง ฟูเกียน Ningpo เชียงไฮ้ ไชนาน โคชินไชน่า ชายฝั่งมาเลย์ สิงคโปร์ อเมริกา และเปอร์เซีย¹

ปาลเลอกัวซ์ บรรยายสภาพของกรุงเทพฯ ที่มีความเคลื่อนไหวทางการค้าอย่างไม่หยุดนิ่งในสมัยนั้นว่า

"...ในพระนครมีโรงร้านค้าสร้างขึ้นใหม่เสมอ ส่วนกำนันอาหารับ
นั้นมีมาทุกๆปีๆละ 9 หรือ 10 ลำ จากมาตราส และสุหรััด
ตอนขึ้นปีใหม่ของจีนมีเรือมาจากเกาะไหหลำ กวางตุ้ง ฟูเกียน

¹ Sarasin Viraphol, "tribute and Profit...", p.209.

และเมืองท่าอื่น ๆ ของประเทศจีน เป็นจำนวน 50-60 ลำสำเภ
บรรทุกสินค้าและผู้คนเป็นพัน ๆ ที่อพยพเข้ามาหากินในประเทศสยาม..."¹

สภาพการค้าที่ขยายตัวขึ้นอย่างมากนี้คงเป็นผลสืบเนื่องมาจากนโยบายของรัฐคือ การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนับสนุนการค้าขายกับชาวต่างชาติอย่างเสรี ดังที่พระองค์ทรงดำริตั้งแต่เริ่มครองราชย์แล้วว่าทรงต้องการให้ประชาชนทั่วไปได้ทำการค้าขายให้ได้รับผลประโยชน์โดยทั่วกัน² และเมื่อไทยทำสนธิสัญญาเบอร์นีกับอังกฤษ รัฐบาลก็ได้ยกเลิกการค้าผูกขาดเกือบทั้งหมด ยกเว้นข้าว ปืน กระสุนปืน และดินปืน³ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้ให้ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับการผูกขาดในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ว่าเป็นไปเพื่อเป็นประกันว่าจะได้สินค้าเพียงพอบรรทุกลงสำเภา ไม่ใช่หวังกำไรจากการผูกขาดการค้าโดยตรง⁴ มีเงินทองจับจ่ายใช้สอยได้มากกว่าเดิม

4. การส่งเสริมการเกษตรกรรม

ในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นไทยจัดว่าเป็นรัฐที่มีความอุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติ เป็นแหล่งเพาะปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหารมากมายหลายประเภท ความอุดมสมบูรณ์ของผืนแผ่นดินนี้ได้รับการบันทึกไว้โดยชาวต่างประเทศที่เข้ามาพำนักและค้าขายในไทยช่วงเวลานั้น เช่น จอห์น ครอว์ฟอร์ด และสังฆราชปาเลอกัวซ์⁵ ผลผลิตทางการเกษตรนั้นนอกจากเพื่อการบริโภคของคนในประเทศแล้ว บางชนิดยังส่งเป็นสินค้าออกที่สำคัญ คือ ข้าว น้ำตาล พริกไทย ยาสูบ เป็นต้น แม้ว่าโดยสภาพภูมิประเทศจะมีดินดี มีแม่น้ำไหลผ่านหลายสายเหมาะแก่การเพาะปลูก มีพื้นที่เพื่อการเกษตรมากมายเมื่อเทียบกับจำนวนพลเมือง และพลเมืองหรือแรงงานการผลิตก็อยู่ภายใต้ระบบไพร่ที่ควบคุมโดยรัฐ แต่เนื่องจากผลผลิตทางการเกษตรบางชนิดนอกจากต้องกักตุนไว้เป็นเสบียงอาหารยามสงครามหรือยามขาดแคลนแล้ว ยังมีความผูกพันกับการส่งออก เช่น ข้าว ทำให้รัฐบาลในแต่ละรัชกาลให้ความสำคัญและมุ่งส่งเสริม โดยเฉพาะ

¹ สังฆราชปาเลอกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, สันต์ ท. โกมลบุตร. (แปล.) (พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2506), หน้า 306.

² หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1191 (พ.ศ. 2372) เลขที่ 1/1 และ Henry Burney. The Burney's Paper.... 1910. p. 50-51.

³ หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1188 (พ.ศ. 2369) เลขที่ 6/8.

⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรม, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชซิง จำกัด, 2538), หน้า 124.

⁵ จอห์น ครอว์ฟอร์ด, "เอกสารของครอว์ฟอร์ด...", หน้า 100 และสังฆราชปาเลอกัวซ์, "เล่าเรื่องกรุงสยาม", หน้า 13.

อย่างยิ่งในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่รัฐให้การส่งเสริมภาคการเกษตรเด่นชัดกว่ารัชกาลก่อนๆ การส่งเสริมการเกษตรของรัฐในรัชกาลที่ 3 นี้ที่สำคัญมีดังนี้

การปลูกข้าว

แหล่งปลูกข้าวที่ใหญ่และสำคัญที่สุดอยู่ในภาคกลาง ได้แก่ ปทุมธานี กรุงเทพมหานคร นครชัยศรี กรุงเทพฯ ธนบุรี สุพรรณบุรี อ่างทอง สิงห์บุรี สระบุรี ลพบุรี ชัยนาท นครสวรรค์ เมืองพรหม เมืองอินทร์

ข้าวจากเมืองไทยเป็นสินค้าออกที่มีความสำคัญมาแต่สมัยอยุธยาแล้ว สารสิน วีระผล ระบุในงานวิจัยว่าในสมัยอยุธยานั้นไทยส่งข้าวไปขายยังเมืองกวางตุ้งปีละหลายแสนหาบ² จนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นข้าวก็ยังคงเป็นสินค้าออกที่ครองความเป็นอันดับต้นๆอยู่เช่นเดิม เห็นได้จากปริมาณการส่งข้าวของไทยไปยังสิงคโปร์ในต้นรัชกาลที่ 3 ระหว่าง พ.ศ. 2367 ถึง พ.ศ. 2369 ไทยส่งข้าวออกไปเป็นจำนวน 14,100 ตัน³ ซึ่งนับว่าเป็นปริมาณที่สูงมาก ภายในระยะเวลา 2 ปีและเป็นการค้าที่ได้รับผลกำไรสูง เพราะข้าวไทยมีคุณภาพดีและถูกกว่าข้าวจากที่อื่นๆ เช่นที่ ชวา เป็นต้น⁴ อย่างไรก็ตามแม้ว่าข้าวจะเป็นสินค้าที่ทำกำไรมาก แต่รัฐก็ต้องควบคุมการส่งออกเพื่อป้องกันการขาดแคลนข้าวภายในประเทศ ด้วยการออกกฎหมายควบคุมราคาข้าว โดยกำหนดให้ข้าวนาเมืองเกวียนละ 8 บาท และข้าวนาสวนเกวียนละ 10 บาท ห้ามมิให้นำข้าวออกนอกประเทศ ยกเว้นว่าปีนั้นจะมีข้าวพอกินไป 3 ปี จึงจะนำข้าวออกนอกประเทศได้⁵ แต่ราคาข้าวมักมีขึ้นลงตามสภาพดินฟ้าอากาศ บางปีที่ข้าวขาดแคลนมากรัฐก็ต้องซื้อข้าวจากต่างประเทศมาเสริมเหมือนกัน⁶ ด้วยเหตุนี้แม้ว่าข้าวจะเป็นสินค้าออกที่สำคัญของไทยแต่ปริมาณการส่งออกไม่แน่นอนขึ้นอยู่กับสภาพธรรมชาติและความต้องการของตลาดต่างประเทศ

¹ นิติ กสิโกศล. "การเก็บค่านาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2482." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525, หน้า 40.

² Sarasin Viraphol, "tribute and Profit...", p.107-109.

³ John Crawford, "Journal of an Embassy....", p. 545.

⁴ Sarasin Viraphol, "tribute and Profit...", p.112.

⁵ James C. Ingram, "Economic Change in Thailand...", p. 24.

⁶ ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 40. (กรุงเทพฯ : องค์การการค้าสุมาตรา, 2507), หน้า 46-47.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ความสนพระทัยในเรื่องการปลูกข้าวมาก ทรงเข้มงวดในเรื่องการให้ข้าหลวงเสนาไปประเมินการเก็บอากรนาหลังการเก็บเกี่ยว¹ มีการตรวจสอบเรื่องใบตราภูมิคุ้มห้ามให้ถูกต้องและมีให้ซ้ำซ้อน เนื่องจากผู้ที่ได้ตราภูมิคุ้มห้ามจะได้สิทธิพิเศษหลายประการ เช่น บุตร ภรรยา ทาสชาย หญิงของไพร่ที่ได้รับตราภูมิคุ้มห้ามจะได้รับการยกเว้นการทำงานโยธา ได้ลดหย่อนการเสียภาษีอากร มีสิทธิไปทำมาหากินได้ทุกเมือง เป็นต้น และเพื่อให้เกิดความยุติธรรมและไม่ทำความลำบากให้แก่ชาวนา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงออกพระราชกำหนด พ.ศ. 2367² มีใจความสรุปได้ว่า ให้ยกเลิกการบังคับซื้อข้าวส่งฉางหลวง แต่ให้ชาวนานำมาส่งขึ้นฉางหลวงด้วยตนเองหรือจะยอมเสียค่าจ้างขนส่งแก่เจ้าพนักงานก็ได้ โดยให้ใช้ที่ตวงข้าวตามมาตรฐานที่รัฐกำหนด คือ หางข้าวค่านาคิดไร่ละ 2 ถัง เวลาตวงข้าวให้ใช้สัดหลวงจุก 21 ทะนานทองตวง เนื่องจากสืบทราบได้ว่าเจ้าพนักงานใช้ถังจุก 30 ถึง 40 ทะนานตวงข้าวของราษฎร นาที่อยู่ไกลฉางหลวง เช่น เมืองพิไชย สวรรคโลก เพชรบูรณ์ สุโขทัย พิษณุโลก พิจิตร เป็นต้น ให้เรียกเก็บค่านาเป็นเงินแทนไร่ละสสิ่งเฟื้อง และเนื่องจากทรงเห็นว่าบรรดาข้าราชการ "...ทำไร่นาหากินโดยสติกำลัง บ่าวไพร่ตามควรกบยศถาบรรดาคักดี ไม่รู้ลำบากยากเหนื่อย หาดต้องเสียหางเข้าค่านาไม่..." พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงให้ข้าราชการที่เคยได้รับการยกเว้นไม่เสียค่านามาแต่ก่อน ต้องเสียหางข้าวค่านาไร่ละ 2 ถัง เหมือนนาของราษฎรทั่วไป⁴

การตั้งรายงานปริมาณน้ำฝนและสภาพการเพาะปลูกพืชผลในแต่ละเมืองก็เป็นวิธีการหนึ่งที่แสดงให้เห็นความเอาใจใส่ของรัฐบาลต่อการเกษตร เมืองที่เป็นแหล่งปลูกข้าว เช่น ลพบุรี กรุงเก่า อ่างทอง สุพรรณบุรี สรรคบุรี ฯลฯ เจ้าเมืองจะต้องรายงานให้เมืองหลวงทราบ ปริมาณน้ำฝนว่ามากน้อยแค่ไหน ปลูกข้าวได้เท่าไร มีดีกี่ส่วน เสียกี่ส่วนเป็นเดือนๆไป⁵ โดยเฉพาะเมืองในบริเวณภาคกลางซึ่งเป็นแหล่งปลูกข้าวขนาดใหญ่ได้รับความสนใจจากรัฐบาลมากที่สุด ถ้าเจ้าเมืองใดไม่ใส่ใจในการเก็บสถิติและรายงานให้ส่วนกลางทราบจะได้รับการตำหนิรุนแรงและถูกลงโทษ เช่น กรณีเจ้าเมืองสุพรรณบุรี

สถาบันวิทยบริการ

¹ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211 (พ.ศ. 2392) เลขที่ 122. ใบบอกพระยาศรีธรรมมาโคกราช เมืองนครศรีธรรมราช ถึง ฯพณฯ กรมพระกลาโหม เรื่องจัดเก็บอากรค่านา.

² เสถียร ลายลักษณ์. "พระราชกำหนดให้เรียกเข้าค่านารายคด 2 ถัง รายคง 2 ถัง ณ เดือน 11 ปีวอกนักษัตรีย์ ศก." ประชุมกฎหมายประจำศก. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เดลิเมต์, 2478), 4 ภาค 2 หน้า 59-63.

³ เรื่องเดียวกัน.

⁴ เรื่องเดียวกัน.

⁵ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 37. สารตราเจ้าพระยาจักรีฯถึงพระยามหาเทพ เรื่องบอกน้ำฝนต้นข้าวเมืองอ่างทอง เมืองลพบุรี กับราษฎรทำนาไม่ได้ผลเต็มที่และได้ตั้งข้าหลวงให้ไปสอบสวนดู ได้ผลอย่างไรให้บอกลงไปอีกหนหนึ่ง.

“...มีความหมิ่นประมาทในราชการ นานๆจึงบอกเข้าไปครั้งหนึ่ง
 ดังนี้มีความผิดอยู่เป็นอันมาก โปรดเกล้าฯให้ภาคทัณฑ์โทษไว้ครั้งหนึ่ง
 จึงให้หมิ่นยศสุนทรมหาดไทย ถือตราออกมาเร่งรัดให้พระยาสุพรรณ
 กรมการไปเที่ยวตรวจดูต้นข้าวของราษฎรในแขวงเมืองสุพรรณให้ทุกบ้าน
 ทุกตำบล ต้นข้าวนาปัก นาหว่าน ข้าวหนัก ข้าวเบา จะได้ผลเท่าใด
 จะเสียเท่าใด นาที่ใดผลจะคุ้มทุน ข้าวปลูกที่นาเสียหรือจะมีกำไร
 ราคาข้าวราษฎรซื้อขายกันเกวียนละเท่าไร โดยมัดใหญ่เล็กเท่าไรให้บอกไปโดยเร็ว..”¹

ปริมาณน้ำมากหรือน้อยในแต่ละปีมีความสำคัญต่อการทำนามาก เพื่อเป็นการหาข้อมูล
 เกี่ยวกับระดับน้ำ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้สร้างเสา
 หินวัดระดับน้ำประจำปีที่แม่น้ำเจ้าพระยาเมืองกรุงเก่า เมื่อ พ.ศ. 2374 และมีการวัดระดับน้ำ
 เพื่อเก็บสถิติจนถึงปี 2496 จึงได้เลิกไป² แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่
 หัว ทรงให้ความสนใจกับการทำนาเพาะปลูกของราษฎรมาก

งานทางด้านเกษตรนั้น แรงงานนับว่าเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นมากแต่ปัญหาการ
 ขาดแคลนกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ก็เป็นปัญหาที่สำคัญมากเช่นเดียวกันเนื่องจากภาวะ
 สงคราม โรคระบาดและภัยธรรมชาติ ประกอบกับระบบศักดินาทำให้ไพร่ไม่มีอิสระ ต้องถูก
 เกณฑ์หรือถูกควบคุมโดยนายของตน และมีอาจเคลื่อนย้ายที่อยู่ได้โดยง่าย การเพิ่มผลผลิต
 โดยอาศัยกำลังคนจึงเป็นไปได้ยาก เพื่อเป็นการแก้ปัญหาดังกล่าวพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
 เจ้าอยู่หัวจึงทรงใช้วิธีกวาดต้อนชาวลาวที่เข้ามาอยู่ในไทยภายหลังปราบปรามกบฏเจ้าอนุวงศ์
 ให้มาตั้งที่พักหลักแหล่งตามหัวเมืองชั้นใน คือ สระบุรี สุพรรณบุรี นครชัยศรี อารยิก คลอง
 ท่อ อ่างทอง ลพบุรี พรหมบุรี สิงห์ อินทร์บุรี นครนายก ฉะเชิงเทรา กาญจนบุรี ไทรโยค
 เป็นต้น ซึ่งอยู่ในความควบคุมดูแลของสมุหนายกและเป็นแหล่งปลูกข้าวเพื่อเป็นกำลังผลิต
 โดยเฉพาะที่เมืองฉะเชิงเทราที่เป็นแหล่งปลูกข้าวและอ้อย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่
 หัวทรงให้เกณฑ์ชาวลาวเมืองนครพนมจำนวนประมาณ 800 คน มาตั้งหลักแหล่งที่นี้อย่างรีบ
 ด่วนเพื่อให้ทันฤดูกาลทำนาที่กำลังจะมาถึง³ และมีการเกณฑ์ครัวลาวจากหัวเมืองชั้นในไป

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 54. ร่างสารตรา
 เจ้าพระยาจักรีถึงพระยาไชยวิชิต เรื่อง เมืองกรุงเก่า เมืองอ่างทอง เมืองสุพรรณ และเมืองลพบุรี ให้ประเมินค่า
 นาว่าชนิดใดที่จะเป็นนาคู่โค.

² สวาท เสนาณรงค์. ภูมิศาสตร์ประเทศไทย. (พระนคร : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย,
 2512), หน้า 115.

³ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1191 (พ.ศ. 2372) เลขที่ 4. สารตราเจ้าพระยา
 จักรีถึงพระยาไชยวิชิตเรื่องส่งครัวลาวมาไว้เมืองต่างๆและกรุงเทพฯ.

ทำงานต่างเมือง เช่น สร้างวัด หรืองานโยธาอื่นๆ เมื่อถึงฤดูฝนก็ต้องให้รีบกลับมาทำนาที่เมืองเดิมของตน¹

ความใส่ใจของรัฐบาลในรัชกาลที่ 3 ต่อการเพาะปลูกข้าวนอกจากเจ้าเมืองกรมการเมืองต้องรายงานปริมาณน้ำฝนและสภาวะการเพาะปลูกข้าวเป็นประจำทุกเดือนแล้ว ในบางปียังพบหลักฐานว่ามีการรายงานวัดอากาศประจำวันอีกด้วย² นโยบายการเร่งรัดผลผลิตนี้รัฐส่งเสริมให้ชาวนาปีละ 2 ครั้ง เพื่อให้ได้ผลผลิตมากๆ ถ้าพื้นที่ใดยังรกร้างก็ให้เจ้าเมืองกรมการเมืองคิดหาทางเพาะปลูกให้เกิดประโยชน์³ การสร้างเสริมของรัฐมีไปจนถึงการให้ราษฎรยืมควายเรียกว่า “กระบือหลวง” เพื่อใช้ไถนา ถ้าราษฎรนั้นไม่มีควายหรือขาดแคลน⁴ ในกรณีที่เกิดภัยธรรมชาติ เช่น น้ำท่วม ฝนแล้ง ราษฎรทำนาไม่ได้ผล รัฐก็อนุโลมลดหย่อนค่านาในปีนั้นเท่ากับเป็นการให้กำลังใจแก่ผู้ผลิตได้อย่างดี⁵ การให้กำลังใจโดยรัฐนี้มีหลายรูปแบบเช่น ถ้าเกิดฝนแล้ง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งพิธีสวดพระพุทธรูปมนต์ขอฝนทุกวัด⁶ นอกจากนี้ยังมีพระราชพิธีจรดพระนังคัลอีกเป็นต้น

สำหรับการชลประทานซึ่งเป็นเรื่องจำเป็นสำหรับการเกษตรกรรมนั้นในสมัยรัชกาลที่ 3 รัฐก็ให้ความสำคัญอยู่เหมือนกันแม้จะไม่ใช้ในรูปแบบหรือแนวทางตามหลักการเช่นในระยะหลัง แต่ก็แสดงให้เห็นว่ารัฐพยายามที่จะดำเนินการในเรื่องการปิด-เปิดประตูกันน้ำ เพื่อกำหนดระดับน้ำในนาข้าวให้พอดี เช่นกรณีการทำนาของหัวเมืองชั้นในบางเมืองในปี 2385 ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงห่วงใยและสมุหนายกมีสารตราไปถึงเจ้าพระยาจักรี ความตอนหนึ่งว่า

“...นาสวนแขวงกรุงเทพฯ แขวงเมืองนนท์ กับนาแขวงเมืองเพชรบุรี พระยาศรีพัฒนากรบับังคมทูลพระกรุณาว่าได้ให้ตรวจดูนาทุกอำเภอ น้ำที่เลี้ยงต้นข้าวในนานั้นเห็นจะพอกันกับข้าวจะออกรวงสุกได้ สมเด็จพระ

¹ บังอร ปิยะพันธุ์. ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์. ชาญวิทย์ เกษตรศิริและกาญจณี ละอองศรี บรรณาธิการ. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2514., หน้า 151.

² หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383) เลขที่ 201. รายงานวัดอากาศประจำวันในปี จ.ศ. 1202 เริ่มเดือน พฤษภาคม ถึงเดือน ธันวาคม.

³ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387) เลขที่ 47. ร่างสารตราถึงเจ้าเมืองกรมการเมืองให้ลงมาเฝ้า ณ กรุงเทพฯ จะได้โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าเมืองกรมการเมืองคิดอ่านจัดแจงที่จะทำไร่นา และร่างสารตราถึงพระยาไชยวิชิต ผู้รักษากรุงเก่า เรื่องน้ำฝนต้นข้าว และให้เร่งรัดให้ราษฎรรีบทำนาให้ได้ข้าวมากๆ.

⁴ เรื่องเดียวกัน.

⁵ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391) เลขที่ 208. สารตราถึงพระยาไชยวิชิต กรุงเก่าว่าฝนแล้งราษฎรที่ทำนาไม่ได้ให้ลดการเก็บค่านาเสียให้เก็บแต่ผู้ที่เก็บเกี่ยวได้ผลดี.

⁶ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 69. (กรุงเทพฯ : องค์การคำคุณฐา, 2507), หน้า 22-23.

พระพุทธเจ้าอยู่หัวเป็นวางพระทัยแล้ว ทรงพระราชวิตกแต่นาแขวง
กรุงเก่า แขวงเมืองอ่างทอง แขวงเมืองลพบุรี แขวงเมืองสระบุรี
แขวงเมืองนายก หัวเมืองทั้งนี้เนื้อนามีมาก น้ำที่กรุงเก่าที่เมือง
อ่างทองก็ลดยู่แล้ว การปิดน้ำ ต้องรีบเร่งทำอย่าให้ทันน้ำใน
ท้องทุ่งไหลบ่าออกได้ การปิดน้ำเป็นการแผ่นดิน การใหญ่สำคัญ
ให้เจ้าพระยาพระคลัง เจ้าพระยาพลเทพ เจ้าพระยามหโยธา
พระยาราชสุภาวดี พระยาสุรเสนาตราจตราดูแลกำชับกำชา
ข้าราชการ เจ้าเมือง กรรมการ ให้ตั้งใจช่วยราชการแขวงกรุงเก่า
แขวงเมืองลพบุรี แขวงเมืองอ่างทอง ปิดคลองลงทำทำนบถมดิน
ยกคันคลอง บรรจบที่สูง ที่ทำยังไม่แล้วก็ให้เร่งรัดทำให้แล้ว ที่แห่งใด
ตำบลใดจะต้องไขน้ำ ปิดน้ำ ยกคันกันน้ำก็ให้ทำให้ทั่วทุกตำบล ให้
ผู้ใหญ่แยกไปตรวจตราทุกหน้าที่ และบัดนี้น้ำเคลื่อนลดยู่แล้ว ถ้าการ
ปิดน้ำช้าไป น้ำในท้องนาจะไหลออกเสีย ให้เร่งรีบทำให้แล้วโดยเร็ว
ทำให้มั่นคง ชั่งน้ำไว้ในท้องนาให้จงได้ ให้มีน้ำเลี้ยงต้นข้าวอยู่จนกว่า
จะออกรวงสุก และที่เนื้อนามีน้ำอยู่น้อยนั้น จะเห็นว่าน้ำจะไม่เลี้ยง
ต้นข้าวอยู่นอกรวง ก็อย่าได้ทอดอาลัยเสีย ถ้ามีที่ปิดกันน้ำควร
จะทำก็อย่าให้ละความเพียร ให้ปิดกันน้ำในท้องนาไว้ ให้ราษฎร
เจ้าของนามีความเพียรวิดสาดน้ำเข้าในนาและเอาต่อแทงท้องนา
ให้เป็นช่องเป็นหลุมให้น้ำขังอยู่ได้ เมื่อฝนตกเพิ่มเติมลง น้ำไม่ไหล
ออกได้ก็พอจะได้ผลบ้าง ผลเมล็ดข้าวจะได้มากขึ้น....”¹

จะเห็นได้ว่ารัฐพยายามช่วยเหลือชาวนาอย่างมาก เพื่อให้ได้ผลผลิตตามต้องการ ใน
ขณะเดียวกันก็ได้เห็นประโยชน์ของการขุดคลองในสมัยนี้ว่าไม่ใช่เพื่อการคมนาคมขนส่งหรือ
เพื่อสะดวกแก่การเก็บภาษีอากรแต่อย่างเดียว แต่ยังเพื่อการทดน้ำเข้านาด้วย

การปลูกอ้อย

อ้อยเป็นพืชเศรษฐกิจอีกชนิดหนึ่ง ซึ่งเมื่อแปรรูปเป็นน้ำตาลแล้วกลายเป็นสินค้าออกที่
มีมูลค่าสูงสุดในสมัยรัชกาลที่ 3 และทำรายได้ให้แก่รัฐประมาณ 708,000 บาท² ด้วยเหตุนี้

¹ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 126. ร่างสารตราถึงเจ้าพระยาจักรีฯ
เรื่องเกณฑ์ข้าราชการขึ้นไปปิดน้ำแขวงกรุงเก่า.

² D.E. Malloch Siam : Some General Remarks on its Production. P. 34-51. อ้างในเกียรติศักดิ์
วงศ์มุกดา. "สภาพการค้าของไทยระหว่าง พ.ศ. 2325-2398." ปริญาญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มศว.
ประสานมิตร, 2523, หน้า 71.

รัฐจึงให้ความสำคัญกับการปลูกอ้อยและการทำน้ำตาลอย่างมาก แหล่งปลูกอ้อยอยู่ที่เมืองชลบุรี ฉะเชิงเทรา สาครบุรี นครชัยศรี พันธ์นิคม และนครปฐม ส่วนโรงงานทำน้ำตาลอยู่บริเวณริมแม่น้ำแม่กลองและแม่น้ำบางปะกงในเขตเมืองฉะเชิงเทรา

ผู้ที่มีบทบาททำให้อ้อยเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญ และเป็นผู้บุกเบิกอุตสาหกรรมน้ำตาลทรายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คือ ชาวจีนแต้จิ๋ว ชาวจีนอพยพเหล่านี้มีทั้งที่เป็นผู้จัดการเสมียนและกรรมกร¹

เมื่อรัฐเห็นความสำคัญของการปลูกอ้อยเพื่อทำน้ำตาลส่งออก รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงส่งเสริมการปลูกอ้อย ด้วยการขยายพื้นที่การเพาะปลูกให้มากขึ้นให้เจ้าเมืองที่มีการเพาะปลูกอ้อย หมั้นรายงานปริมาณน้ำฝนให้ส่วนกลางรับทราบเช่นเดียวกับการทำนาข้าว และต้องรายงานจำนวนโรงสีที่มีอยู่ในพื้นที่ที่รับผิดชอบว่ามีเพิ่มขึ้นหรือลดลงอย่างไร² เพื่อรัฐบาลจะได้รู้แนวทางในการส่งเสริมปรับปรุงต่อไป นอกจากนี้เจ้าเมืองยังต้องรายงานปริมาณของต้นอ้อยที่ปลูกในไร่ทั้งประเภทอ้อยต่อและอ้อยปลูกใหม่ เพื่อรัฐจะเรียกเก็บภาษีได้ถูกต้องกล่าวคือ ถ้าเป็นอ้อยปลูกใหม่จะคิดภาษีไร่ละ 1 บาท แต่ถ้าเป็นอ้อยต่อจะคิดไร่ละ 2 สลึง กล่าวโดยเฉพาะภาษีจากกิจการทำน้ำตาลในสมัยรัชกาลที่ 3 ทำรายได้ให้แก่รัฐมหาศาล คือ ภาษีน้ำตาลทรายปีละ 660 ชั่ง (52,800 บาท) ภาษีพื้นโรงน้ำตาลเก็บได้ปีละ 70 ชั่ง (5,600 บาท) และภาษีน้ำอ้อย เก็บได้ปีละ 160 ชั่ง (2,800 บาท)³

ในบรรดาโรงงานทำน้ำตาลทรายบนฝั่งแม่น้ำท่าจีนและแม่น้ำบางปะกง ที่รวมแล้วกว่า 50 โรงนั้น มีทั้งที่เป็นโรงงานของเอกชนชาวจีนที่มาลงทุนทำเอง ที่เช่าเขาทำ หรือให้เจ้านายออกทุนทำไร่อ้อยและโรงงานน้ำตาล⁴ และที่เป็นโรงงานของหลวงเองก็มีที่ฉะเชิงเทราและพันธ์นิคม โรงงานหลวงเหล่านี้เจ้าเมืองจะเป็นผู้ดูแลภายใต้การควบคุมของกรมท่าแม้ว่าการใช้จ่ายในการตั้งโรงงานทำน้ำตาลจะสูงมาก อย่างเช่น โรงงานน้ำตาลที่ฉะเชิงเทราในเนื้อที่ 223 ไร่

¹ ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. เอกสารการสอนชุดวิชาเศรษฐกิจไทย หน่วยที่ 1-7. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2533), หน้า 72.

² หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 137. หนังสือพระยามหาอำมาตย์เรื่องบอกกรายงานน้ำฝน. โรงสีบและสวนอ้อย เมืองนครชัยศรีและ จ.ศ. 1212 (พ.ศ. 2393) เลขที่ 22 คัดบอกกรุงเก่าถึงมหาดไทย เรื่องน้ำฝนต้นข้าวบัญชีวัด พระสงฆ์ บัญชีจำนวนโรงน้ำตาล ไร่อ้อย.

³ วิชัย ประสงค์สีต. ประวัติสรรพากร (ฉบับสมบูรณ์). (พระนคร : กรุงเทพมหานครพิมพ์, 2514) หน้า 226-227.

⁴ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391) เลขที่ 155 ก. คำให้การของจีนนี้.

รัฐบาลหมดเงินในการจัดตั้ง และจ้างแรงงานชาวจีนทำงานในโรงงานเป็นเงิน 30,712.75 บาท¹ แต่รัฐบาลในสมัยรัชกาลที่ 3 ก็ทุ่มทุนเต็มที่โดยมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้ลงทุนประกอบการเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตและเป็นเจ้าของผลผลิต

การปลูกพริกไทย

พริกไทยเป็นผลิตผลทางการเกษตรที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งของไทยที่เป็นที่ต้องการของตลาดตะวันตกและตลาดจีนและผู้ที่มีบทบาทที่สำคัญในการเพาะปลูกเพื่อการค้า คือ ชาวจีนแต่จีว² แหล่งปลูกพริกของไทยอยู่ทางภาคตะวันออกเฉียงใต้บริเวณเมืองชลบุรี จันทบุรี และตราด นอกจากนี้ยังมีแหล่งปลูกทางภาคใต้แถบชายฝั่งทะเลตะวันตกบริเวณเมืองตรังและสตูล³ ในสมัยรัชกาลที่ 3 การปลูกพริกไทยขยายตัวมากขึ้นตามความเจริญทางการค้ากับต่างประเทศ เบอร์นีระบุว่าในสมัยนี้ไทยผลิตพริกไทยได้ปีละประมาณ 70,000 หาบ⁴ พริกไทยจัดเป็นสินค้าผูกขาดโดยพระคลังสินค้า และพระคลังสินค้าจัดส่งไปขายยังประเทศจีน⁵

การปลูกพืชผักอื่นๆ

ไม่เพียงแต่รัฐบาลในรัชกาลที่ 3 จะส่งเสริมการเพาะปลูกข้าว อ้อยเพื่อนำน้ำตาลและพริกไทยซึ่งเป็นสินค้าออกที่สำคัญในเวลานั้นแล้ว บรรดาพืชผักอื่นๆที่ชาวบริโภาคได้ รัฐบาลก็ส่งเสริมเช่นกัน แหล่งเพาะปลูกอยู่แถบหัวเมืองภาคตะวันออก และเมืองนนทบุรี พืชไร่และผลไม้ที่นิยมปลูกกันในสมัยนั้น ได้แก่ ถั่วเขียว งา เมงลัก กระเทียม คราม ถั่วดำ กัญชา หอมดอกคำ ถั่วลิสง ขมิ้น มะเขือ ถั่วแระ เผือก แดงโม ขิง กระจับ ผักกาด ฟักทอง ปอ

¹ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391) เลขที่ 1558. คำให้การของจีนยี่.

² จี วิลเลียม สกินเนอร์. สังคมจีนในประเทศไทย: ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์. พรรณี ฉัตรพลรักษ์ และคณะ (ผู้แปล). (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2529) หน้า 46 แปลจาก Chinese Society in Thailand : An Analytical History ของ G. William Skinner.

³ เรื่องเดียวกัน.

⁴ Henry Burney, "The Burney Papers", Vol 2, p. 106.

⁵ Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit...", p. 201.

กระเจา ยาสูบ แดง ข้าวโพด มันเทศ แดงกวา ข่า พริกเทศ พักเขี้ยว และตีป्ली¹ ผัก
พืชไร่เหล่านี้ถ้าราษฎรปลูกมากเท่าไรนอกจากจะมีไว้สำหรับการบริโภคอย่างเพียงพอแล้ว รัฐ
ยังได้ประโยชน์จากการเก็บภาษีพืชสวนอีกด้วย แต่การเก็บภาษีนี้รัฐจะเก็บเฉพาะพืชพันธุ์ที่
ปลูกได้มากซื้อขายกันทั่วไปในตลาดเท่านั้น จำนวนภาษีอากรส่วนที่รัฐเก็บได้นั้น ปาลเลอกัวซ์
บันทึกไว้ว่าได้ถึงปีละ 5,545,000 บาท²

ความเอาพระทัยใส่ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อการเพาะปลูกของ
ราษฎรนั้น คือ ทรงปฏิบัติเช่นเดียวกับการทำนา คือ ต้องให้เจ้าเมือง กรมการเมือง คอยรายงาน
งานปริมาณน้ำฝนสภาพการเพาะปลูกพืชผลนั้นๆ ถ้าผืนนาใดเพาะปลูกข้าวไม่ได้ผลก็จะทรง
โปรดให้ปลูกพืชผลอื่นทดแทน อย่างเช่นที่เมืองอุทัยธานี ใน พ.ศ. 2386 มีหนังสือเจ้าพระยา
จักรีถึงเจ้าเมือง กรมการเมืองอุทัยธานีว่า

“...เห็นว่าราษฎรทำนาได้ข้าวไม่มากพอ ทรงพระวิตกราษฎร
จะอดอยาก จึงทรงพระราชดำริว่า ข้าวโพด ข้าวฝ่าง ก็เป็น
อาหารเจือจางแทนข้าวได้ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าเมือง
กรมการเมือง มีหมายบอกกำนัน นายอำเภอ ให้บอก
ราษฎรปลูกข้าวโพด ข้าวฝ่าง มันเทศ เผือก ทุกตำบลให้มาก...”³

มิเพียงเท่านั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงติดตามข่าวคราวทางการ
เกษตรเพื่อหาแนวทางในการปรับปรุงและส่งเสริมเช่นในปี 2390 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัว ทรงชักชวนให้ราษฎรที่เมืองอุทัยธานีปลูกถั่วชนิดหนึ่ง เรียกว่าถั่วแม่ตาย ซึ่งขายดี
ในตลาดที่กรุงเทพฯ โดยทรงให้เจ้าเมือง กรมการเมืองมารับพันธุ์ถั่วได้ที่กรุงเทพฯ⁴ สภาพ
การทำไร่ทำสวนปลูกพืชผักของคนในสมัยรัชกาลที่ 3 คงจะเป็นล่ำเป็นสันและได้พืชผลอุดม
สมบูรณ์ เช่นที่เมืองสุพรรณบุรีที่ปรากฏในนิราศสุพรรณของสุนทรภู่ ตอนหนึ่งว่า

ลำประทีพจิว้างสล่าง	กร่างไกร
ถิ่นท่าปาร่าไร	ไร่ฝ้าย
แจ็กอยู่หม่อมอญไทย	ทำถั่ว ไร่เอย
ปลูกผักผักกล้วยกล้วย	เกลือข้างทางจร

¹ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทย...”, หน้า 35-36.

² สังฆราชปาเลอกัวซ์, “เล่าเรื่องกรุงสยาม”, หน้า 291.

³ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 24 สารตราเจ้าพระยา
จักรี เรื่องตั้งหลวงสัสดี เมืองอุทัยธานีเป็นปลัด.

⁴ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390) เลขที่ 42 บัญชีส่งความหัว
เมืองต่างๆ

บ้านไร่ไทยเจ๊กตั้ง
กล้วยไข่ไร่เรียงราย
ตกเครือเรือเรือปลาย
เบื่องหนึ่งถึงสี่มี้อ

ทั้งทวาย
เรียกชื่อ
ปลีสลับ ปักกับแฮ
หมดเครือชื่อเสมอ¹

จะเห็นได้ว่าชาวสวนชาวไร่มีทั้งที่เป็นคนมอญ คนไทยและคนจีน ที่ผลิตพืชผักเพื่อป้อนตลาดภายใน ตลอดจนเลี้ยงเป็ดไก่ หมู เป็นอาหารด้วย²

การปลูกพืชไร่พืชสวนไม่เพียงแต่จะมีเฉพาะของราษฎรทั่วไปที่ปลูกไว้กินไว้ใช้และซื้อขายแลกเปลี่ยนในตลาดภายในเท่านั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงดำเนินการเป็นส่วนพระองค์ด้วย เข้าใจว่าคงจะเลือกเฉพาะพืชพันธุ์ที่ขายได้มีราคา เช่น ทุเรียน ปรากฏหลักฐานว่าในสมัยรัชกาลนี้มีสวนทุเรียนหลวงที่เมืองนครนายก และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าเมืองนครนายกเก็บผลทุเรียนขายนำเงินเข้าท้องพระคลังหลวง³ นอกจากนี้ยังมีการปลูกดีปลีของหลวงที่ลพบุรีอีกด้วย⁴ ดีปลีนี้นับเป็นสินค้าออกที่สำคัญมากในสมัยรัชกาลที่ 3 เห็นได้จากรายชื่อสินค้าที่บรรจุลงเรือสำเภาไปขายยังประเทศจีนในระหว่าง พ.ศ. 2377 ถึง พ.ศ. 2378 มีดีปลีเป็นสินค้าสำคัญที่มีในทุกสำเภา และเรือบางสำเภาก็บรรทุกเฉพาะดีปลีเท่านั้น⁵

กล่าวโดยสรุปได้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงสนับสนุนและส่งเสริมการค้าขายกับต่างประเทศเช่นเดียวกับที่ทรงส่งเสริมการเกษตรทั้งที่เป็นเสบียงอาหารและเพื่อเป็นสินค้าป้อนตลาดต่างประเทศ

40.

¹ สุนทรภู่, โคลงนิราศสุพรรณ นิราศสุนทรภู่. (กรุงเทพฯ : องค์การคำครุสภา, 2520) หน้า 52 และ

² จี. วิลเลียม สกินเนอร์. สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์..... หน้า 113.

³ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200 (พ.ศ.2381) เลขที่ 14 ร่างหนังสือพระยาราชนิกุลถึงพระนครนายกให้ส่งเงินค่าขายทุเรียนสวนหลวงเมืองนครนายกไปกรุงเทพฯ.

⁴ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203 (พ.ศ.2384) เลขที่ 16 บัญชีดีปลีสวนหลวงเมืองลพบุรี.

⁵ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 (พ.ศ.2387) เลขที่ 49 บัญชีดีปลีสำเนาบรรทุกเรือกำปั่นและสำเภาออกไปจำหน่ายที่เมืองกวางตุ้งและเซียงไฮ้.

5. การส่งเสริมการอุตสาหกรรม

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ได้ส่งเสริมการอุตสาหกรรมที่มีการผลิตอย่างเป็นล่ำเป็นสัน และทำรายได้ให้แก่รัฐอย่างเป็นกอบเป็นกำ ที่เห็นได้ชัดมี 3 ประเภทคือ

5.1 อุตสาหกรรมการทำน้ำตาลทราย

ดังได้กล่าวแล้วว่ารัฐให้ความสำคัญและส่งเสริมการปลูกอ้อยเพื่อป้อนโรงงานทำน้ำตาลทรายที่มีอยู่มากมายริมแม่น้ำบางปะกงและท่าจีน โดยอาศัยแรงงานชาวจีนเป็นหลักเนื่องจากชาวจีนอพยพเหล่านี้โดยเฉพาะชาวแต้จิ๋วมีความสำคัญและมีความรู้ในเรื่องการปลูกอ้อยเป็นอย่างดี การที่รัฐให้ความสนใจในอุตสาหกรรมประเภทนี้คงเป็นเพราะน้ำตาลในเวลานั้นเป็นสินค้าที่ตลาดโลกต้องการ อีกทั้งน้ำตาลไทยมีคุณภาพดีกว่าน้ำตาลจากที่อื่นๆในเอเชียทำให้บรรดาพ่อค้าต่างประเทศหันมาซื้อน้ำตาลจากไทยกันมาก

เนื่องจากการลงทุนต้องใช้เงินมาก ผู้ประกอบการจึงมีเฉพาะพระมหากษัตริย์ คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ และพระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่มีทุนทรัพย์ เช่น กรมหมื่นวงศาธิราชสนิท กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ พระองค์เจ้าทินกร เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) พระยาศรีพิพัฒน์ (ทัด) นอกจากนี้ยังมีชาวจีนที่มีฐานะ หรือชาวจีนที่รับราชการเป็นขุนนางไทย เช่น พระยาโชฎึกราชเศรษฐี (ทองจีน) พระยาสมบัติวานิช พระภักดีวานิช หลวงพิทักษ์ทศกร (เจ็สว้ย) จีนยี่ จีนโลซี จีนแก้ว จีนจุน จีนนายหง ฯลฯ¹ แม้กระนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ยังทรงเปิดโอกาสให้นายทุนที่ต้องการเงินลงทุนเพิ่มเติมให้กู้ยืมเงินจากหลวงไปใช้เป็นเงินทุนหมุนเวียนในการผลิต โดยผ่านเจ้าภาษีน้ำตาลทราย² และถ้าราษฎรคนใดคิดจะตั้งโรงหีบอ้อยในแขวงเมืองฉะเชิงเทรา ก็ให้เจ้าเมืองรีบเร่งดำเนินการให้³ แสดงให้เห็นว่ารัฐบาลตั้งใจส่งเสริมการลงทุนด้านนี้อยู่มาก

ในส่วน of ขุนนางเอกชนนั้น ขุนนางในกรมท่ามีบทบาทอยู่มาก อาจเป็นเพราะกรมท่าเป็นหน่วยงานที่มีหน้าที่ควบคุมดูแลโรงงานน้ำตาลทรายหลวง และที่สำคัญคือ ขุนนางในกรมนี้รัวรวยจากการค้าดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น จึงมีทุนทรัพย์เพียงพอที่จะลงทุนทำการค้าการอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ได้ หรือแม้แต่เป็นนายทุนเงินกู้ให้ชาวจีนมากู้ไปทำโรงงานน้ำตาลหรือ

¹ ศุภรัตน์ เลิศพานิชยกุล. "เอกสารการสอนชุดวิชา เศรษฐกิจไทย....", หน้า 84.

² หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200 (พ.ศ. 2381) เลขที่ 155/ง สารตราท่านเจ้าพระยาจักรีให้มาแก่พระพิไชยชาญยุทธพระกำพูนภักดี.

³ ศุภรัตน์ เลิศพานิชยกุล. "เอกสารการสอนชุดวิชา เศรษฐกิจไทย....", หน้า 84.

ออกทุนให้ทำ เช่น เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) และเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต) ผู้เป็นน้องชาย ได้ชื่อว่าเป็นนายทุนกิจการโรงหีบอ้อยที่ใหญ่ที่สุด โดยมีหลวงพิทักษ์ทศกร เจ้าภาชีน้ำตาลเป็นตัวแทนดำเนินกิจการ¹ กล่าวได้ว่าขุนนางเหล่านี้มีส่วนผลักดันให้อุตสาหกรรมการทำน้ำตาลเจริญเติบโต และในตอนปลายรัชกาลที่ 3 น้ำตาลได้กลายเป็นสินค้าส่งออกของไทยที่มีมูลค่าสูงสุด

อุตสาหกรรมการทำน้ำตาลเจริญเติบโตอย่างรวดเร็วเห็นได้จากปริมาณการส่งน้ำตาลเป็นสินค้าออกจาก 80,000 หาบ ใน พ.ศ. 2365 ปลายรัชกาลที่ 2 เป็น 100,000 หาบ ใน พ.ศ. 2387 และ 107,000 หาบ ใน พ.ศ. 2392 ในรัชกาลที่ 3²

ความต้องการน้ำตาลของโลกโดยเฉพาะน้ำตาลจากประเทศไทยซึ่งมีคุณภาพดีกว่าน้ำตาลจากที่อื่นเห็นได้จาก บันทึกของชาวต่างประเทศที่ระบุว่าใน พ.ศ. 2385 มีเรือกำปั่นมาเทียบท่าเรือที่กรุงเทพฯ เพื่อซื้อน้ำตาลไม่น้อยกว่า 155 ลำ³ และก่อนหน้านี้นี้ 2 ปี คือ พ.ศ. 2383 ไทยส่งน้ำตาลออกเป็นปริมาณ 240,000 หาบ⁴ แหล่งรับซื้อรายใหญ่ของไทยมีจีน เปอร์เซีย อังกฤษ บอมเบย์ และสิงคโปร์ เฉพาะที่สิงคโปร์มีหลักฐานที่ระบุปริมาณการนำเข้าน้ำตาลทรายจากไทยในช่วง พ.ศ. 2378 ถึง พ.ศ. 2396 ซึ่งอยู่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวดังตารางที่แสดงต่อไปนี้

¹อดิศร หมวกพิมาย. "กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย : วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2310-2398.", วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2531., หน้า 132.

²จอห์น ครอว์ฟอร์ด. เอกสารของครอว์ฟอร์ด, หน้า 102-103.

³อดิศร หมวกพิมาย. "กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย...", หน้า 292.

⁴วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธ์. "การเพาะปลูกอ้อยและอุตสาหกรรมน้ำตาลไทยในคริสต์วรรษที่ 19 เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง สองศตวรรษรัตนโกสินทร์ : ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย. สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526., หน้า 62.

ตารางแสดงปริมาณน้ำตาลนำเข้าจากไทยไปสิงคโปร์ พ.ศ. 2378-2396

พ.ศ.	ปริมาณ	มูลค่า (เงินเสปญ)
2378-2379	19,235	114,453
2383-2384	43,269	218,810
2384-2385	55,848	294,265
2385-2386	24,443	135,335
2386-2387	27,771	145,869
2387-2388	13,805	67,951
2388-2389	15,243	72,943
2390-2391	82,220	265,453
2391-2392	47,273	214,583
2395-2396	50,944	237,343

ที่มา : ดัดแปลงจกตารางแสดงปริมาณนำเข้าน้ำตาลไทยของสิงคโปร์ ค.ศ. 1829-1866

จาก Wong Lin Ken, "The Trade of Singapore, 1819-1869", Journal of Royal Asiatic Society. (Malayan Branch) 33 (4, 1960) : 151. อ้างใน วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธ์. การเพาะปลูกอ้อยและอุตสาหกรรมน้ำตาลไทยในคริสต์ศตวรรษที่ 19 (กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525), เอกสารอัดสำเนา หน้า 63-64.

จากความต้องการของตลาดต่างประเทศ และการส่งเสริมของรัฐทำให้อุตสาหกรรมน้ำตาลทรายในระยะนั้นเติบโตอย่างรวดเร็วและมีความสำคัญต่อเศรษฐกิจไทยโดยเฉพาะในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 ยิ่งในตอนปลายรัชกาล ตั้งแต่ พ.ศ. 2383 ถึง พ.ศ. 2394 รัฐบาลได้เริ่มผูกขาดการค้าน้ำตาลบางส่วนโดยกวันซื้อน้ำตาลจากเรือของพ่อค้าเอกชนที่นำน้ำตาลเข้ามาขายในกรุงเทพฯ ทำให้รัฐบาลสามารถผูกขาดการค้าน้ำตาลได้ทั้งหมด¹ และใน พ.ศ. 2385 รัฐบาลประกาศให้พ่อค้าซื้อและขายน้ำตาลโดยผ่านทางรัฐบาลเท่านั้น เป็นผลให้ราคาน้ำตาลสูงขึ้นถึงร้อยละ 40² เมื่อราคาน้ำตาลสูงมากเช่นนี้ทำให้เรือของพ่อค้าต่างชาติที่เดินทางเข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯ ไม่สามารถซื้อน้ำตาลเพื่อบรรทุกไปขายยังเมืองท่าที่ต้องการได้ เป็นผลให้พ่อค้าเหล่านี้เสียเปรียบและได้รับผลประโยชน์น้อยลง จำนวนเรือสินค้าของพ่อค้าต่างชาติที่เข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯ จึงลดลงไป ในระยะเวลาดังกล่าวนี้ไม่มีเรือสินค้าของสหรัษฎ์ เข้ามาเลย เรือลำสุดท้ายเข้ามาใน พ.ศ. 2379 และเมื่อพบว่าราคาน้ำตาลสูงเกินไปจึงเดินทางไปมะนิลา ซึ่งเป็น

¹ Frankfurter, O. "The Mission of Sir James Brooke to Siam : J.S.S., VII, pt. 3 (1911), p: 19-33.

² Ibid.

แหล่งค้ำน้ำตาลของสหรัฐอเมริกาในตะวันออกแทน¹ เมื่อมีพ่อค้าเข้ามาค้าขายน้อย การผลิตน้ำตาลก็ลดลงด้วย เห็นได้จากปริมาณน้ำตาลที่เคยส่งออกปีละ 240,000 หาบ ลดลงเหลือเพียง 80,000 หาบ² อย่างไรก็ตามอุตสาหกรรมการทำน้ำตาลทรายก็ยังคงเจริญเติบโตอยู่ ทั้งยังขยายพื้นที่เพาะปลูกอ้อยและโรงสีอ้อยไปตามเมืองต่างๆ รวมแล้วถึง 36 เมือง ในสมัยรัชกาลที่ 4³

5.2 อุตสาหกรรมการต่อเรือ

การต่อเรือเป็นอุตสาหกรรมอีกประเภทหนึ่งที่รัฐไทยในสมัยรัชกาลที่ 3 ให้การส่งเสริมเช่นเดียวกับในรัชกาลก่อนๆ แต่ในสมัยนี้การค้าขายต่างประเทศคึกคักมากขึ้น ทำให้ความต้องการเรือเป็นพาหนะขนส่งสินค้ามีมากขึ้นไปด้วยประกอบกับการต่อเรือสำเภานในเมืองไทยมีราคาต่ำจ้างถูกกว่าที่จีนมากประมาณ 50 ถึง 100 เปอร์เซ็นต์⁴ นอกจากนี้ไม้ที่ใช้ในการต่อเรือ เช่น ไม้พะว้า ไม้หามกราย ไม้เคี่ยม ไม้ตะเคียนทอง ไม้สัก เป็นไม้ที่หาซื้อได้ในราคาถูกที่เมืองไทยและมีเป็นจำนวนมาก ด้วยเหตุนี้ในปีหนึ่งๆจึงมีการต่อเรือสำเภานขนาดใหญ่จำนวนหลายลำ⁵

อู่ต่อเรือสำเภานขนาดใหญ่อยู่ในกรุงเทพฯ โดยเฉพาะบริเวณปากคลองผดุงกรุงเกษมจนถึงบางคอแหลม และบริเวณชายฝั่งทะเลทั้งทางตะวันออกและทางใต้ เช่น จันทบุรี นครศรีธรรมราช สงขลา ปัตตานี สำหรับอู่ต่อเรือของหลวงตั้งอยู่ระหว่างปากคลองมอญกับวัดบางหว้าใหญ่ อู่ต่อเรือในกรุงเทพฯ สามารถต่อเรือขนาดใหญ่ได้ปีละ 6 ถึง 8 ลำ⁶ ราคาต่อเรือนั้นถ้าเป็นเรือขนาดใหญ่ คิดเป็นเงินไทยตันละ 25 บาท ถ้าเป็นเรือขนาดเล็กคิดราคาตันละ 15 บาท⁷

แม้ว่ากิจการการต่อเรือสำเภานของไทยจะเจริญรุ่งเรืองมาแต่สมัยรัชกาลที่ 1 และยังเจริญมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ตามสภาพความเจริญทางการค้าทางเรือในสมัยนั้น แต่ในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้ก็เกิดความนิยมการต่อเรือกำปั่นแบบฝรั่งซึ่งรูปร่างเพรียวและมีความเร็วสูง

¹ Frankfurter, O. "The Mission of Sir James Brooke to Siam : J.S.S., VII, pt. 3 (1911), p. 21.

² วอลเตอร์ เอฟ เวลล่า, "แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ, หน้า 261.

³ ศุภรัตน์ เลิศพานิชยกุล. "เอกสารการสอนชุดวิชาเศรษฐกิจไทย....", หน้า 87.

⁴ วราภรณ์ ทินานนท์. "การค้าสำเภาของไทย...", หน้า 56.

⁵ จอห์น ครอว์ฟอร์ด, เอกสารของครอว์ฟอร์ด, หน้า 108.

⁶ พลเรือตรี แชน บัจจุสานนท์. ประวัติทหารเรือไทย. (พระนคร : กรมสารบรรณทหารเรือ, 2509), หน้า 48.

⁷ เรื่องเดียวกัน.

กว่าเรือสำเภาจีนเกือบสองเท่า¹ เข้ามาแทนที่ซึ่งเข้าใจว่าเมืองไทยคงเป็นแหล่งต่อเรือประเภทนี้ อีกเช่นกัน ความทันสมัยและมีประสิทธิภาพของเรือกำปั่นแบบใหม่นี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงโปรดฯให้ต่อเรือกำปั่นเพื่อใช้ทั้งในการรบ ลาดตระเวนรักษาพระนคร และเพื่อการค้า² รวมแล้ว 13 ลำ

อุตสาหกรรมการต่อเรือจึงน่าจะเป็นกิจการอีกประเภทหนึ่งที่ก่อให้เกิดรายได้ให้แก่รัฐอย่างมากทั้งในส่วนของเอกชนและของหลวง เฉพาะในส่วนของหลวงก็คงจะได้กำไรมากยิ่งขึ้นไปอีก เพราะรัฐสามารถเรียกเก็บส่วยไม้ เช่น ไม้ขนอสัก จากเมืองต่างๆที่มีทรัพยากรชนิดนี้อยู่มากได้แก่สุโขทัย พิษัย พิษณุโลก นครไทย นครชุม พิจิตร สวรรคโลก กำแพงเพชร ดาก เถิน บางโพ ฝาง ลับแล น้ำปาด หนองคาย³ ไม้ขนอสักที่เกณฑ์มาจากเมืองต่างๆเหล่านี้ รัฐนำไปใช้ในการสร้างวัดวาอารามและต่อเรือทั้งไว้ใช้เองและไว้ขาย

อนึ่งการที่เอกชนจะต่อเรือสินค้าแต่ลำละได้ ต้องได้รับพระราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก่อน ค่าใช้จ่ายในการต่อเรือลำหนึ่งนั้น ผู้ต่อเรือต้องเสียเงินค่ารับสั่ง ค่าทูลฉลอง ค่าหมายเบ็ดเสร็จ รวมเป็นเงิน 139.50 บาท สำหรับการต่อเรือที่อยู่ในกรุงเทพฯ แต่ถ้าต่อเรือที่หัวเมืองอื่นเช่น ที่จันทบุรี หรือ นครศรีธรรมราช ผู้ต่อเรือต้องเสียค่าตราอีก 13 บาท รวมค่าใช้จ่ายในการต่อเรือ 1 ลำ เป็นเงิน 152.50 บาท⁴ อาจกล่าวได้ว่าอุตสาหกรรมการต่อเรือเป็นกิจการที่รุ่งเรืองมากในยุคนี้

5.3 อุตสาหกรรมการทำเหมืองแร่

จากหลักฐานเอกสารของชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามายังประเทศไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นระบุว่าไทยมีความอุดมสมบูรณ์ด้วยแร่ธาตุนานาชนิด เช่น เกลือ ดินประสิว

สถาบันวิทยบริการ

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2. (กรุงเทพฯ : องค์การการค้าคุรุสภา, 2504), หน้า 175.

²เรื่องเดียวกัน.

³หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1193 (พ.ศ. 2374) เลขที่ 20 บัญชีจำนวนเลขทำส่วยไม้ขนอสักและซี้ผึ้ง.

⁴บุญรอด แก้วกันหา. "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น...", หน้า 34.

ทองคำ ทองเหลือง ทองแดง พลวง ตะกั่ว สังกะสี และพลอยต่าง ๆ¹ แต่มีแร่อยู่ 2 ชนิดที่รัฐให้การส่งเสริมเนื่องจากเป็นสินค้าออกที่มีราคา นั่นคือ เหล็ก และดีบุก

แร่เหล็ก

เหล็กเป็นแร่ธาตุที่มีความสำคัญและจำเป็นต่อการผลิตเครื่องมือทำมาหากิน และเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ เช่น มีด จอบ เสียม ถัง เหล็กฟาย เหล็กแชะ ตะปู โซ่ ฯลฯ แหล่งแร่เหล็กอยู่แถบภาคกลางตอนบน เช่น นครสวรรค์ พิษณุโลก ดาก และอุทัยธานี โดยเฉพาะที่ท่าซุง เมืองอุทัยธานีนั้น ทั้ง เซอร์จอห์น บาวริง และสังฆราชปาลเลกัวซ์ บันทึกไว้ตรงกันว่า เป็นแหล่งแร่เหล็กและแหล่งผลิตที่สำคัญ² ที่นี้มีโรงงานถลุงเหล็กทำเหล็กหล่อส่งเมืองหลวงเป็นประจำทุกวัน คนงานนั้นเป็นชาวจีน โรงงานบางแห่งมีคนงานร่วม 600 คน ทำงานทั้งกลางวันและกลางคืน³ แสดงให้เห็นความเจริญของอุตสาหกรรมด้านนี้เป็นอย่างดี ตลาดที่รับซื้อเหล็กของไทยคือ หมูเกาะมลายู กัมพูชา และญวนได้

นอกจากไทยจะส่งเหล็กหล่อเป็นสินค้าออกแล้ว ก็ยังรัฐซื้อเหล็กกล้า กระทั่งเหล็ก จากยุโรปและจีน เพื่อไปขายต่อให้ญวนด้วย⁴

แร่ดีบุก

ดีบุกเป็นทั้งสินค้าผูกขาดและสินค้าออกที่สำคัญของไทยมาตั้งแต่รัชกาลที่ 1 แล้ว อีกทั้งยังเป็นหนึ่งในเครื่องราชบรรณาการในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่ถวายพระเจ้ากรุงจีนด้วย แหล่งแร่ดีบุกมีอยู่ที่พังงา ภูเก็ต ถลาง นครศรีธรรมราช สงขลา ไทรบุรี ตรัง ตะกั่วป่า ระนอง และกระบี่⁵ ความสำคัญของแร่ดีบุกในเวลานั้นคือ ให้นำไปแลกเปลี่ยนเป็นอาวุธปืนกับพ่อค้าชาวตะวันตก

¹ สังฆราช ปาลเลกัวซ์. "เล่าเรื่องกรุงสยาม", หน้า 109.

² Sir John Bowring. "The People and the Kingdom.....", Vol 1 p. 135. และสังฆราช ปาลเลกัวซ์. "เล่าเรื่องกรุงสยาม", หน้า 112.

³ สังฆราช ปาลเลกัวซ์. "เล่าเรื่องกรุงสยาม", หน้า 112.

⁴ สุวิทย์ วีระศาสตร์. "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทย...", หน้า 91.

⁵ เจมส์ โลว์. จดหมายเหตุเจมส์ โลว์. นันทา วรเนติวงศ์ (แปล). (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2519), หน้า 36-39.

การส่งเสริมการผลิตแร่ดีบุกเริ่มมีมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยให้เจ้าภีษณาายอากรเป็นผู้ประมูลผูกขาดอากรดีบุก มีอำนาจซื้อขายแร่ดีบุกและเก็บภาษีส่งให้รัฐบาล การทำเหมืองแร่ดีบุกจึงขยายตัวขึ้นมาก พวกเจ้าภีษณาายอากรเหล่านี้ส่วนใหญ่จะเป็นผู้ลงทุนทำเหมืองดีบุกและโดยมากจะเป็นคนจีนที่มีทุนรอน หรือเจ้านาย ขุนนาง ที่มีทุนทรัพย์จ้างคนจีนให้ดำเนินการให้เหมือนกับอุตสาหกรรมการทำน้ำตาลทราย ส่วนแรงงานในการผลิตก็เป็นชาวจีนอีกเช่นกัน ในช่วงปลายรัชกาลที่ 3 ดีบุกเป็นสินค้าออกที่หารายได้ให้แก่รัฐประมาณ 253,500 บาท นับเป็นสินค้าออกที่จัดอยู่ในอันดับ 6 จาก 20 กวาชนิด เนื่องจากในระยะเวลาดังกล่าวการอุตสาหกรรมในทวีปยุโรปกำลังเฟื่องฟูและต้องการวัตถุดิบ เช่น ดีบุก ไปใช้ผลิตสินค้าอุปโภคและบริโภคหลายรูปแบบ เป็นผลให้การขุดแร่ตามเมืองดังกล่าวทวีปริมาณการผลิตยิ่งขึ้น และขยายตัวต่อมาจนถึงรัชกาลที่ 4¹

การส่งเสริมการค้าต่างประเทศ การเกษตรและการอุตสาหกรรมโดยรัฐในสมัยรัชกาลที่ 3 ก่อให้เกิดการขยายตัวของกิจการในด้านดังกล่าวซึ่งมีผลสะท้อนและตอบสนองกันและกันไปในตัว กล่าวคือการค้าต่างประเทศที่เจริญรุ่งเรืองย่อมต้องการสินค้าที่มีราคาและเป็นที่ต้องการของตลาด การจะให้ได้สินค้าในลักษณะดังกล่าวก็ต้องขึ้นอยู่กับความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร ตลอดจนความสามารถของรัฐในการแสวงหาด้วยวิธีการต่างๆ ซึ่งผลโดยรวมนั้นทำให้รัฐมีรายได้เพิ่มขึ้นแม้ว่านโยบายการส่งเสริมของรัฐดังที่ได้กล่าวมาแล้วจะไม่ส่งผลโดยตรงต่อวิถีชีวิตของประชาชนพลเมืองเพราะคนไทยส่วนใหญ่ยังอยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง หรือเพื่อยังชีพเป็นหลัก และแม้ว่าการผลิตเพื่อการตลาดจะส่งผลต่อคนไทยบ้างแล้วซึ่งก็เป็นส่วนน้อย แต่การแลกเปลี่ยนสินค้าก็ยังคงทำกันอยู่เช่นเดิม อีกทั้งวิธีการผลิตและเครื่องมือใช้ในการประกอบอาชีพของราษฎรก็ยังคงเป็นเช่นเดิม²

6. การปรับปรุงระบบเจ้าภีษณาายอากร

ภาษี

เนื่องจากค่าใช้จ่ายในสมัยรัชกาลที่ 3 มีมากขึ้นกว่ารัชกาลก่อนๆ ทั้งในเรื่องการทำนุบำรุงบ้านเมืองและการศาสนา การป้องกันประเทศและการสงคราม ตลอดจนค่าใช้จ่ายที่จำเป็นในด้านอื่นๆ อีกทั้งการทำสนธิสัญญาเบอร์นีกับอังกฤษใน พ.ศ. 2369 ทำให้รัฐต้องลดการผูกขาดการค้าลงเหลือเพียงการควบคุมอาวรุบีน และฝิ่น เป็นต้น เหล่านี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณาหาทางแก้ไขปรับปรุงวิธีการหารายได้เข้ารัฐให้ได้เพิ่มมากขึ้น

¹ เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา. "สภาพการค้าของไทยระหว่าง พ.ศ. 2325-2398." ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2523. หน้า 45.

² นิธิ เอียวศรีวงศ์. "ปากไก่และใบเรือ...", หน้า 147 และ 156.

ด้วยการเพิ่มเติมภาษีใหม่รวมแล้ว 38 ประเภท นอกจากนี้ยังจัดระเบียบการเก็บภาษีขึ้นใหม่เป็นลักษณะผูกขาดโดยเอกชนเข้ามาขอประมูลจากรัฐบาลด้วยเงินจำนวนหนึ่งเพื่อเก็บภาษีชนิดใดชนิดหนึ่ง เมื่อรัฐเห็นด้วยกับข้อเสนอ นั้น ผู้ชนะประมูลจะได้เป็นเจ้าของสิทธิขาดในการเก็บภาษีอากรตามที่ประมูลได้ และได้รับบรรดาศักดิ์เป็นขุนนาง เช่น หลวงพิทักษ์ ทศกร เจ้าภาษีน้ำตาลทราย ขุนวิเศษทศกร เจ้าภาษีน้ำตาลโตนด พระสวัสดิ์วาริ เจ้าภาษีฝาง เป็นต้น เมื่อถึงเวลาที่กำหนดเจ้าภาษีจะต้องนำเงินภาษีอากรที่เก็บได้มาส่งหลวงให้ครบตามสัญญา โดยมีกรมพระคลังสินค้าทำหน้าที่เป็นเจ้าจำนวนภาษี คอยควบคุมการเก็บผลประโยชน์ในลักษณะนี้ให้กับรัฐบาล ทำให้รัฐเวลานั้นได้รายได้เป็นกอบเป็นกำที่ชัดเจนและค่อนข้างแน่นอนโดยที่รัฐไม่ต้องลงทุนอะไรเลย

เจ้าภาษีส่วนใหญ่เป็นชาวจีนเนื่องจากคุ้นเคยกับระบบ อีกทั้งยังเป็นกลุ่มคนที่ไม่ได้ขึ้นกับระบบไพร่ จึงไม่มีสังกัด ไม่มีพันธะ และไม่ถูกเกณฑ์แรงงาน สามารถเดินทางไปมาได้ก็ได้ ในราชอาณาจักร การที่รัฐได้ประโยชน์จากการเก็บภาษีในลักษณะนี้ รัฐบาลจึงเปิดโอกาสให้เจ้าภาษีสามารถประมูลภาษีได้ครั้งละหลายๆเมือง เช่น เมื่อ พ.ศ. 2381 จินอิว ได้เป็นเจ้าภาษีได้, ชัน น้ำมันยาง เมืองกรุงเก่า ชัยนาท นนทบุรี สมุทรปราการ สาครบุรี สมุทรสงคราม เพชรบุรี นครเขื่อนขันธ์ พ.ศ. 2385 นางสังข์ เป็นเจ้าภาษีเสาไม้เมืองกรุงเก่าและอ่างทอง พ.ศ. 2387 จินฉาย ได้เป็นเจ้าภาษีได้, ชัน น้ำมันยาง แทนจินอิว พ.ศ. 2388 จินหก เป็นเจ้าภาษีด่านไม้ไผ่ เมืองกรุงเทพ กรุงเก่า นครไชยศรี¹ เป็นต้น

การที่รัฐบาลในสมัยรัชกาลที่ 3 มีนโยบายเช่นนี้ คงเป็นเพราะเห็นผลประโยชน์ที่จะได้จากบรรดาเจ้าภาษีที่ประมูลได้ชัดเจนและในปริมาณมากในคราวเดียวกัน แต่ในขณะเดียวกันก็อาจเป็นผลเสียแก่รัฐทางอ้อมนั่นคือ การเพิ่มบทบาทอำนาจของเจ้าภาษีที่อาจทำให้ราษฎรเดือดร้อน เนื่องจากเจ้าภาษีจะได้รับเอกสิทธิ์มากมาย เช่น มีอำนาจในการชำระคดีมโนสาร่าข้อพิพาทระหว่างคนในสังกัดของตน เป็นต้น อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณารายได้จากภาษีที่จัดเก็บในสมัยนี้และเมื่อรวมกับอากรด้วยแล้วมีเป็นจำนวนมากกว่ารัชกาลก่อนๆ

อากร

สำหรับอากรซึ่งเป็นภาษีที่รัฐเรียกเก็บจากราษฎรที่ประกอบอาชีพขั้นพื้นฐานเช่น การทำนาข้าว การทำนาเกลือ การทำสวน การเก็บไข่เต่า การเก็บรังนก ฯลฯ ก็เป็นแหล่งรายได้จำนวนมากให้กับรัฐอีกแหล่งหนึ่ง ที่สำคัญคือ อากรค่านาซึ่งถือเป็นรายได้หลักของรัฐ และรัฐจะเป็นผู้จัดเก็บเอง ในสมัยรัชกาลที่ 3 รัฐอนุญาตให้ราษฎรที่ทำนาเสียอากรค่านาที่

¹ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทย...", หน้า 149-150.

เก็บไร่ละ 2 ถัง เป็นเงินแทนได้ โดยเสียไร่ละ 1 สลึง 1 เฟื้อง แต่ถ้าผู้ใดทำนาไม่ได้ผล หรือระยะทางจากบ้านมาฉางหลวงไกลมาก รัฐก็ยอมลดจำนวนเงินให้ลงมาเหลือไร่ละ 1 สลึง นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงปรับปรุงการเก็บค่านาจากที่เคยยกเว้น ไม่เก็บค่านาจากข้าราชการ ขุนนาง ก็ให้เก็บเท่ากับที่ราษฎรต้องเสียคือ ไร่ละ 2 ถัง¹ ยิ่งกว่านั้นยังทรงให้ออกพระราชบัญญัติกำหนดขนาดถึงดวงข้าวของเสนาข้าหลวงกรมนาให้เป็นขนาดเดียวกันเพื่อกันไม่ให้ราษฎรถูกเอาเปรียบ

การปรับปรุงการเก็บค่านาในรัชกาลนี้คงทำให้รัฐมีรายได้เพิ่มขึ้น สุวิทย์ ธีรศาสวัต คำนวณอัตราการเพิ่มของอากรค่านาในสมัยรัชกาลที่ 3 ใน พ.ศ.2380 ว่าเป็นเงิน 897,634.77 บาท มากกว่าที่เคยเก็บได้ในรัชกาลที่ 2 ถึง 673,240.69 บาท คิดเป็นร้อยละ 300.03

นอกจากอากรค่านาแล้วยังมีอากรอีกหลายประเภทที่รัฐเรียกเก็บจากราษฎร เช่น อากรสุรา อากรตลาด อากรสมพัตสร อากรรังนก อากรไม้ขนอสัก อากรหวย อากรบ่อนเบี้ย อากรค่าน้ำ อากรยาสูบ เป็นต้น ผู้ทำหน้าที่เป็นนายอากรส่วนใหญ่ก็เป็นชาวจีนเช่นเดียวกับเจ้าภาษีและสามารถเป็นนายอากรพร้อมๆกันหลายๆเมืองด้วยเช่นกัน เช่น จีนแสง เป็นนายอากรสุรา เมืองปราจีน นครนายก ฉะเชิงเทรา พนัสนิคม ในปี 2385 ขณะเดียวกันยังเป็นนายอากรสมพัตสร ที่เมืองปราจีนและนครนายกอีกด้วย ปี 2388 จีนล้อ เป็นนายอากรเกวียนล้อสาสี่ เมืองพิษณุโลก พิจิตร พิษัย สุโขทัย สวรรคโลก จันทบุรี เป็นนายอากรบ่อนเบี้ยเมืองกำแพงเพชร ดาก เมื่อปี 2389 จีนฉิม เป็นนายอากรสุราเมืองกรุงเก่า อ่างทอง ปี 2391 เป็นต้น²

อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่ารัฐบาลในระยะนั้นมีนโยบายมุ่งเก็บผลประโยชน์หารายได้เข้ารัฐอย่างเต็มที่ หนทางใดที่จะทำเงินให้มากก็รับนำมาปฏิบัติ เห็นได้จากการตั้งอากรบ่อนเบี้ยและอากรหวย ซึ่งเป็นผลจากการแนะนำของเจ้าภาษีนายอากรจีน³ โดยเฉพาะอากรหวยที่เริ่มมีเป็นครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้ เมื่อ พ.ศ. 2378⁴ รายได้จากอากรหวยในระยะแรกได้ราวปีละ 20,000 บาท⁵ และเมื่อมีการประมูลการจัดเก็บเหมือนอย่างอากรบ่อนเบี้ยก็ยิ่งทำให้รัฐได้รายได้จากอากรหวยเพิ่มมากยิ่งขึ้น

¹ เสถียร ลายลักษณ์. "พระราชกำหนดให้เรียกเข้าค่านารายคด 2 ถัง รายคอง 2 ถัง ณ เดือน 11 ปีวอก นักษัตรคก 1811" ประชุมกฎหมายประจำศก. (พระนคร : โรงพิมพ์เดลิเมส, 2478) ภาค 4 หน้า 60.

² สุวิทย์ ธีรศาสวัต. "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทย...", หน้า 150-151.

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ชุมนุมพระนิพนธ์ (บางเรื่อง). พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพคุณแม่เต็ม ขวลิตำรง ณ เมรุวัดหัวลำโพง 28 เมษายน 2503, หน้า 24-28.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 31.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 32.

รายได้ที่ได้จากการเก็บภาษีอากรนี้ รัฐนำไปใช้จ่ายในราชสำนักและพระราชทานเป็นเงินส่วนของเจ้านายมาแต่รัชกาลก่อนแล้ว เจ้านายและพระบรมวงศานุวงศ์ที่ได้รับพระราชทานเงินส่วนนี้ ในสมัยรัชกาลที่ 2 มีเจ้าทรงกรมต่างๆคือ กรมพระราชวัง กรมพระราชวังหลัง กรมหลวงจักรเจษฎา กรมหลวงศรีสุนทรเทพ กรมพระราชวังบวร กรมหลวงพิทักษ์มนตรี กรมหลวงเสนานุรักษ์ กรมหลวงเทพวดี กรมขุนอิศราอนุรักษ์ กรมขุนเกษตรวานุชิต และเจ้าฟ้าในกรมพระศรีสุदारักษ์อีก 2 องค์¹ เงินจากภาษีอากรที่พระราชทานให้พระบรมวงศานุวงศ์เหล่านี้ไม่เท่ากัน อย่างเช่น กรมพระราชวังบวรได้ส่วนแบ่งจากภาษีอากร ดังนี้

อากรสุรา	264	ชั่ง	8	ตำลึง	3	บาท
อากรบ่อนเบี้ย	3	ชั่ง	12	ตำลึง		
อากรสมภักษร	15	ชั่ง	3	ตำลึง	3	บาท
อากรตลาด	11	ชั่ง	1	ตำลึง	1	บาท 1 สลึง
อากรค่าน้ำ	30	ชั่ง				
เรือจ้าง	1	ชั่ง				

รวมเป็นเงินที่กรมพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลที่ 2 ได้รับพระราชทานจำนวน 325 ชั่ง 5 ตำลึง 1 บาท² ในขณะที่ กรมหลวงพิทักษ์มนตรีได้เงินจากอากรสุรา 10 ชั่ง จากอากรสมภักษร 3 ชั่ง 10 ตำลึง รวมเป็นเงินที่ได้รับพระราชทาน 13 ชั่ง 10 ตำลึง³ เป็นต้น

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รายได้จากการเก็บภาษีอากรเพิ่มมากขึ้น เงินที่แบ่งให้เจ้านายก็คงจะเพิ่มตามไปเป็นสัดส่วน จากหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 3 ระบุว่าเพียงเงินค่าอากรสุราที่เก็บได้ตั้งแต่ พ.ศ. 2376 ถึง พ.ศ. 2393 รวมเวลา 17 ปี รัฐสามารถเก็บค่าอากรได้เป็นเงิน 61,187 ชั่ง 3 สลึง 1 เฟื้อง 656 ไพ เงินจำนวนนี้พระราชทานให้แก่เจ้านายเป็นจำนวน 13,453 ชั่ง เช่นเดียวกับอากรตลาดที่รัฐจัดเก็บในช่วง 5 ปี นับจาก พ.ศ. 2385 ถึง พ.ศ. 2390 ที่เก็บได้จากเมืองต่างๆ คือ อ่างทอง 680 บาท สระบุรี 480 บาท นครสวรรค์ 620 บาท กำแพงเพชรและตาก 300 บาท กรุงเทพฯ 7,600 บาท 5 เมืองเหนือรวมแล้ว 3,400 บาท และลพบุรี 920 บาท⁴

¹ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171 (พ.ศ. 2352) เลขที่ 6 บัญชีเงินส่วยอากรสุราบ่อนเบี้ยสมภักษรและตลาด.

² เรื่องเดียวกัน.

³ เรื่องเดียวกัน.

⁴ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 21/4, จ.ศ. 1205 เลขที่ 57, จ.ศ. 1207 เลขที่ 274/1, จ.ศ. 1208 เลขที่ 19, จ.ศ. 1208 เลขที่ 17/1, จ.ศ. 1208 เลขที่ 46 และ จ.ศ. 1209 เลขที่ 55.

เงินอากรตลาดที่เก็บได้จากเมืองต่าง ๆ ดังกล่าวต้องหักเป็นเงินส่วนของเจ้านายหลายพระองค์ ดังนี้

กรมพระราชวังบวรฯ	จากสระบุรี	40 บาท
	จากกรุงเก่า	760 บาท
กรมพระศรีศุลาไลย	จากกำแพงเพชร	40 บาท
	จากกรุงเก่า	315 บาท
กรมพระอมรินทรามาตย์	จากสระบุรี	40 บาท
กรมหลวงรักษารณเรศ	จากกำแพงเพชร	20 บาท
	จากกรุงเก่า	27 บาท
กรมขุนกัลยาสุนทร	จากกรุงเก่า	69 บาท
กรมขุนพิพิธโภคภูเบนทร	จากนครสวรรค์	40 บาท
กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ	จากกรุงเก่า	580 บาท
กรมหมื่นสุนทรรักษา	จากสระบุรี	6 บาท
กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์	จากกรุงเก่า	82 บาท
กรมขุนนิศเรศรังสรรค์	จากอ่างทอง	22 บาท
	จากกำแพงเพชร	27 บาท
	จากกรุงเก่า	12 บาท
	จากลพบุรี	11 บาท ¹

กล่าวได้ว่าเงินอากรที่เก็บได้ในรัชกาลนี้ช่วยผ่อนภาระค่าใช้จ่ายของรัฐหรือของพระมหากษัตริย์ได้อย่างมาก² เงินรายได้ที่เกิดจากการเก็บภาษีอากรในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้มีผู้คำนวณไว้ต่าง ๆ กันคือ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงประมาณว่าเฉพาะใน พ.ศ.2388 รัฐสามารถเก็บเงินค่าภาษีอากรได้ถึง 294,438 บาท 46 สตางค์³ และตลอดรัชกาลทรงประมาณว่ารัฐได้รายได้ไม่ต่ำกว่า 25 ล้านบาท⁴

เวลล่า ประมาณว่าเฉพาะ พ.ศ. 2367 ถึง พ.ศ. 2368 ระยะเวลาเพียง 1 ปี นับจากที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ รัฐสามารถเก็บเงินจากภาษีได้ถึง 25 ล้านบาท⁵

¹ เรื่องเดียวกัน.

² หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212 (พ.ศ. 2393) เลขที่ 46 บัญชีเงินอากรสุรา. กรุงเทพฯ และหัวเมืองขึ้นคั้งรวม 17 ปี.

³ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่ม 2. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2515), หน้า 163-170.

⁴ เรื่องเดียวกัน.

⁵ วอลเตอร์ เอฟ เวลล่า. แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ, หน้า 309-311.

อินแกรม ประมาณว่า เฉพาะใน พ.ศ. 2393 รัฐมีรายได้ 32 ล้านบาท¹ และสุวิทย์ วีระ ศาศวัต ประมาณว่า ใน พ.ศ. 2380 รัฐได้รายได้จากภาษีอากรเป็นเงิน 4,277,925 บาท²

7. การส่งเสริมสนับสนุนให้ชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งและทำธุรกิจในประเทศไทย

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าคนจีนได้รับการยกย่องในเรื่องความสามารถทางการค้าขาย และการดำเนินงานทางธุรกิจมากกว่าคนไทย อีกทั้งยังคงมีความคล่องตัวที่จะเดินทางไปไหนก็ได้ทั่วราชอาณาจักร เพราะไม่มีพันธะผูกพันกับระบบไพร่ และเมื่อมีการค้ากับประเทศจีนเป็นวิธีที่จะนำรายได้มาสู่รัฐจำนวนมากก็ยิ่งต้องอาศัยชาวจีนเป็นตัวจักรกลในการดำเนินงานในการติดต่อค้าขาย ทั้งเป็นพ่อค้าคนกลาง เจ้าภาษีนายอากร ผู้ดำเนินการค้าทางเรือ ผู้เดินเรือค้าขาย รัฐบาลไทยสนับสนุนให้คนจีนเข้ามาตั้งรกรากในเมืองไทยมาแต่ปลายสมัยอยุธยา และเพิ่มมากขึ้นในเวลาต่อมา ประมาณว่าในตอนปลายรัชกาลที่ 2 มีชาวจีนอพยพมาเมืองไทยปีละ 7,000 คน และในตอนปลายรัชกาลที่ 3 ได้เพิ่มปีละ 15,000 คน³ นอกจากคนจีนจากเมืองจีนแล้ว ในสมัยรัชกาลที่ 3 ยังมีคนจีนที่ถูกเกณฑ์มาจากเขมร เมื่อ พ.ศ. 2376 ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ชาวจีนเหล่านี้ไปตั้งหลักแหล่งที่เมืองนครไชยศรี ซึ่งเป็นแหล่งการเพาะปลูกข้าวและอ้อย⁴

การที่รัฐบาลในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวส่งเสริมสนับสนุนให้คนจีนอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งในเมืองไทย นอกจากเพราะความสามารถทางด้านการค้าขายของคนจีน และการที่คนจีนไม่ได้ขึ้นกับระบบไพร่แล้ว ยังเป็นเพราะในระยะเวลานั้นรัฐอยู่ในช่วงเวลาของการก่อสร้างบ้านเมืองให้เป็นปึกแผ่นและป้องกันประเทศ อีกทั้งยังทำสงครามกับญวน ลาว ทำให้รัฐขาดกำลังคน โดยเฉพาะแรงงานที่จะทำงานให้หลวง เช่น ขุดคลอง สร้างวัด แรงงานในอุตสาหกรรมบางประเภท เช่น โรงงานน้ำตาล โรงงานถลุงแร่เหล็ก แรงงานตามเหมืองแร่ ต่างๆ ยิ่งกว่านั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ก็ยังทรงสนิทนศมนุ่กับคนจีนมาตั้งแต่เมื่อครั้งยังทรงดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ด้วย ชาวจีนที่เดินทางมาอาศัยในไทยจึงเป็นส่วนเสริมแรงงานที่ขาดแคลนได้อย่างดี

¹ James C. Ingram, "Economic Change in Thailand...", p. 13.

² สุวิทย์ วีระศาศวัต. "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทย...", หน้า 192.

³ John Crawford, "Journal of an Embassy...", p. 350.

⁴ ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์. "ผูกปี้ : การจัดเก็บเงินค่าแรงแทนการเกณฑ์แรงงานจากคนจีนในสมัยรัตนโกสินทร์." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524, หน้า 15.

ชาวจีนที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งในเมืองไทยต้องเสียภาษีอากรให้แก่รัฐเป็นรายหัวเรียกว่า ผูกปี รัฐจะจัดเก็บทุกๆ 3 ปี ด้วยจำนวนเงินราว 4-8 บาท¹ ในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้มีการผูกปีชาวจีนรวม 3 ครั้ง คือ ใน พ.ศ. 2386 พ.ศ. 2389 และ พ.ศ. 2392² รายได้จากการผูกปีทั้งที่เป็นเงินตราและที่เป็นสิ่งของเช่น ทองคำ ส่วนชาวจีนที่ไม่มีเงินผูกปีต้องถูกเกณฑ์แรงงานเพื่อทำงานให้หลวง ซึ่งก็ถือเป็นการเก็บภาษีอีกรูปแบบหนึ่งที่รัฐในสมัยรัชกาลที่ 3 ให้ความสำคัญน้อยกว่าการเก็บเป็นตัวเงิน³ รัฐบาลจะได้รับเงินค่าผูกปีเป็นงวดๆ เมืองที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ กำหนดให้ส่งเงินเข้าเมืองหลวงเดือนละ 2 ครั้ง ถ้าเมืองใดอยู่ไกล กำหนดให้ส่งเดือนละครั้ง หน่วยงานที่รับผิดชอบในการผูกปีคือ กรมพระคลังสินค้าร่วมกับกรมที่ปกครองพื้นที่เงินที่ได้จากการผูกปีนี้ห้ามนำไปใช้ในราชการอื่น เก็บได้เท่าไรต้องส่งตรงมายังเมืองหลวง แต่ในทางปฏิบัติก็มีหลายครั้งที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เมืองที่จัดเก็บหักเงินผูกปีนั้นไว้เพื่อนำไปใช้ในราชการและงานส่วนพระองค์ เช่น ใน พ.ศ. 2392 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงให้เจ้าเมืองฉะเชิงเทราหักเงินค่าผูกปีเป็นค่าจ้างคนจีนทำไร่อ้อยและโรงหีบน้ำตาลในโรงงานส่วนพระองค์⁴ และในพ.ศ. 2392 ให้เจ้าเมืองสมุทรปราการหักเงินเป็นค่าจ้างแรงงานจีนสร้างป้อมเสื่อช้อนเล็บ ให้เจ้าเมืองนครเขื่อนขันธ์หักเงินเป็นค่าจ้างแรงงานจีนซ่อมเมืองนครเขื่อนขันธ์ เป็นต้น⁵ การที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าเมืองหักเงินจากค่าผูกปีไว้ใช้ดำเนินงานคงจะทำให้เกิดความสะดวก คล่องตัวและได้ผลงานที่หลวงต้องการเร็วมากขึ้น จำนวนเงินค่าผูกปีที่เก็บได้ในรัชกาลที่ 3 น่าจะมีจำนวนมากกว่ารัชกาลก่อนๆ เห็นได้จากเงินค่าผูกปีใน พ.ศ. 2380 ที่สุวิทย์ ธีรศาสด์ คำนวณไว้ เป็นเงิน 699,116 บาท มากกว่าเงินผูกปีที่เก็บได้ในสมัยรัชกาลที่ 2 ถึง 583,440 บาท⁶ กล่าวได้ว่ารัฐได้รับประโยชน์จากชาวจีนที่อพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งในเมืองไทยทั้งทางด้านแรงงานและตัวเงินในรูปของภาษีอากรอย่างมาก

ไม่เพียงเท่านั้นการที่รัฐสนับสนุนให้ชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งในเมืองไทยในสมัยรัชกาลที่ 3 ยังมีส่วนช่วยส่งเสริมระบบเศรษฐกิจไทยในระยะนั้นให้พัฒนาไปอีกขั้นหนึ่งนั่นคือเป็นกลไกหลักของการปรับปรุงวิธีการเก็บภาษีอากรโดยมีลักษณะเป็นนายหน้าจัดเก็บภาษีให้รัฐตามสัญญา ทำให้รัฐมีรายได้ที่ชัดเจนและแน่นอนมากขึ้นกว่าเดิม

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 80.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 71.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 55.

⁴ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เลขที่ 19 จ.ศ. 1201 (พ.ศ. 2382) บัญชีชำระเงินภาษีโรงงานน้ำตาลทราย พระยาวิเศษ ขุนศรีบริบูรณ์.

⁵ ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์. "ผูกปี : การจัดเก็บเงินค่าแรง...", หน้า 148.

⁶ สุวิทย์ ธีรศาสด์. "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทย...", หน้า 192.

ผลการดำเนินนโยบายทางด้านเศรษฐกิจของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

แม้เป็นที่ยอมรับว่าในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ รัฐมีรายได้จำนวนมากเมื่อเทียบกับรัชกาลก่อนๆ อันมีผลสืบเนื่องมาจากการที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงมีพระปรีชาสามารถในการค้าขาย ทรงใช้ทรัพยากรที่มีอย่างอุดมสมบูรณ์ในประเทศให้เกิดประโยชน์ทั้งในรูปของส่วยและสินค้าออก ซึ่งส่งเสริมการค้ากับต่างประเทศให้รุ่งเรืองไปในตัว อีกทั้งการใช้ประโยชน์จากประชากรทั้งจากระบบไพร่เองและจากประชากรที่เข้ามาอาศัยในราชอาณาจักรสยามในลักษณะต่างๆ อย่างถูกต้องเหมาะสมกับความสามารถของพวกเขาโดยเฉพาะชาวจีนที่มีความรู้ความสามารถและความชำนาญในเรื่องการค้าขายและการจัดเก็บภาษีอากรเป็นต้น อย่างไรก็ตามก็มีอีกกล่าวได้ว่านโยบายทางด้านเศรษฐกิจของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ นั้นส่งผลต่อประชาชนในทุกพื้นที่และทุกกลุ่มอาชีพอย่างทั่วถึง เนื่องจากผู้ที่ได้รับผลประโยชน์โดยตรงจากนโยบายทางด้านเศรษฐกิจดังกล่าวเป็นเพียงบุคคลบางกลุ่มและบางพื้นที่ในภาคกลางเท่านั้น ผลดีและผลเสียของนโยบายทางด้านเศรษฐกิจในรัชกาลที่ว่่านี้อาจประมวลได้ดังนี้

ผลดีของนโยบาย

1. นารายได้เข้าประเทศจำนวนมาก

ดังเป็นที่รับรู้กันแล้วว่าในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น เป็นระยะเวลาของการก่อสร้างตัว สร้างเมืองให้เข้มแข็งเป็นปึกแผ่น อีกทั้งยังมีศึกสงครามกับรัฐข้างเคียงอยู่บ้าง โดยเฉพาะในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ไทยต้องทำสงครามกับญวนใช้เวลายึดเยื้อร่วม 14 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ จึงทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องหารายได้มาสนับสนุนค่าใช้จ่ายให้ได้อย่างเพียงพอ

1.1 การเรียกเก็บอากรค่านาจากขุนนางและข้าราชการและการขยายพื้นที่การเก็บอากรค่านา

นโยบายมุ่งเน้นการหารายได้เข้ารัฐตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำได้อย่างเห็นผล ที่ชัดเจนคือ การเปลี่ยนแปลงการเก็บอากรค่านา จากเดิมที่เคยยกเว้นข้าราชการและขุนนาง ก็ให้เรียกเก็บเช่นเดียวกับราษฎรทั่วไปทั้งนาฟางลอยและนาคูโค นอกจากนี้ยังอนุญาตให้ราษฎรเสียอากรค่านาเป็นเงินได้มากขึ้นโดยเสียไร่ละ 1 สลึง 1

เฟื่อง¹ ทำให้ได้รายได้จากการเก็บค่านาในรัชกาลนี้เพิ่มขึ้นหลายเท่าตัว² โดยเฉพาะใน พ.ศ. 2380 สุวิทย์ ธีรศาสตร์ ประมาณการเก็บอากรค่านาที่รัฐเก็บได้เป็นจำนวน 897,637.77 บาท โดยพิจารณาจากจำนวนข้าราชการและขุนนางที่มีอยู่ 19,720 คน และข้าราชการและขุนนางทั้งหมดนี้ต้องเสียอากรค่านาเป็นเงิน 1 สลึง 1 เฟื้องเท่ากันหมด ทำให้รัฐสามารถเก็บผลประโยชน์นี้ได้มากกว่าเดิมอีก 673,240 บาท เทียบได้ถึงกว่า 300 เปอร์เซ็นต์³

สาเหตุที่รัฐสามารถเก็บอากรค่านาได้เพิ่มจากเดิมจำนวนมาก นอกจากเพราะพระราชกำหนดดังกล่าวแล้ว ยังเป็นเพราะในรัชกาลนี้ได้มีการออกพระราชบัญญัติให้ใช้ถ่วงข้าวมาตรฐาน คือ 1 ถังเท่ากับ 21 ทะนาน⁴ ทำให้ลดปัญหาการฉ้อโกงของขุนนาง ข้าราชการ และรัฐคงได้อากรทางข้าวเพิ่มขึ้นด้วย ยิ่งกว่านั้นในรัชกาลเดียวกันนี้ยังมีการขยายพื้นที่การเก็บอากรค่านาออกไปอีกจากบริเวณภาคกลางและบริเวณใกล้เคียงไปยังเมืองโคราช จันทบุรี ตราด ชุมพร นครศรีธรรมราช สงขลาและพัทลุง⁵ ก็ยิ่งทำให้รัฐได้รายได้มากขึ้นตามไปด้วย

1.2 การจัดเก็บภาษีเพิ่มเติมและใช้วิธีประเมินภาษีอากรมากขึ้น

ในเมื่อรายได้ของรัฐมาจากการเก็บภาษีอากรโดยตรงที่เก็บมาจากนา สวน ไร่ และจากภาษีอากรที่ชาวจีนประมูลสัมปทานได้ จึงอาจกล่าวได้ว่าผลผลิตทุกประเภทที่เกิดขึ้นในราชอาณาจักรต้องเสียภาษีอากรทั้งสิ้นไม่ว่าจะเป็นการปลูกพืช ผัก ผลไม้ การทำเครื่องมือเครื่องใช้ การค้าขายภายในและนอกประเทศ ฯลฯ และบางชนิดก็ถูกเก็บซ้ำซ้อน อย่างไรก็ตาม เหล่านี้เป็นส่วนที่ทำให้รายได้ของรัฐเพิ่มขึ้น การเก็บภาษีนี้รวมไปถึงการเก็บค่าผูกปี้จากชาวจีนด้วย มีการประมาณว่ารัฐจะได้ภาษีอากรจากคนจีนที่เข้ามาอาศัยในเมืองไทยคนละ 25 บาท ในจำนวนนี้เป็นภาษีอากรที่ได้จากอากรฝิ่น อากรสุรา อากรบ่อนเบี้ย ภาษีสินค้าเข้าเมือง⁶ เป็นต้น รายได้จากการผูกปี้จีนกล่าวได้ว่าเป็นรายได้ที่สำคัญอย่างหนึ่งของรัฐบาลในระยะนั้น และการใช้วิธีประเมินภาษีอากรทำให้รัฐได้รายได้ที่ค่อนข้างแน่นอนเป็นกอบเป็นกำกว่าแต่ก่อน

¹เสถียร ลายลักษณ์, "พระราชกำหนดให้เรียกค่านารายศด 2 ถัง รายคง 2 ถัง", กฎหมายประจำศก เล่ม 4 (จ.ศ. 1172-1205) (พระนคร : โรงพิมพ์เดลิเมส, 2487), หน้า 63.

²สุวิทย์ ธีรศาสตร์, "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทย...", หน้า 195.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 119.

⁴เสถียร ลายลักษณ์, "พระราชกำหนดให้เรียกค่านารายศด...", หน้า 62-63.

⁵สุวิทย์ ธีรศาสตร์, "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทย...", หน้า 115.

⁶สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. สาส์นสมเด็จพระ.

(พระนคร : องค์การคำครุสภา, 2504), หน้า 223-224.

1.3 การขยายพื้นที่การเก็บส่วยและการอนุญาตให้ส่งเงินแทนส่วย

ในตอนต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ รัฐให้ความสำคัญกับการเก็บส่วยจากราษฎรที่เรียกว่าไพร่ส่วยมาก เนื่องจากการค้ากับต่างประเทศที่เจริญก้าวหน้าและส่วยเป็นสินค้าออกภายใต้ระบบผูกขาดการค้าจึงเท่ากับว่ารัฐไม่ได้ลงทุนอะไรเลย การให้ได้ส่วยในปริมาณที่เพียงพอจึงเป็นเรื่องจำเป็น ด้วยเหตุนี้จึงมีการพยายามขยายราชอาณาจักรเพื่อจัดตั้งเมืองและเก็บส่วยเพิ่มเติมขึ้น มีการยกบ้านให้เป็นเมืองเพื่อให้การเรียกเก็บส่วยมีประสิทธิภาพมากขึ้น บริเวณที่อุดมด้วยทรัพยากรธรรมชาติที่จะนำมาเป็นส่วยส่งให้หลวงนอกจากภาคกลางแล้ว ยังมีบริเวณภาคอีสานหรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งอุดมด้วยแร่ เงิน ไม้สัก ทอง ขี้ผึ้ง ครั่ง กระวาน งาช้าง ป่าน น้ำรัก ผ้าขาว ไม้ นอระมด อบเชย¹ ฯลฯ

พื้นที่หรือบรรดาเมืองที่ต้องส่งส่วยให้แก่รัฐได้ขยายเพิ่มเติมมากขึ้น ภายหลังจากที่ไทยทำสงครามปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์แห่งนครเวียงจันทน์และทำสงครามกับญวน กล่าวได้ว่าส่วยสิ่งของเหล่านี้เอื้อประโยชน์ต่อการค้าของรัฐอย่างมาก ต่อมาเมื่อไทยต้องทำสนธิสัญญาเบอร์นีซึ่งทำให้ไทยไม่สามารถผูกขาดการค้าได้เต็มที่ดังแต่ก่อนมา ความจำเป็นที่จะเก็บส่วยไว้เป็นสินค้าก็ลดน้อยลงเนื่องจากพ่อค้าสามารถซื้อขายกับราษฎรได้โดยตรง แต่ความจำเป็นในเรื่องการใช้เงินตราเป็นค่าใช้จ่ายในด้านต่างๆ เช่น การจ้างแรงงาน การศาสนา การบูรณะบ้านเมืองยังคงมีอยู่ ด้วยเหตุนี้รัฐจึงให้ความสำคัญกับการเก็บเงินแทนส่วย

เงินส่วยที่รัฐในรัชกาลที่ 3 เก็บได้นั้น ได้ใช้ประโยชน์อย่างชัดเจน เห็นได้จากเมื่อเกิดสงครามกับญวน การลำเลียงยุทโธปกรณ์ตลอดจนเสบียงอาหารไปเสริมกำลังทัพทหารไทยเป็นเรื่องจำเป็นมาก และบรรดาเมืองที่เกี่ยวข้องกับการรบหรือบริเวณใกล้เคียงเช่น นครพนม จำปาศักดิ์ พระตะบอง เสียมราชู เกิดภาวะข้าวยากหามาแพงและบ้างยังเกิดภัยทางธรรมชาติ ต้องมีการจัดส่งเสบียงอาหารอันมีข้าวสารเป็นหลักจากกรุงเทพฯไปช่วย แต่การเดินทางต้องใช้เวลานานและจะไม่ทันกับความต้องการ รัฐบาลจึงต้องแก้ปัญหาด้วยการให้แม่ทัพนายกองจัดซื้อข้าวสารเลี้ยงกองทัพเอง โดยนำเงินส่วยที่เมืองนั้นๆจัดเก็บได้ไปจัดซื้อ ดังเช่นครั้งที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาสมุหนายกและเป็นแม่ทัพในการสงครามกับญวนจัดซื้อข้าวสารเลี้ยงกองทัพ โดยนำเงินส่วยของเมืองจำปาศักดิ์ อุบล ศรีทันดอน และแสนปางไปซื้อ² ไม่ต้องรอเงินจากเมืองหลวง นอกจากนี้รัฐยังนำเงินส่วยจากเมืองต่างๆไปจัดซื้อเครื่องอุปโภคบริโภคให้พวกเชลยที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาในราชอาณาจักร เช่น คริวเขมรที่เข้ามาสวามิภักดิ์และถูกส่งให้ไปตั้งครอบครัวที่เมืองศรีทันดอน

¹ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทย...", หน้า 160.

² หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1197 (พ.ศ. 2378) เลขที่ 38 หนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชาส่งเงินส่วย.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าเมืองศรีทันทอนนำเงินส่วยที่เก็บได้ในปีนั้นไปจัดซื้อข้าวเปลือกมาจ่ายครอบครัวเขมรเหล่านั้นแทน¹ กล่าวได้ว่านโยบายเช่นนี้ทำให้รัฐบาลแก้ปัญหาต่างๆ ได้อย่างรวดเร็วทันการและเกิดการหมุนเวียนเงินที่คล่องตัว

2. รัฐมีเงินเพื่อใช้จ่ายในการทำนุบำรุงประเทศ

ดังได้กล่าวมาแล้วว่ารายจ่ายพระราชทรัพย์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เน้นหนักไปในเรื่องการพระศาสนา การป้องกันประเทศ การทำนุบำรุงบ้านเมือง ตลอดจนการพระราชพิธีต่างๆ และเบี้ยหวัดขุนนาง ข้าราชการ ดังนั้นการวางรากฐานทางด้านเศรษฐกิจให้แก่รัฐเพื่อความมั่นคงเป็นปึกแผ่น จึงเป็นเรื่องที่รัฐให้ความสนใจมากเพราะมีผลต่อเสถียรภาพของพระมหากษัตริย์โดยปริยาย

2.1 การศาสนา

รายจ่ายของแผ่นดินในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ มีมากมายหลายทางโดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านศาสนา ที่นอกจากจะเป็นเพราะพระองค์ทรงเป็นพุทธศาสนิกชนที่เคร่งครัดแล้ว การบำรุงพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองยังมีส่วนช่วยให้สถานะของพระมหากษัตริย์มั่นคงขึ้นได้ด้วยเหตุที่ทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์เข้ามาผสมกลมกลืนกันจนกลายเป็นอุดมการณ์ของคนในชาติ ประชาชนยินดีมอบผลผลิตส่วนเกินให้แก่พระมหากษัตริย์ผู้เป็นทั้งเจ้าชีวิตและเจ้าแผ่นดินในขณะเดียวกันศาสนาก็เป็นส่วนช่วยให้เกิดการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางอีกด้วย

ในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้ การบำรุงพุทธศาสนามีหลักฐานว่าเป็นรายจ่ายประจำที่รัฐให้ความสำคัญอย่างต่อเนื่อง แม้ว่าจะอยู่ในช่วงของสงครามก็ตาม เช่นเมื่อครั้งปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ เมื่อ พ.ศ. 2371 ในปีนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงบูรณะวัดรวม 19 วัด สิ้นค่าใช้จ่ายเป็นเงิน 1,300 ชั่ง หรือประมาณ 104,000 บาท² และเมื่อทำสงครามกับญวนซึ่งใช้ระยะเวลาจนถึง 14 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ก็ยังทรงจ่ายพระราชทรัพย์เพื่อการพระราชกุศลเป็นเงินจำนวนมาก เช่น การตั้งโรงทานทุกวัน และเลี้ยงนักรบ³

¹ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1197 (พ.ศ. 2378) เลขที่ 11 ไบบอกลเมืองศรีทันทอนส่งเงินส่วย.

² หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1190 (พ.ศ. 2371) เลขที่ 70 บัญชีรายจ่ายพระราชกุศลต่างๆ.

³ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1199 (พ.ศ. 2380) เลขที่ 70 เรื่องรายจ่ายพระราชทรัพย์ในการพระราชกุศลต่างๆ.

จากหลักฐานที่ปรากฏในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จาก พ.ศ.2378 ถึง พ.ศ. 2382 เป็นเวลา 5 ปี พบว่ารายจ่ายพระราชทรัพย์ในการพระราชกุศลเป็นจำนวนเงินทั้งสิ้น 21,751 ชั่ง¹ และตลอดรัชกาลนั้นสิ้นค่าใช้จ่ายในการบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นเงิน 4,766,480 บาท²

การที่รัฐมีเงินใช้จ่ายในการทำนุบำรุงพุทธศาสนาได้อย่างต่อเนื่องและในหลายๆ ด้านเช่นนี้ก็เป็ผลจากการที่รัฐมีรายได้ที่เพียงพอแก่การใช้จ่าย และเมื่อศาสนาได้รับการทำนุบำรุงให้รุ่งเรืองแล้ว เสถียรภาพของพระมหากษัตริย์ก็ได้รับการค้ำจุนให้มั่นคงตามไปด้วย ทั้งนี้ก็ด้วยเหตุเพราะแนวความคิดที่ว่าพระพุทธรูปจะตั้งอยู่ไม่ได้ถ้าไม่ได้รับการอุปถัมภ์จากพระมหากษัตริย์ ในทำนองเดียวกันที่สถาบันพระมหากษัตริย์จะตั้งมั่นอยู่ได้อย่างมั่นคงหากแสดงให้ผู้อยู่ใต้ปกครองตระหนักว่าทรงเชื่อมั่นในพระพุทธรูปและบำรุงสถาบันนี้อย่างจริงจัง³

2.2 การรักษาความสงบภายในและการป้องกันประเทศ

ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการจลาจลก่อความไม่สงบภายใน 2 ครั้ง คือ จลาจลที่สาครบุรี และที่ฉะเชิงเทรา และมีสงครามกับประเทศใกล้เคียงอีก 5 ครั้ง คือ สงครามกับพม่า การปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ การปราบกบฏไทรบุรี 2 ครั้ง และสงครามกับญวน การปราบปรามความไม่สงบและการสู้รบแต่ละครั้งนี้รัฐต้องใช้ทหารไพร่พลจำนวนมาก อีกทั้งระยะเวลาของการศึกสงครามแต่ละครั้งอย่างน้อยก็กินเวลาหลายเดือน ภาระของรัฐบาลคือการจัดหาเสบียงอาหารและอาวุธให้พอเพียง การจัดหาเสบียงอาหารนั้นก็ด้วยการซื้อข้าวสารเป็นเสบียงกักตุนไว้ตามหัวเมืองต่างๆ ได้แก่ เกาะกง จันทบุรี ระยอง ชลบุรี ปราจีนบุรี พระตะบอง พิษณุโลก สวรรคโลก กำแพงเพชร พิชัย พิจิตร สุโขทัย เพชรบูรณ์ เพชรบุรี ไชยา กระบุรี ฉะเชิงเทรา กาญจนบุรี สระบุรี กรุงเก่า และกรุงเทพฯ⁴ จำนวนเงินที่รัฐต้องใช้ในการซื้อ

สถาบันนวัตยบริการ

¹หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1197 (พ.ศ. 2378) เลขที่ 1, จ.ศ. 1198 (พ.ศ.2379) เลขที่ 76, จ.ศ.1199 (พ.ศ. 2380) เลขที่ 70, จ.ศ. 1200 (พ.ศ. 2381) เลขที่ 93, จ.ศ. 1201 (พ.ศ. 2382) เลขที่ 315.

²หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1201 (พ.ศ. 2382) เลขที่ 315 บัญชีรายจ่ายพระราชทรัพย์ในการพระราชกุศล.

³ดู อัจฉรา กาญจนมัย. "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2394)." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.

⁴สุวิทย์ ธีรศาสตร์. "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทย....", หน้า 204.

ข้าวสารเป็นเสบียงในภาวะสงครามมีผู้คำนวณว่าเป็นเงินถึง 3,954,690 บาท¹ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อครั้งที่ทำสงครามกับญวน รัฐบาลห่มเทการส่งเสบียงอาหารเพื่อเลี้ยงทหารและคนเขมรอย่างเต็มที่ เจ้าพระยาบดินทรเดชา แม่ทัพไทยยังคงขอข้าวสารจากกรุงเทพฯ ถึง 1,000 เกวียน เพื่อบำรุงกองทัพ² นอกจากนี้รัฐยังต้องเตรียมอาวุธยุทโธปกรณ์ไว้รับมือข้าศึก เช่น ปืนใหญ่ ดินปืน เรือรบ ฯลฯ โดยเฉพาะปืนคาบศิลาต้องสั่งซื้อจากต่างประเทศ ส่วนปืนใหญ่มีทั้งที่ต้องสั่งซื้อและทำขึ้นเอง ซึ่งก็ต้องซื้อวัตถุดิบคือ เหล็กที่นอกจากจะใช้ผลิตปืนใหญ่แล้วยังใช้ในการต่อเรือรบด้วย ในการปราบปรามการจลาจลที่สาครบุรี รวมทั้งการเตรียมรับการรุกรานของข้าศึกตามเมืองหน้าด่านคือ สมุทรปราการและนครเขื่อนขันธ์นั้น ทางกรุงเทพฯต้องส่งปืนใหญ่ไปประจำการถึง 437 กระบอก พร้อมกระสุน 66,602 นัด³

นอกจากการใช้จ่ายเพื่อจัดซื้ออาวุธให้พร้อมสรรพแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเมืองขึ้นใหม่ เพื่อรับการโจมตีของข้าศึกเป็นด่านๆไป เช่น บริเวณชายแดนด้านติดพม่า ให้สร้างเมืองที่ตำบลปากแพรก ทางด้านตะวันออกให้สร้างเมืองจันทบุรีไว้รับศึกญวน และทางใต้สร้างเมืองที่ตำบลปออย่าง สงขลา เป็นเมืองหน้าด่านป้องกันการรุกรานจากทางใต้⁴ ในการสร้างเมือง สร้างป้อมปราการต่างๆเหล่านี้ รัฐบาลต้องอาศัยการจ้างแรงงานชาวจีนในการก่อสร้างและคงสิ้นค่าใช้จ่ายในส่วนนี้เป็นจำนวนไม่น้อย

2.3 กิจการต่างๆในราชสำนัก

กิจการในราชสำนักมีหลายอย่าง เช่น การพระราชพิธีต่างๆ การพระราชทานเครื่องยศ การศพบรรดาขุนนาง พระบรมวงศานุวงศ์ และบรรดาเจ้าเมืองต่างๆ การปูนบำเหน็จความดีความชอบของข้าราชการ และการพระราชทานเบี้ยหวัดเป็นต้น แต่ละเรื่องล้วนมีความจำเป็นที่พระมหากษัตริย์ต้องทรงรับรู้และจัดหาพระราชทรัพย์เพื่อการนั้นๆ ตัวอย่างเช่น การพระราชทานเบี้ยหวัดให้แก่ข้าราชการทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนเป็นเรื่องที่มีความสำคัญเนื่องจากในสมัยนั้นข้าราชการทุกคนยังไม่มีเงินเดือน เบี้ยหวัดนี้รัฐจ่ายให้แก่ข้าราชการ

¹ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทย....", หน้า 203.

² หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 5 บันทึกกระแสพระราชดำริว่าด้วยการทัพญวน.

³ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1190 (พ.ศ. 2370) เลขที่ 10 บัญชีจำหน่ายปืนใหญ่ กระสุนไปไว้หัวเมือง.

⁴ ราชบัณฑิตยสถาน (รวบรวม). ตำนานเรื่องวัตถุสถานที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาถ ปิยมหาราชปดิวรัชดา (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472), หน้า 61-63.

เพียงปีละครั้งมาน้อยต่างกันตามตำแหน่งของข้าราชการและสถานะทางการเงินของแผ่นดิน ในสมัยรัชกาลที่ 3 พบว่าจำนวนข้าราชการ ขุนนางในส่วนกลางเมื่อ พ.ศ. 2393 มีจำนวนถึง 14,700 คน¹ รัฐต้องจ่ายเงินเบี้ยหวัดให้เป็นเงินถึง 826,993.71 บาท² ซึ่งนับว่าเป็นจำนวนเงินที่สูงมาก ยังไม่นับข้าราชการตามหัวเมืองต่างๆ จากหลักฐานที่ปรากฏใน พ.ศ. 2377 พบว่ามีหัวเมืองกว่า 10 หัวเมือง ที่รัฐบาลต้องจ่ายเบี้ยหวัดให้ข้าราชการ เช่น เมืองอินทรมุข เมืองพรหม เมืองสิงห์ เมืองอ่างทอง เมืองลพบุรี กรุงเก่า เมืองอรัญญิก เมืองคลองท่อ เมืองสระบุรี เมืองพุงขาว เมืองพุงดำ เมืองนครนายก เป็นต้น ขุนนางข้าราชการตามเมืองต่างๆ เหล่านี้รวมแล้วกว่าพันคนที่รัฐต้องจ่ายเบี้ยหวัดให้เฉพาะใน พ.ศ. 2377 รัฐต้องจ่ายค่าเบี้ยหวัดแก่ข้าราชการ ขุนนางตามหัวเมืองเป็นเงินถึง 223 ชั่ง 5 ตำลึง³ หรืออีกตัวอย่างหนึ่งใน พ.ศ. 2391 รัฐต้องจ่ายเบี้ยหวัดให้แก่ข้าราชการเมืองสุพรรณบุรีและนครไชยศรี รวมเป็นเงิน 44 ชั่ง 10 ตำลึง 2 บาท⁴ เป็นต้น ค่าใช้จ่ายเหล่านี้เมื่อได้รวมกับค่าใช้จ่ายในเรื่องงานพระราชกุศล งานศพเจ้านายขุนนาง การพระราชทานเครื่องยศ ฯลฯ ก็คงเป็นภาระที่หนักมากสำหรับผู้ปกครองประเทศเวลานั้น ด้วยเหตุนี้รายได้ของประเทศจึงน่าจะมีส่วนช่วยแบ่งเบาภาระของพระมหากษัตริย์ได้เป็นอย่างดี

3. ความเจริญของการค้าเข้ามาซึ่งอำนาจรัฐ

เมื่อการค้าขายกับต่างประเทศในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจริญถึงขีดสูงสุด นั้นย่อมหมายถึงว่ารัฐได้กำไรจากการค้าในลักษณะนี้อย่างมาก หน่วยงานที่ถือว่าเป็นหัวใจสำคัญของการค้าขายกับต่างประเทศคือ กรมพระคลังสินค้า ภายใต้ระบบการค้าแบบผูกขาดซึ่งครอบคลุมไปถึงการควบคุมการผลิตและปริมาณราคาสินค้าตามความต้องการของตลาด ผูกขาดการส่งสินค้าออกหรือสั่งซื้อสินค้าเข้าโดยใช้ระบบราชการเป็นเครื่องมือให้การดำเนินงานคล่องตัวและสะดวกยิ่งขึ้น ยิ่งสินค้าออกที่เป็นที่ต้องการของตลาดมาจากส่วยที่รัฐเรียกเก็บจากราษฎรตามหัวเมืองต่างๆ ก็เท่ากับรัฐไม่ได้ลงทุนในการจัดหาสินค้าเลย ถ้ารัฐบาลเรียกเก็บส่วยไม่ว่าจะเป็นสิ่งของหรือเงินทดแทนได้มากเท่าไรก็ยิ่งเป็นผลดีแก่รัฐบาลมาก

¹ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212 (พ.ศ. 2393) เลขที่ 167 บัญชีจ่ายเบี้ยหวัดข้าราชการวังหลวง.

² หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391) ตอนที่ 9 หมายกำหนดการแจกเบี้ยหวัด.

³ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1196 (พ.ศ. 2377) เลขที่ 60 บัญชีเบี้ยหวัดตามหัวเมืองต่างๆ.

⁴ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391) เลขที่ 60 ร่างบัญชีเบี้ยหวัดเมืองสุพรรณ เมืองนครไชยศรี.

ขึ้นเท่านั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระมหากษัตริย์ เพราะการค้าของหลวงก็คือการค้าของพระเจ้าแผ่นดินนั่นเอง การเข้มงวดกวดขันในเรื่องการเก็บส่วยตลอดจนปริมาณของส่วยที่ส่งมาให้แก่รัฐบาลจึงนำมาซึ่งความแข็งแกร่งของอำนาจรัฐ แม้ว่าภายหลังจากการทำสนธิสัญญาเบอร์นี ไทยต้องยกเลิกการผูกขาดการค้า แต่ระบบเจ้าภาษีนายอากรที่รัฐตั้งขึ้นมาใหม่ก็เป็นการผูกขาดการค้าทางอ้อมยังมีการผลิตสินค้าออกมากขึ้นเท่าไร รัฐก็ยังได้ประโยชน์จากการเก็บภาษีอากรสินค้านั้น ๆ มากขึ้นตามไปด้วยเท่ากับว่าเป็นการควบคุมการค้าทั้งต่างประเทศและในประเทศไปในตัว สถานภาพของพระมหากษัตริย์หรือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีความมั่นคงขึ้น ขณะเดียวกันก็มั่งคั่งขึ้นเพราะเงินตราแพร่หลายมากกว่าเดิม

การที่ผลประโยชน์เป็นส่วนผลักดันให้เกิดอำนาจ ผู้มีส่วนดูแลรับผิดชอบเกี่ยวกับผลประโยชน์หรือรายได้ของรัฐ เช่น พระคลังสินค้า ย่อมเป็นผู้ที่พระมหากษัตริย์ทรงให้ความสำคัญและยอมที่จะมอบผลประโยชน์ที่พึงมีพึงได้จากการค้าในระบบผูกขาดให้แก่พระคลังสินค้า ข้าราชการและขุนนางในกรม เนื่องจากพระมหากษัตริย์ไม่สามารถควบคุมรายได้ได้อย่างทั่วถึง แม้ว่าความมั่งคั่งอันเกิดจากการใช้ตำแหน่งหน้าที่แสวงหาผลประโยชน์ดังกล่าว จะนำมาซึ่งการขยายอำนาจทางการเมืองได้ก็ตาม การกระจายหรือแบ่งปันผลประโยชน์ของรัฐแก่ขุนนาง ข้าราชการที่มีบทบาทเกี่ยวข้องกับการปกครองและเศรษฐกิจของประเทศอย่างทั่วถึงและเพียงพอจึงน่าจะช่วยลดความขัดแย้ง และลดการแสวงหารายได้นอกระบบได้

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ขุนนางในตระกูลขุนนาค โดยเฉพาะเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ ขุนนาค) และพระยาศรีพิพัฒน์ จางวางกรมพระคลังสินค้า จัดได้ว่าเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการทำนุบำรุงเศรษฐกิจของประเทศให้ดีขึ้น ในขณะเดียวกันก็คงแสวงหาผลประโยชน์จากอำนาจหน้าที่ไปด้วย¹ อย่างไรก็ตามการขยายอำนาจทางการเมืองของขุนนางตระกูลขุนนาค ไม่เกินขอบเขตจนท้าทายอำนาจรัฐ เนื่องจากมีปัจจัยที่ช่วยลดความเสี่ยงนี้หลายประการ ที่สำคัญคือความเกี่ยวดองเป็นเครือญาติและพระปรีชาสามารถของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ที่ทรงควบคุมมูลนายและข้าราชการระดับสูงไว้ได้ด้วยการมีผลประโยชน์ร่วมกัน การจัดสรรผลประโยชน์อย่างเท่าเทียมกันให้แก่ขุนนาง เจ้านายระดับสูงนี้เห็นได้จากกรณีที่กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ พระยาศรีพิพัฒน์ และเจ้าพระยาพระคลัง ได้มอบให้ขุนอากรพิทักษ์ไปประมูลเป็นเจ้าภาษีน้ำตาล โดยมีเงื่อนไขว่าต้องส่งเงินให้หลวงปีละ 30,000 บาท และต้องชายน้ำตาลจำนวนหนึ่งให้แก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ กรมพระราชวังบวรสถาน

¹ ปิยนาด นิโครธา. "บทบาทของเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาคในการปกครองประเทศสยามตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงต้นรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2416)." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2513., หน้า 202-203.

มงคลและขุนนางในราคาต่ำกว่าท้องตลาด¹ กิจกรรมครั้งนี้เท่ากับเป็นการได้ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย กล่าวได้ว่านโยบายเศรษฐกิจของรัฐก่อให้เกิดความสัมพันธ์ในลักษณะอุปถัมภ์อย่างแน่นแฟ้นและกว้างขวางระหว่างพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางทั้งจากส่วนกลางและส่วนท้องถิ่น โดยเฉพาะผู้มีบทบาทและอำนาจหน้าที่ทางด้านการปกครองและการเศรษฐกิจ อันนำไปสู่ความเกื้อหนุนอำนาจและบทบาทของพระมหากษัตริย์ให้มั่นคงยิ่งขึ้น

ผลเสียของนโยบาย

1. เกิดความเหลื่อมล้ำทางสังคมอันเนื่องมาจากการเก็บส่วยและระบบภาษี

สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นสังคมที่อยู่ภายใต้ระบบศักดินาและมีระบบเศรษฐกิจที่พัฒนามาจากการอ้างกรรมสิทธิ์ในที่ดินของพระมหากษัตริย์ การอ้างความชอบธรรมในเรื่องการเก็บส่วยทั้งในรูปของผลผลิตหรือเงินและในรูปของแรงงานจากราษฎรรวมทั้งการเก็บภาษีอากรในรูปแบบต่างๆ เนื่องจากทรัพยากรในแผ่นดินนี้ก็เป็นของพระมหากษัตริย์เช่นกัน ความคิดนี้เชื่อมโยงไปถึงความเชื่อว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นสัญลักษณ์แห่งธรรมะทรงเป็นผู้มีบุญญาธิการมาก ทรงเป็นสื่อกลางระหว่างธรรมชาติและสิ่งนอกเหนือธรรมชาติ² พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยึดถือแนวคิดนี้อย่างจริงจัง เห็นได้จากเมื่อคราวเกิดอหิวาตกโรคระบาดรุนแรงเมื่อ พ.ศ. 2392 พระองค์ทรงตั้งสัตย์อธิษฐานว่าจะทรงศีลและทรงบริจาคพระราชทรัพย์เป็นอันมากเพื่อซื้อสัตว์มาปล่อย ด้วยทรงเชื่อว่าจะบรรเทาโรคร้ายนี้ได้ อาจหมายความว่าทรงเป็นผู้ปลดปล่อย ผู้บรรเทาทุกข์โศกของราษฎร ด้วยบุญบารมีและการสร้างสมบุญของพระองค์อย่างต่อเนื่อง เพื่อเป็นหลักประกันว่าบ้านเมืองจะประสบแต่ความรุ่งเรืองตลอดไป⁴ ในลักษณะนี้อาจเห็นการให้และรับของคนในสังคมคือต่างรับต่างตอบแทนแต่ในทางปฏิบัติที่เกิดขึ้นจริงยังมีตัวแปรอื่นๆอีกมากที่ทำให้สังคมมีความเอนเอียง ตัวแปรที่สำคัญคือสภาวะทางเศรษฐกิจหรือความจำเป็นที่รัฐต้องหารายได้ให้เพิ่มมากขึ้นจากแรงงานหรือผลผลิตส่วนเกินที่ราษฎรหามาได้ การสะสมทุนของรัฐในสมัยรัชกาลที่ 3 ด้วยการเร่งรัดหาผลประโยชน์ภายในประเทศ คือ การเก็บส่วยทั้งเพื่อใช้ในรัชกาลและเป็นสินค้าออก การเก็บส่วยเปลี่ยนเป็นรูปตัวเงินมากขึ้นภายหลังการทำสนธิสัญญาเบอร์นี เมื่อการผูกขาดการค้าลดบทบาทลง รัฐต้องสร้างกลไกเพื่อสะสมทุนในแบบใหม่ คือ การเก็บภาษีโดยระบบเจ้าภาษีนายอากรที่รัฐควบคุมได้โดยอาศัยพระคลังต่างๆเป็นผู้รวบรวมผลประโยชน์จากภาษีมาให้ จากการพยายามสะสมทุน หารายได้เข้ารัฐให้มากสร้างความเหลื่อมล้ำให้กับสังคมสมัยนั้น ดังนี้

¹ Henry Burney. *The Burney Papers*, Vol 2, p: 101-102.

² ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์. สังคมไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ 2325-2416), หน้า 67.

³ เรื่องเดียวกัน.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 68.

1.1 การเรียกเก็บส่วยไม่ได้จากความสามารถของราษฎรที่ถูกเรียกเก็บ

การส่งส่วยเป็นการตอบแทนรัฐในรูปของภาษีอากรอย่างหนึ่งที่ไม่ได้ยึดตามหลักที่ดูปริมาณรายได้เป็นเกณฑ์กล่าวคือ มีรายได้หรือผลผลิตมากก็ต้องเสียภาษีให้แก่รัฐมากไปตามสัดส่วนหรืออีกนัยหนึ่งคือ ขึ้นกับความสามารถเป็นหลัก การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นการเก็บรายหัวในอัตราที่เท่ากันตามที่รัฐกำหนดโดยไม่ได้คำนึงว่าราษฎรหรือไพร่นั้นมีรายได้หรือสามารถเก็บผลผลิตส่วยได้มากน้อยแค่ไหนในปีหนึ่งๆ การเก็บส่วยในลักษณะนี้เป็นผลดีแก่ไพร่ส่วยผู้สามารถเก็บผลผลิตได้ในปริมาณที่มากเกินอัตราที่รัฐเรียกเก็บและอาจนำเอาผลผลิตที่เก็บได้เกินมานี้ไปขายและนำเงินที่ได้ไปจ่ายแทนผลผลิตในปีต่อไปได้ แต่เมื่อใดที่เกิดภัยธรรมชาติ ไพร่ส่วยไม่สามารถหาผลผลิตที่ต้องการตามที่รัฐกำหนดได้ก็อาจจะได้รับความเดือดร้อนจากการถูกเร่งรัดจากเจ้าหน้าที่ของรัฐ ความเดือดร้อนของไพร่ส่วยมิได้มาจากภัยธรรมชาติแต่เพียงอย่างเดียว ยังมาจากเจ้าหน้าที่ของรัฐที่เกี่ยวข้องอีกด้วยซึ่งบุญรอดแก้วักนหา ได้ประมวลสาเหตุไว้ 2 ประการ คือ

1. ข้าราชการผู้ทำหน้าที่เก็บส่วยเบียดบังส่วยที่เก็บได้จากไพร่ส่วยไว้ แล้วแจ้งขอผลัดการส่งส่วยออกไป จึงเท่ากับว่าราษฎรนั้นค้างส่งส่วยและต้องส่งส่วยเพิ่มในปีถัดไป
2. การที่รัฐเร่งรัดเอาส่วยจากราษฎรไปเป็นสินค้าออกเพื่อให้ทันเวลาลมมรสุมและในปริมาณที่พอเพียง ทำให้เกิดเงื่อนไขตามมาว่าถ้าส่วยที่ได้มาไม่พอเพียงหรือได้ไม่ทันเวลาที่ต้องการ ไพร่ส่วยนั้นต้องจ่ายเป็นเงินทดแทน เพื่อรัฐจะนำเงินนั้นไปจัดซื้อสินค้าอื่นมาแทนต่อไป¹

จะเห็นได้ว่าการเรียกเก็บส่วยหรือภาษีในลักษณะนี้สร้างภาระให้แก่ไพร่อย่างยิ่งที่ต้องทำงานหนักโดยเฉพาะไพร่ที่ไม่สามารถเก็บผลผลิตได้ในจำนวนตามต้องการอันเนื่องมาจากสาเหตุต่างๆกัน แต่ต้องส่งส่วยหรือภาษีให้รัฐเท่ากับไพร่ที่สามารถหาส่วยได้จำนวนมากเท่ากับว่าผู้มีรายได้มากกลับเสียภาษีต่ำกว่าผู้มีรายได้น้อย ยิ่งกว่านั้นรัฐยังไม่สามารถเก็บภาษีหรือส่วยนั้นได้เต็มอย่างที่ควรจะเป็นจากไพร่ที่มีศักยภาพในการเก็บผลผลิตสูงกว่า อีกทั้งยังต้องประสบปัญหาการเบียดบังและทุจริตของเจ้าหน้าที่รัฐดังกล่าวข้างต้นก็ยิ่งทำให้ไพร่ส่วยเดือดร้อนหนักยิ่งขึ้นไปอีก ทางออกของราษฎรที่ประสบปัญหาการเก็บส่วยของรัฐ จึงมักเป็นไปในรูปของการหนีการควบคุมด้วยวิธีการต่างๆรวมทั้งการติดสินบนเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องและยอมตนเป็นข้าทาสมบริวารของเจ้านายขุนนางที่มีอำนาจ ปัญหานี้เป็นปัญหาที่สำคัญในสมัยรัช

¹ บุญรอด แก้วกัณหา, "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น...", หน้า 185-186.

กาลที่ 3 ที่ไม่อาจควบคุมได้แม้จะหาทางป้องกันด้วยการทำบัญชีสำมะโนครัวและสักข้อมือไพร่ เพื่อกันการหลบหนีแล้วก็ตาม¹

การที่จำนวนไพร่ลดลงมีผลกระทบอย่างมากต่อการปกครองที่ต้องอาศัยแรงงาน เพื่อการผลิตและการสงครามตลอดจนแรงงานในการก่อสร้างบ้านเมือง เมื่อไพร่ส่วยทนความลำบากกับการหาส่วยให้รัฐไม่ได้และอาศัยการพึ่งพาขุนนางที่มีอิทธิพล ทำให้ขุนนางบางคนมีไพร่อยู่ในสังกัดมากมายและได้รับผลประโยชน์ยิ่งขึ้นจนเป็นที่สังเกต เช่น กรณีกรมหลวงรักษาทรนเรศที่มีเจ้านาย ขุนนางและไพร่พลในสังกัดมากมายจนทำทนายพระราชอำนาจและถูกประหารชีวิตในที่สุด² นอกจากนี้จะอาศัยการพึ่งพาขุนนางผู้มีอิทธิพลแล้วไพร่บางส่วนยังหลบหนีเข้าป่า ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ต้องออกประกาศห้ามไม่ให้มีการตั้งช่องสุ่มผู้คน เพื่อลดปัญหาการหลบหนีของไพร่³ วิธีการหลบหนีการควบคุมอีกวิธีหนึ่ง คือ การที่ไพร่ยอมลดตัวลงเป็นทาสเพื่อให้เสียส่วยน้อยลง กล่าวคือ ทาสตามหัวเมืองจะถูกกำหนดให้ส่งส่วยต่ำกว่าไพร่ส่วย เช่น ส่วยดีบุก ไพร่ส่วยต้องส่งคนละ 26 ชั่ง แต่ทาสส่งคนละ 10 ชั่งเท่านั้น⁴ การหลบเลี่ยงในลักษณะนี้ทำให้ทาสมีเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก

อาจกล่าวได้ว่านโยบายการเก็บส่วยในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งค่อนข้างเข้มงวดเพื่อตอบสนองความต้องการทางการค้ากับต่างประเทศนั้นสร้างภาระให้แก่ไพร่ที่ต้องทำงานหนักขึ้น โดยเฉพาะไพร่ที่มีอาจสามารถหาส่วยให้รัฐได้ตามที่กำหนด ในขณะที่เดียวกันไพร่ที่สามารถเก็บส่วยได้มากกลับเสียภาษีให้รัฐเท่าเดิมเพราะรัฐกำหนดอัตราการส่งส่วยในแต่ละเมืองไว้แน่นอนแล้ว ผลที่รัฐได้ไม่เพียงแต่ความเหลื่อมล้ำระหว่างไพร่ด้วยกันเอง รัฐยังเสียประโยชน์จากการที่ควรจะได้รับจากผลผลิตส่วนเกินจากไพร่ที่หามาได้เกินอัตราที่กำหนด ซึ่งหมายถึงรัฐไม่ได้ใช้ทรัพยากรในการพัฒนาประเทศให้คุ้มค่าอย่างที่ควร

1.2 การเก็บภาษีอากรเพิ่มเติมมาจากความต้องการรายได้เข้าประเทศเพียงอย่างเดียวโดยไม่คำนึงถึงการเปลี่ยนแปลงหรือพัฒนาสังคมให้ดีขึ้น

เมื่อรัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้วิธีผูกขาดภาษีโดยเอกชนที่เรียกว่าเจ้าภาษีมากขึ้นเพื่อหาทางเพิ่มรายได้ให้แก่รัฐ นโยบายนี้อาจทำให้รัฐได้เงินมากขึ้นและเป็นกอบเป็นกำมากขึ้น แต่โดยความเป็นจริงแล้วเป็นรายได้ที่ไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วยเท่าที่ควร

¹ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1187 (พ.ศ. 2368) เลขที่ 7 ร่างตราสักเลข และ จ.ศ. 1208 (พ.ศ. 2389) เลขที่ 144 หมายเหตุสักเลข.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 287.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 16.

⁴ บุญรอด แก้วกันหา, "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น....", หน้า 189.

เพราะผลประโยชน์ส่วนหนึ่งกลับไปตกอยู่ที่พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง ข้าราชการระดับสูง และกลุ่มคนจีนผู้เป็นเจ้าของ

ผลประโยชน์ที่เห็นชัดเจนคือ เจ้าภาษีอากรได้รับการยกเว้นจากการเสียภาษีและการเกณฑ์ทุกอย่างรวมไปถึงคนในครอบครัวและข้าทาสบริวาร แม้กระทั่งข้าวของทรัพย์สินที่มีก็ได้รับการคุ้มครองยกเว้นด้วย¹ เท่ากับว่าได้รับสิทธิพิเศษจากรัฐอย่างเต็มที่ นอกจากนี้ยังมีสิทธิชำระคดีเล็กน้อยกับคนที่อยู่ในอาณัติของตนอีกด้วย² ผลประโยชน์ในลักษณะนี้ทำให้ราษฎรหรือไพร่ที่ต้องการหลีกเลี่ยงการเสียภาษีอากรพากันมาขอพึ่งใบบุญของบรรดาเจ้าภาษีกันมากทำให้พวกเจ้าภาษีเป็นคนมีอำนาจ มีอิทธิพลเพราะมีข้าทาสบริวารจำนวนมาก ขณะเดียวกันรัฐบาลเองก็ขาดรายได้ในรูปส่วยสาอากรจากข้าทาสบริวารเหล่านั้นด้วย อำนาจอิทธิพลที่กล่าวถึงนี้นำมาซึ่งทรัพย์สินเงินทองที่พวกที่เข้าไปขออาศัยใบบุญนั้นนำไปให้เป็นของกำนัล โดยเฉพาะอย่างยิ่งถ้าเจ้าเมืองเป็นเจ้าภาษีเสียเอง ก็มักจะเกิดระบบการเหมาเมืองขึ้นคือทำทั้งเรื่องการผูกขาดภาษีอากร ผูกขาดการค้าขาย และดูแลความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองไปพร้อมกันซึ่งผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นก็น่าจะเป็นของเจ้าเมืองมากกว่ารัฐโดยรวม³ ผลประโยชน์ที่พ่อค้าชาวจีนและเจ้าภาษีซึ่งส่วนใหญ่ก็เป็นคนจีนเหล่านี้แทบไม่ได้กลับมาสู่สังคมไทยเนื่องจากถูกส่งเป็นโพลีกวินกลับไปให้ครอบครัวของตนที่เมืองจีน⁴

ในส่วนของพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง ข้าราชการชั้นสูง ก็จะได้รับส่วนแบ่งจากเงินภาษีอากรที่เก็บได้แต่ละครั้งและแต่ละประเภทไว้ใช้เป็นส่วนตัวไปตามสัดส่วนของบรรดาศักดิ์และตำแหน่งหน้าที่ นอกจากนี้ยังมีหลักฐานว่าทั้งพระมหากษัตริย์ ขุนนางระดับสูง และพระบรมวงศานุวงศ์ใช้จ่ายเงินไปในทางซื้อของฟุ่มเฟือยที่ไม่ได้เกื้อหนุนหรือเป็นประโยชน์ต่ออาณาประชาราษฎร์หรือรัฐโดยส่วนรวม ของฟุ่มเฟือยที่ว่านี้เช่น เพชรพลอย เครื่องแก้ว ผ้าแพร เครื่องลายคราม ผ้าขนสัตว์ ผ้ากำมะหยี่ รม กระจก⁵ ฯลฯ จะเห็นได้ว่าสินค้าบริโภคเหล่านี้ไม่ได้เกี่ยวพันกับชีวิตของคนทั่วไปและไม่ได้ช่วยให้สังคม เศรษฐกิจของประเทศพัฒนาขึ้นแต่อย่างใด นอกจากการศาสนาที่รัฐมุ่งเน้นเป็นพิเศษรวมไปถึงงานพระราชพิธี และค่าใช้จ่ายในราชสำนักอันหมายถึงความแข็งแกร่งของสถาบันพระมหากษัตริย์ เท่ากับว่ารายได้ส่วนใหญ่หรือเกือบทั้งหมดตกอยู่กับคนเพียงกลุ่มเดียวเฉพาะในเมืองหลวงแต่ไม่ได้กระจายไปสู่คน

¹ หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 (พ.ศ. 2388) เลขที่ 275 เรื่องตั้งนายยัง เป็นหมื่นศรีสำรวจนายอากร.

² สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. ตำนานภาษีอากรบางอย่าง, หน้า 41-42.

³ ญาดา ประภาพันธ์. "ระบบเจ้าภาษีนายอากรสมัยกรุงยุคต้น." วิทยานิพนธ์ปริญญาเศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาเศรษฐศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519.

⁴ Jame C. Ingram, "Economic Change in Thailand...", p. 205.

⁵ ญาดา ประภาพันธ์. "ระบบเจ้าภาษีนายอากร...", หน้า 154.

ส่วนใหญ่คือประชาชนพลเมืองซึ่งอยู่ห่างออกไป ข้อสนับสนุนความคิดนี้คือ การไม่พบว่าเป็นช่วงเวลาดังกล่าวมีการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจในเชิงพาณิชย์อย่างจริงจัง¹ ไม่ปรากฏว่ามีการพัฒนาการเพิ่มผลผลิตของเกษตรกรหรือชาวนา เครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนาได้แก่ ไถ คราด ครกไม้ ฯลฯ แม้ว่าสินค้าส่งออกที่รัฐเรียกเก็บจากส่วยในระยะหลังจะเป็นสินค้าที่ผ่านกระบวนการผลิตด้วยแรงงานมากกว่าการเก็บของป่าอย่างเดียวก็น่าจะตาม นอกจากนี้รัฐก็ยังไม่ได้ดูแลเรื่องของการชลประทานอย่างจริงจังเช่นกัน อาจกล่าวได้ว่าวิธีการทางเศรษฐกิจในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นการมุ่งเน้นหาเงินเข้ารัฐให้มากเป็นหลัก แต่ไม่ใช่เพื่อให้ประชาชนมีคุณภาพชีวิตที่ดี และสภาพเศรษฐกิจโดยรวมของรัฐดีขึ้นกว่าที่เป็นอยู่

2. ทำให้ระบบไพร่สิ้นคลอน

ระบบไพร่เป็นวัฒนธรรมของคนไทยมาช้านานตั้งแต่สมัยอยุธยา เป็นโครงสร้างของสังคมและระบบราชการที่สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจำเป็นต้องมีและต้องรื้อฟื้นขึ้นมาใช้ภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 เพื่อตอบสนองความต้องการแรงงานคนเพื่อทำงานราชการและผลิตพืชผลทางการเกษตรอันจะนำไปสู่ความมั่นคงของราชอาณาจักร

ชนชั้นในระบบไพร่ประกอบด้วยมูลนาย ไพร่ และทาส ต่างมีความสัมพันธ์ต่อกัน ในลักษณะผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครอง กล่าวคือ ผู้ปกครองจะให้ความคุ้มครองแก่คนในสังกัดของตนเช่นในทางกฎหมาย ในขณะที่ผู้ถูกปกครองคือ บรรดาไพร่จะตอบแทนมูลนายของตนในด้านแรงงาน ผลผลิต และความซื่อสัตย์ภักดีต่อนายของตน² หน้าที่ที่ไพร่ต้องปฏิบัติต่อมูลนายคือการเข้าเวรหรือการเกณฑ์ราชการ หรือการส่งผลผลิตที่หามาได้หรือส่งเงินเป็นส่วยมาให้ มูลนายแทนแรงงาน ระบบไพร่ที่เข้มแข็งจึงน่าจะมีส่วนช่วยให้ราชอาณาจักรมีความมั่นคงยิ่งขึ้น

เมื่อครั้งตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ การควบคุมและการจัดสรรกำลังคนเป็นเรื่องที่ต้องทำอย่างเร่งด่วนเพื่อตอบสนองความต้องการของบ้านเมืองทั้งในเรื่องการก่อสร้างอาคารสถานที่ การรบเพื่อป้องกันราชอาณาจักรและการสร้างผลผลิตโดยอาศัยกฎหมายตราสามดวงเป็นตัวช่วยควบคุมในเรื่องกฎเกณฑ์ของระบบไพร่และการสักระบายหมู่หรือการสักระบายเพื่อแสดงความเป็นไพร่และบอกสังกัดไพร่ให้ชัดเจน

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์. "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ : พื้นฐานทางเศรษฐกิจ" *สายธารแห่งความคิด*. จัดพิมพ์โดยคณะกรรมการจัดกิจกรรมทางวิชาการฉลองครบ 60 ปี อาจารย์คุณวราวุฒย วนิช วนิช วนิช, 2532, หน้า 42.

² ดู อัญชลี สุลาชัยณ์. "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว." *วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*, 2524.

พระมหากษัตริย์เป็นมุลนายระดับสูงสุด รองลงมา คือเจ้านายระดับสูงหมายถึง เจ้านายกับขุนนางข้าราชการผู้บังคับบัญชากรมต่างๆ ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน มีนายหมวด นายกอง เป็นมุลนายระดับล่างเพื่อคอยควบคุมดูแลไพร่อีกทีหนึ่ง การปฏิบัติงานจะสั่งผ่านพระมหากษัตริย์ลงมาเป็นลำดับ ส่วนในหัวเมืองมีกำนันและนายบ้านเป็นผู้ควบคุมดูแลไพร่ในหัวเมืองนั้นๆ การ จะบริหารราชการบ้านเมืองให้ได้เข้มแข็งจึงขึ้นอยู่กับความสามารถควบคุมดูแลระบบนี้ให้สมบูรณ์ได้มากน้อยเพียงใด

สภาพเศรษฐกิจที่มีการเปลี่ยนแปลงในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ นับตั้งแต่การส่งเสริมการค้าขายกับต่างประเทศจนเฟื่องฟูและการจัดระบบภาษีอากร การตั้งภาษีอากรขึ้นใหม่อีกหลายประเภทแม้จะมีส่วนทำให้รัฐบาลมีรายได้มากกว่าในรัชกาลก่อนๆ แต่กลับมีผลกระทบต่อระบบไพร่โดยรวม คือ

2.1 ผลจากการขยายตัวทางการค้ากับต่างประเทศ

ดังได้กล่าวมาแล้วว่าการค้ากับต่างประเทศโดยเฉพาะการค้าสำเภากับจีนและประเทศในแถบเอเชีย นั้นให้ผลกำไรมหาศาลแก่รัฐ สินค้าที่จัดส่งลงสำเภาก็เป็นสินค้าออกส่วนใหญ่ก็มาจากส่วยที่เรียกเก็บจากไพร่ส่วยตามหัวเมืองและเป็นสินค้าที่ทำกำไรให้แก่การค้าของหลวงอย่างยิ่ง เมื่อส่วยเป็นสิ่งจำเป็นและขาดไม่ได้สำหรับการค้าขายในลักษณะนี้ การจัดหาส่วยให้ได้ตามประเภทหรือชนิดและในปริมาณที่ต้องการจึงเป็นเรื่องที่รัฐให้ความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนกว่ากัน ความต้องการสินค้าของส่วยเพื่อป้อนตลาดมีมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 แล้วเห็นได้จากการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงอนุญาตให้มุลนายส่งคนไปตั้งช่องสุ่มผู้คนในป่าได้เพื่อไปเก็บของป่ามาส่งส่วย¹

การให้ได้มาซึ่งของป่าในปริมาณและเวลาที่กำหนดไม่ใช่เรื่องที่เป็นไปได้เสมอไป เนื่องจากบางปีอาจเกิดภัยธรรมชาติ เช่น น้ำท่วม ฝนแล้ง ไฟไหม้ป่า ฯลฯ ที่เป็นผลให้การเก็บของป่าของไพร่ส่วยเป็นไปโดยลำบากและได้ของมาไม่ครบจำนวน ไม่ทันกำหนดเวลา แต่ก็ยังคงถูกมุลนายเร่งรัด ความเดือดร้อนที่เกิดขึ้นกับไพร่ส่วยนี้ทำให้เกิดการหลบหนีเข้าป่าไปหรือไปแต่งงานกับหญิงต่างหมู่ ต่างกรมโดยโอนเป็นเลขเขยสุ ซึ่งจะได้รับการลดหย่อนในเรื่องของการส่งส่วย ถ้ายังไม่ได้มีการหักโอนทะเบียนเลขให้เรียบร้อย² บ้างก็หนีเข้าป่าไปสมทบกับพวกที่ตั้งช่องอยู่ก่อนแล้วสุ่มเป็นโจรก็มี³ ยิ่งกว่านั้นไพร่ที่หลบหนีเข้าป่าไปบางกลุ่มยังได้รับ

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2. (พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา, 2504), หน้า 205.

² อัญชลี สุสายัณห์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่...", หน้า 215.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 176.

การสนับสนุนจากพวกมูลนายที่มีอิทธิพล และหวังประโยชน์จากไพร่ส่วยพวกนี้อยู่ ทำให้การปราบปรามของรัฐเป็นไปโดยยาก และเป็นปัญหาที่ยืดเยื้อมาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹

ความสัมพันธ์ระหว่างนายกับไพร่ในเชิงอุปถัมภ์ที่ไพร่ต้องอาศัยความช่วยเหลือและคุ้มครองจากนายโดยต้องส่งส่วยและแรงงานให้เป็นการตอบแทน จัดเป็นความสัมพันธ์ส่วนตัวที่มีการแสวงหาทรัพยากรเป็นสำคัญ ทรัพยากรนี้อาจเป็นทรัพยากรธรรมชาติหรือทรัพยากรในสังคมก็ได้² แต่ถ้าไพร่ถูกใช้ทำงานมากเกินไป ไพร่ก็อาจหลบหนีหรือลดสภาพตัวเองลงมาเป็นทาส ซึ่งจะเป็นผลเสียต่อการเรียกกระดมพลในยามศึกสงคราม และที่เป็นปัญหาสำคัญของระบบอีกประการหนึ่งคือ การที่ไพร่หนีไปอาศัยบารมีของมูลนายที่มีอำนาจ ซึ่งจะช่วยคุ้มครองตนได้ดีกว่ามูลนายที่มีฐานะตำแหน่งและอำนาจน้อยกว่า เข้าลักษณะความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการ³ อันจะนำไปสู่ความไม่มั่นคงของพระราชอำนาจในที่สุด เนื่องจากพระมหากษัตริย์ไม่มีพระราชอำนาจควบคุมไพร่ได้เต็มที่

2.2 ผลจากการจัดระบบภาษีอากรและสนับสนุนแรงงานชาวจีนให้เป็นกลไกทางเศรษฐกิจ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแก้ปัญหาการขาดรายได้จากการต้องยกเลิกการผูกขาดการค้า ด้วยการเพิ่มประเภทภาษีอากรขึ้นใหม่ถึง 38 ชนิด และยกเลิกการเก็บภาษีฟองตุน และอากรค่าน้ำ ในการดำเนินการเก็บภาษีรัฐบาลให้สัมปทานเอกชนผูกขาดจัดเก็บภาษีอากรบางประเภท ผู้ได้รับสัมปทานคือ ผู้ที่สามารถให้ผลประโยชน์แก่ทางราชการมากที่สุด จะได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าภาษีนายอากร ทำหน้าที่จัดเก็บภาษีที่ประเมินได้ในเขตพื้นที่ที่ตกลงกัน เจ้าภาษีนายอากรเหล่านี้ถือเป็นข้าราชการ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์และราชทินนาม เจ้าภาษีอากรส่วนใหญ่เป็นชาวจีนที่มีทุนทรัพย์เป็นทุนเดิมอยู่แล้วเมื่อได้รับตำแหน่งเจ้าภาษีนายอากรก็ยังมีอำนาจเต็มที่ในการเรียกเก็บภาษีอากรจากประชาชนตามประเภทและเขตที่ตนประเมินได้⁴ ชาวจีนเหล่านี้จึงอยู่ในฐานะมูลนายและได้รับการยกเว้นการผูกปี สิทธิพิเศษที่เจ้าภาษีนายอากรได้รับจากรัฐนานาประการก็เป็นช่องทางให้ไพร่ที่ต้องการหลีกเลี่ยงการเสียภาษีอากรและการเกณฑ์แรงงานเข้ามาขอพึ่งบารมีของเจ้าภาษีเหล่านี้ด้วย ซึ่งก็เป็นผลให้ระบบไพร่แปรปรวนในส่วนหนึ่ง ยิ่งกว่านั้นการที่ชาวจีนผู้ร่ำรวยคนหนึ่งจะได้เข้าขึ้นมาเป็นขุนนางรับราชการในตำแหน่งที่อุดมด้วยลาภยศ คงไม่ใช่เรื่องง่ายถ้าไม่อาศัยความสัมพันธ์แบบ

¹ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, "สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์...", หน้า 120.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 203.

³เรื่องเดียวกัน.

⁴สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร, "ต้นกำเนิดของชนชั้นนายทุน....," หน้า 36-37.

อุปถัมภ์ช่วยด้วย แนนอนว่าของกำนัลที่เจ้าภาชีอาการให้แก่ขุนนาง เจ้านายที่มีอิทธิพลและอำนาจย่อมดีกว่าสวยหรือของกำนัลที่ได้จากไพร่ ที่สำคัญชาวจีนได้รับการยกเว้นไม่ต้องสังกัดมูลนายใด มีอิสระเสรีในการดำเนินธุรกิจอย่างเต็มที่และไม่ถูกเกณฑ์แรงงานตามระบบไพร่ ทำให้เจ้านายขุนนางชอบที่จะรับชาวจีนผู้มีทุนทรัพย์เหล่านี้ไว้ในอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการ ดังที่ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ ได้สรุปไว้ในงานวิจัยตอนหนึ่งว่า

“...วัตถุประสงค์ประการหนึ่งของการมีอยู่ใต้อุปถัมภ์ก็คือ ความร่ำรวยที่ได้มาในรูปของของกำนัล ผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ที่ร่ำรวยสามารถให้เงินทองได้มากกว่าผู้ที่ยากจนกว่า ส่วนไพร่ซึ่งมีข้อผูกมัดในเรื่องการโยกย้ายและต้องถูกเกณฑ์แรงงานจากทั้งหลวงและนายของตนด้วย จึงเป็นการยากที่ไพร่จะร่ำรวยขึ้นมาได้ การที่จะเป็นพ่อค้าที่ร่ำรวยได้ก็จำเป็นที่จะต้องเดินทางจากเมืองหนึ่งไปยังอีกเมืองหนึ่งได้อย่างเสรี การที่จะรับจ้างแรงงานโดยรับค่าจ้างนั้น ไพร่ก็จำต้องได้รับอนุญาตจากนายก่อนหน้านั้น อาชีพที่ได้กำไรงามทั้งสองอย่างนี้จึงเปิดว่างไว้ให้ชาวจีนอพยพ ผู้ซึ่งมิได้ถูกเกณฑ์แรงงานและมีต้องลงทะเลเบียดเบียนขึ้นกับนาย จึงดูเสมือนว่าเพื่อวัตถุประสงค์ในอันที่จะบังเกิดความร่ำรวยขึ้น ขุนนางและเจ้านายไทยจึงชอบที่จะให้ชาวจีนอพยพมาเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์มากกว่าไพร่ไทย...”¹

การที่เจ้านายขุนนางมีเจ้าภาชีนายอาการ และพ่อค้าซึ่งมักจะเป็นคนเดียวกับเจ้าภาชีนั้นมาอยู่ในอุปถัมภ์ของตนอย่างไม่เป็นทางการ ก็ย่อมนำไปให้เจ้านายและขุนนางนั้นมีความมั่งคั่งและอำนาจมากขึ้น เกิดการปกครองโดยลำดับชั้นอย่างไม่เป็นทางการตามมา ตัวอย่างของขุนนางที่สร้างความสัมพันธ์ในลักษณะนี้ เช่น ขุนนางตระกูลบุญนาค ซึ่งมีบทบาทหน้าที่สำคัญๆในราชการยุคนั้นหลายตำแหน่ง โดยเฉพาะตำแหน่งเสนาบดีคลังซึ่งเป็นตำแหน่งที่ได้รับผลประโยชน์จากการติดต่อกับเจ้าภาชีนายอาการและมีอิทธิพลต่อการปกครองประเทศอยู่หลายรัชกาล²

ไม่เพียงแต่ชาวจีนที่มีฐานะและเป็นพ่อค่านิยมอยู่ใต้อุปถัมภ์ของขุนนางที่มีอิทธิพลเพื่อผลประโยชน์ของตนเองโดยเฉพาะอย่างยิ่งเพื่อความสะดวกในการเรียกเก็บภาษีอากรเท่านั้น บรรดาเจ้าภาชีนายอาการเหล่านี้ยังมักทำฎีกาเสนอพระคลังสินค้าซึ่งทำหน้าที่บริหารเกี่ยวกับภาษีผูกขาดที่ตั้งขึ้นมาใหม่ ว่ามีสินค้าตัวใดที่จะมีทางเก็บภาษีได้บ้าง ภาษีที่เสนอมานี้

¹ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, "สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์...", หน้า 191-192.

² ดู ปิยนาด บุญนาค, "บทบาทของเสนาบดีแห่งตระกูลบุญนาค...."

ส่วนใหญ่เป็นของจุกจิกและจำเป็นในชีวิตประจำวันของชาวบ้าน บางประเภทก็เก็บซ้ำซ้อน เช่น ภาษีน้ำตาล เก็บทั้งในลักษณะภาษีที่ดิน ภาษีการเพาะปลูกอ้อย ภาษีโรงน้ำตาล ภาษีอ้อย ภาษีพื้นที่ใช้เดี่ยวน้ำตาล ภาษีเรือที่บรรทุก ภาษีลำอ้อยเมื่อผ่านด่าน ภาษีน้ำอ้อยเมื่อหีบแล้ว ภาษีน้ำตาลทรายแดง ภาษีน้ำตาลทรายขาว ฯลฯ ความเดือดร้อนที่ราษฎรได้รับเกิดผลเสียหลายประการ นอกจากจะทำให้ผู้ผลิตคือเกษตรกรขาดแรงจูงใจ ท้อถอยในการประกอบอาชีพ ไม่มีโอกาสเลือกซื้อสินค้าตามใจชอบ เพราะระบบผูกขาดการค้าโดยเจ้าภาษีเป็นต้น แล้วทางออกของราษฎรที่ต้องการหนีความเดือดร้อนเหล่านี้ทางหนึ่งก็คือ การขอพึ่งพาอำนาจและอิทธิพลของเจ้าภาษีนายอากร หรือขุนนางที่มีอำนาจ เช่นเดียวกับกรณีไพร่ส่วยดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

สำหรับนโยบายการจ้างแรงงานชาวจีนก็มีผลกระทบต่อระบบไพร่เช่นกัน อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากรัฐส่งเสริมการเก็บภาษีอากรเป็นสิ่งของโดยเฉพาะเก็บเป็นตัวเงินมากกว่าการเกณฑ์แรงงานไพร่ซึ่งส่งผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างนายกับไพร่ เพราะความสำคัญในการเกณฑ์แรงงานลดน้อยลงไป รัฐหันไปจ้างแรงงานชาวจีนแทน ยิ่งกว่านั้นระยะเวลาในการเกณฑ์แรงงานก็ลดลงในแต่ละปีทำให้ความผูกพันระหว่างนายกับไพร่ค่อยๆ หดลง จนเป็นปัจจัยหนึ่งที่น่าไปสู่การเปลี่ยนแปลงระบบในสมัยรัชกาลที่ 5

3. ทำให้เกิดรายได้นอกระบบที่ควบคุมไม่ได้

รายได้นอกระบบในที่นี้หมายถึงผลประโยชน์ที่บรรดาเจ้านาย ขุนนาง ตลอดจนเจ้าภาษีนายอากรผู้มีส่วนรับผิดชอบในเรื่องเกี่ยวกับเงินรายได้ของรัฐ โดยการชักส่วนสิ่งของเงินทองที่ราษฎรพลเมืองต้องจ่ายให้แก่รัฐ อาจเป็นในรูปของสิ่งของหรือเงินมาเป็นของตนเอง นโยบายเศรษฐกิจในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่มุ่งเน้นการหารายได้ให้แก่รัฐเป็นประการสำคัญไม่ว่าจะเป็นการเร่งเก็บส่วยจากหัวเมืองที่อาจส่งเป็นตัวเงิน หรือการจัดเก็บภาษีอากรเพิ่มเติมโดยที่ระเบียบและระบบการคลังยังไม่เข้มงวดรัดกุมเพียงพอทำให้เกิดช่องทางการทุจริตของเจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการที่เกี่ยวข้องได้ง่าย

จากการศึกษาของญาคดา ประภาพันธ์ เรื่องระบบเจ้าภาษีนายอากรสมัยกรุงศรีอยุธยา พบว่านโยบายการเก็บภาษีอากรในสมัยรัชกาลที่ 3 เปิดโอกาสให้ขุนนางชั้นผู้ใหญ่บางคนหาผลประโยชน์ให้แก่ตนเอง เพราะรัฐไม่ได้สร้างกฎเกณฑ์เพื่อควบคุมการทำงานของบรรดาเจ้าภาษีให้รัดกุมพอ¹ ยิ่งเมื่อการประมูลภาษีอากรแต่ละประเภท ผู้ประมูลต้องเสนอจำนวนเงินให้รัฐผ่านเจ้าจำนวน และนายประกันเพื่อยืนยันว่าผู้ประมูลรายนี้สามารถเป็นเจ้าภาษี

¹ญาคดา ประภาพันธ์, "ระบบเจ้าภาษีนายอากร...", หน้า 78.

ได้ ถ้านายประกันเป็นผู้ที่พระมหากษัตริย์ทรงรู้จัก ก็จะทรงเห็นชอบให้แต่งตั้งผู้ขอประมุขนั้น เป็นเจ้าภาษี บรรดานายประกันเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่มีหลักทรัพย์มั่นคง¹

ตัวอย่างของขุนนาง ข้าราชการที่อาศัยช่องโหว่ของกฎเกณฑ์การจัดเก็บภาษีของรัฐใน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อหาผลประโยชน์ใส่ตัว เช่น กรณีหลวงพิทักษ์ ทศกร ผู้เป็นเจ้าภาษีน้ำตาลทราย เจ้าภาษีฟืนโรงน้ำตาล และเจ้าภาษีน้ำตาลอ้อย ขณะเดียวกันก็เป็นผู้ดำเนินธุรกิจการค้าน้ำตาลให้แก่กรมหมื่นสุนทรารักษ์ผู้กำกับกรมท่า พระยาศรี พิพัฒน์ เจ้ากรมพระคลังสินค้าและเจ้าพระยาพระคลัง เสนาบดีกรมท่า เจ้านายทั้ง 3 คนนี้ถือ ว่าเป็นผู้ทรงอิทธิพลในวงการผลิตอุตสาหกรรมน้ำตาลทราย โดยเฉพาะในบริเวณเมืองบางละมุง ฉะเชิงเทรา ชลบุรี และให้หลวงพิทักษ์ทศกรทำหน้าที่เป็นเจ้าภาษีน้ำตาลทรายให้ โดยมีข้อแม้ ว่าต้องส่งน้ำตาลให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ วังหน้า และขุนนางชั้นผู้ใหญ่จำนวนหนึ่งใน ราคาที่ต่ำกว่าท้องตลาด² ผลประโยชน์ที่หลวงพิทักษ์ทศกรได้จากการประมุขภาษี เฉพาะใน พ.ศ. 2388 มีมูลค่าถึง 71,200 บาท โดยต้องแบ่งให้เจ้านายขุนนางกรมต่างๆ ดังนี้

<u>ภาษีน้ำตาลทราย</u>	รวมเป็นเงิน		
	660	ชั่ง	
ขึ้นพระคลังสินค้า	618	ชั่ง	
ขึ้นพระราชวังบวรฯ	15	ชั่ง	
ขึ้นพระศรีสุลาไลย	3	ชั่ง	
ขึ้นกรมหมื่นสุนทรฯ	3	ชั่ง	
ขึ้นกรมหลวงรักษารณเรศ	2	ชั่ง	
ขึ้นกรมหมื่นอภัยสุดาเทพ	17	ชั่ง	
ขึ้นเจ้าคุณวัง	2	ชั่ง	

<u>ภาษีฟืนโรงน้ำตาล</u>	รวมเป็นเงิน		
	70	ชั่ง	
ขึ้นพระคลังสินค้า	65	ชั่ง	
ขึ้นพระราชวังบวรฯ	5	ชั่ง	

<u>ภาษีน้ำตาลอ้อย</u>	รวมเป็นเงิน		
	160	ชั่ง	
ขึ้นพระคลังสินค้า	140	ชั่ง	
ขึ้นกรมหมื่นอภัยสุดาเทพ	20	ชั่ง ³	

¹ ญาดา ประภาพันธ์, "ระบบเจ้าภาษีนายอากร....", หน้า 86.

² นิธิ เอียวศรีวงศ์, "ปากไก่อและใบเรือ....", หน้า 203.

³ วิชัย ประสงค์ลิขิต, ประวัติสรรพากร (ฉบับสมบูรณ), หน้า 226-227.

ในเรื่องนี้เฮนรี เบอร์นีได้บันทึกไว้ว่า ในความเป็นจริงแล้วหลวงพิทักษ์ทศกรได้กำไรมากกว่าที่แจ้งถึง 2 เท่าตัว¹ บทบาททางด้านธุรกิจและการค้าในวงการน้ำตาลของหลวงพิทักษ์ทศกรจึงน่าจะกว้างขวางมากผู้หนึ่ง เพราะนอกจากจะเป็นเจ้าภาษีที่สามารถเก็บผลประโยชน์ได้มากมายเกินความคาดหมายแล้ว ยังเป็นนายทุนให้กับผู้ทำกิจการโรงงานน้ำตาลในเขตเมืองฉะเชิงเทราอีกหลายคน ลูกหนี้เหล่านี้ต้องขายอ้อยและน้ำตาลให้แก่หลวงพิทักษ์ทศกรแต่ผู้เดียว² แต่ผู้ที่อยู่เบื้องหลังหลวงพิทักษ์ทศกรคือ กลุ่มขุนนางตระกูลขุนนางดังกล่าวมาแล้ว

จุดอ่อนของระบบภาษีอากรในสมัยรัชกาลที่ 3 อีกประการหนึ่งที่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนให้เกิดการรั่วไหลของรายได้ที่รัฐพึงได้รับนั้นคือการที่รัฐไม่ตั้งพิกัตอัตราภาษีไว้ให้ชัดเจน สนใจแต่จำนวนเงินที่ผู้ประมวลตกลงว่าจะให้เป็นสำคัญ เป็นการเปิดโอกาสให้เจ้าภาษีนายอากรไปจัดเก็บเองตามความพอใจซึ่งเป็นส่วนใหญ่ของภาษีที่จัดเก็บทั้งหมด ส่วนที่รัฐกำหนดพิกัตอัตราให้มีเพียงเล็กน้อยเช่น ภาษีได้ชัน น้ำมันยาง ถ่านไม้ไฟ เลกส่วย อากรค่าน้ำ (ต่อมายกเลิกไปและเก็บใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 4) อากรสมพัตสร อากรตลาด และอากรสวนใหญ่

ความหละหลวมของระบบทำให้เจ้าภาษีนายอากรคิดทุจริตมิชอบได้ ทั้งการเบียดบังเงินทองที่ควรส่งให้หลวง การหาของกำนัลมาให้เจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการที่เกี่ยวข้องเข้าระบบผู้อุปถัมภ์กับผู้อยู่ใต้ระบบอุปถัมภ์ ยิ่งเมื่อรัฐอนุญาตให้เจ้าเมืองผูกขาดกิจการทุกอย่างทั้งการจัดเก็บภาษีอากรและดำเนินการค้าขาย ผลประโยชน์ที่พึงมีพึงได้ก็จะตกแก่เจ้าเมืองผู้เป็นเจ้าภาษีนั้นด้วย กล่าวได้ว่ารัฐบาลไม่ได้รายได้เต็มเม็ดเต็มหน่วยเพราะความหละหลวมของระบบภาษีอากร และพระมหากษัตริย์เองก็มีอาจทรงควบคุมได้เนื่องจากการเบียดบังทำได้หลายวิธีทั้งเก็บซ้ำซ้อน เก็บเกินพิกัตอัตรา หรือแม้กระทั่งเป็นภาษีเถื่อนที่เรียกเก็บขึ้นมาเอง เช่น ภาษีไร่อ้อย ซึ่งเรียกเก็บกันมานานจนเป็นที่เข้าใจว่าถูกต้องตามกฎหมาย ทั้งๆที่ในการปลูกอ้อยและทำน้ำตาลมีขบวนการเสียภาษีเพียง 4 ขั้นตอน คือ อากรสมพัตสร ภาษีน้ำอ้อย ภาษีน้ำตาลทราย และภาษีฟืนโรงน้ำตาล³ หรือการเก็บอากรกอกกล้วย เจ้าภาษีมักเรียกเก็บเป็นต้นๆ หรือ การที่ผู้ประมวลภาษีนำไปขายช่วงเป็นทอดๆเอาทำไรเป็นต่อๆ ผลกระทบตกอยู่กับราษฎรผู้ถูกเรียกเก็บภาษี⁴ แม้ว่าประชาชนจะถูกดูถูกลั่นไปกับระบบที่หละหลวมนี้ แต่เท่ากับว่ารายได้ส่วนหนึ่งที่รัฐควรจะได้กลับไปตกอยู่กับคนเพียงกลุ่มเดียวที่อาศัยตำแหน่งหน้าที่แสวงหาผลประโยชน์

¹Henry Burney, "Burney Papers", Vol III, p. 101-102.

²หอสุมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391) เลขที่ 155 สำเนาคำให้การจีนใบว่าด้วยเรื่องอ้อยเมืองฉะเชิงเทร่ากำเริบ มีโรงหีบอ้อยของจีนชื่อหลวงจู่โตของพญาสมบัติวานิช มีลูกจ้างจีนหีบอ้อย ตัดอ้อยอยู่ในโรงหีบ 140 คนเศษ.

³พระยาอนุমানราชธน. ตำนานสกุลกากร. (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2482), หน้า 42-43.

⁴เรื่องเดียวกัน.

4. ประชาชนขาดแรงจูงใจที่จะเพิ่มพูนหรือขยายผลผลิต

เมื่อลาลูแบร์เดินทางเข้ามาสยามในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชช่วงสมัยอยุธยาตอนปลายนั้น เขาได้บันทึกสิ่งที่พบเห็นเกี่ยวกับสังคมไทยไว้น่าสนใจตอนหนึ่งว่า

“...คนพื้นเมืองชาวสยามนั้นฉิบหายปันปีไปแล้วด้วย
ภาษีอากรและการเข้าเดือนรับราชการ จึงไม่สามารถ
ที่จะทำการค้าที่ใหญ่โตได้...คนเราจะทำการค้าได้ก็ด้วย
เงินที่เหลือใช้เหลือสอยแล้ว แต่นี่เงินอันจำเป็นแก่การ
ครองชีพก็ยากที่จะหาได้เสียแล้ว ในสภาพที่มีภาษีอากร
เป็นเรื่องหนักหน้ำอยู่ จำนวนเงินมากมายที่รีดเอาไปจาก
ราษฎรนั้น ย้อนกลับมาสู่ราษฎรได้ก็แสนช้า เพราะส่วนใหญ่
ตกอยู่ในกำมือของผู้ที่ทำหน้าที่รับและจ่ายสำหรับพระมหากษัตริย์
เงินส่วนที่ย้อนกลับไปสู่ราษฎร ก็หาได้ตกถึงมือราษฎรเพื่อจับจ่าย
ใช้สอยไม่ ด้วยในไม่ช้าก็ถูกรีดรวมกลับเข้าสู่ท้องพระคลังหลวงอีก...”

สภาพสังคมไทยในสมัยอยุธยาตอนปลายที่ ลาลูแบร์บันทึกไว้นี้ มิได้ต่างไปจากสังคมไทยในสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เท่าใดนัก เมื่อพิจารณาจากสภาพโครงสร้างทางเศรษฐกิจของราชอาณาจักรสยามในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ซึ่งก็เป็นเช่นเดียวกับในรัชกาลที่ผ่านมานั้นคือมีโครงสร้างด้านเกษตรกรรม ประชาชนมีชีวิตความเป็นอยู่และสังคมที่เกี่ยวข้องกับการเกษตรอย่างสมบูรณ์ ทั้งนี้เพราะสภาพภูมิประเทศและภูมิอากาศที่เอื้ออำนวยให้ประชาชนทำการเกษตรกรรมได้ผลดี อีกทั้งยังมีการถ่ายทอดภูมิปัญญาความรู้ในเรื่องการดำรงชีวิตด้วยอาชีพนี้มาอย่างต่อเนื่องและยาวนาน วิถีชีวิตของราษฎรโดยทั่วไปยังคงเรียบง่าย และผลผลิตที่ได้ก็สามารถตอบสนองได้อย่างพอเพียง แม้ว่าบางครั้งบางคราวที่บ้านเมืองเกิดศึกสงครามหรือเกิดภัยธรรมชาติก็ไม่ได้มีผลกระทบรุนแรงจนถึงขั้นวิกฤต

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ต้องทรงหาทางเพิ่มพูนรายได้เพื่อนำมาใช้จ่ายในประเทศและนำมาทดแทนผลประโยชน์ที่เคยได้รับจากการผูกขาดการค้าขายหลังการทำสนธิสัญญาเบอร์นีด้วยการจัดระบบภาษีอากรรวมทั้งการดำเนินงานด้านอื่นๆซึ่งมีผลต่อการเพิ่มพูนรายได้ทั้งทางตรงและทางอ้อมอีกหลายประการดังกล่าวแล้วนั้น รายได้หรือผลกำไรที่เกิดขึ้นกลับสนองตอบต่อคนเพียงจำนวนหนึ่งที่ประกอบด้วย พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางและข้าราชการระดับสูง อีกส่วนหนึ่งนำไปสร้างถาวรวัตถุทางด้านศาสนาได้แก่ วัดวา

¹ เดอลาลูแบร์. จดหมายเหตุลาลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1. สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2510), หน้า 503.

อาราม และอีกส่วนหนึ่งใช้ในการป้องกันประเทศซึ่งรวมไปถึงการจัดซื้อเสบียงอาหารและอาวุธ ยุทโธปกรณ์ สำหรับราษฎรโดยทั่วไปกลับได้รับผลประโยชน์จากรายได้ของรัฐบาลน้อยมาก วอลเตอร์ เอฟ เวลลา นักประวัติศาสตร์ผู้ศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ได้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงสภาพเศรษฐกิจและสังคมภายหลังการขึ้นครองราชสมบัติไว้ตอนหนึ่งว่า

“...ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างขนานใหญ่เกี่ยวกับการที่ประชาชนคนไทยจะพึงปฏิบัติหน้าที่ของตนที่มีต่อรัฐบาล คือ การเสียภาษีอากรขนอนตลาดมากกว่าที่มีการเปลี่ยนแปลงภายในวงราชการ ซึ่งรัฐบาลมีหน้าที่จะพึงปฏิบัติต่อประชาชนพลเมือง...”¹

น่าจะหมายความว่าสภาพสังคมและวิถีชีวิตของประชาชนพลเมืองแทบจะไม่มีมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงในทางพัฒนาขึ้น เช่นเดียวกับสภาวะการครองชีพของราษฎรที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงเช่นกันแม้จะเป็นที่ยอมรับว่ารัฐบาลในยุคนี้สามารถหาเงินเข้ารัฐได้มากกว่ารัชกาลก่อนๆก็ตาม ความเจริญที่เกิดขึ้นไม่ว่าจะเป็นฐานะการคลังที่ดีขึ้นจนมีเงินมากพอจะจ่ายเบี้ยหวัดเงินเดือนแก่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ เจ้านายอย่างครบถ้วนและเป็นประจำเดือนอย่างสม่ำเสมอ การสร้างถาวรวัตถุทั้งวัง วัด จำนวนมากในกรุงเทพฯ การขยายการค้าจันรุ่งเรือง การขุดคลองหลายสายเพื่อการคมนาคมขนส่งและขยายพื้นที่ตัวเมืองก็เกิดขึ้นอย่างมากมายในรัชกาลนี้ แต่ความเจริญต่างๆดังกล่าวนี้ให้ผลประโยชน์ต่อบนเองต่อคนเพียงบางกลุ่ม มิได้กระจายออกไปอย่างทั่วถึงในทุกพื้นที่และทุกกลุ่มอาชีพโดยเฉพาะเกษตรกรซึ่งเป็นประชากรหน่วยใหญ่ของสังคม รัฐบาลยังไม่ได้คำนึงถึงการพัฒนาระบบชลประทานอย่างจริงจัง ไม่ได้ปรับปรุงวิธีการเพิ่มผลผลิตอย่างเป็นระบบ เงินตราที่แพร่หลายมากขึ้นในระยะนี้กลับไม่กระจายไปสู่ราษฎรทั่วไป แต่กลับกระจุกตัวอยู่ในเมืองหลวงและบางส่วนถูกส่งไปนอกประเทศ ในลักษณะของโพยก้อน² นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้ให้ข้อสังเกตเกี่ยวกับการกระจายรายได้ที่ไม่ทั่วถึงในสมัยนั้นซึ่งมีผลต่อความเจริญทางเศรษฐกิจของประเทศว่า

“...ปริมาณของเงินตราที่หมุนเวียนในตลาดมีน้อยกว่าปริมาณสินค้าที่ผลิตได้เป็นอันมาก และทำให้สินค้าที่ผลิตขึ้นเพื่อส่งออกมีราคาถูก สามารถแข่งกับผลผลิตของประเทศอื่นได้ นอกจากนี้ที่มีผลเสียอย่างมากต่อความเจริญเติบโตในทางเศรษฐกิจก็คือการกระจายรายได้จำกัดอย่างยิ่ง...การกระจายรายได้จำกัดอยู่เฉพาะในหมู่กรรมกรผู้ไม่ไปถึงประชาชนส่วนใหญ่มากนัก...การที่

¹ วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, “แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ...”, หน้า 34-35.

² James C. Ingram., Economic Change in Thailand..., p.205.

ประชาชนส่วนใหญ่ไม่มีเงิน ก็ทำให้ตลาดภายในขาดกำลังซื้อ และการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของต้นรัตนโกสินทร์ก็จะมุ่งไปในทางการส่งออกเป็นสำคัญ...”¹

วิธีการแก้ไขของรัฐบาลเพื่อให้เงินตราหมุนเวียนมากขึ้นคือ การตั้งโรงหวายให้ราษฎรเล่น และจัดเก็บอากรหวาย เมื่อ พ.ศ. 2378 โดยการแนะนำของเจ้สัวหง หรือพระศรีไชยบาน นายอากรสุรา ราษฎรก็เอาเงินมาเล่นหวายกันมากทำให้รัฐสามารถเก็บอากรหวายซึ่งไม่มีพิกัดอัตราได้ถึงปีละ 20,000 บาท² ซึ่งรายได้ส่วนนี้ต้องส่งให้กรมพระคลังสินค้าส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งมอบให้พระบรมวงศานุวงศ์³ เท่ากับว่าประชาชนส่วนใหญ่ไม่ได้รับประโยชน์จากรายได้ของรัฐ เพราะคนที่ได้รับผลประโยชน์โดยตรงมีเพียง 2 กลุ่ม คือ พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และชาวจีนผู้เป็นเจ้าของและพ่อค้า การหมุนเวียนของเงินตรา จึงยังไม่มากพอที่จะทำให้สภาพเศรษฐกิจโดยรวมอยู่ในสภาพคล่องตัวและไม่เอื้ออำนวยต่อการเปลี่ยนแปลงไปสู่ระบบทุนนิยม⁴ อย่างไรก็ดีในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้้อาจกล่าวได้ว่าเกิดลักษณะการผลิตที่เกิดจากแรงงานอิสระหรือแรงงานชาวจีนขึ้น เป็นงานฝีมือที่อาศัยความชำนาญ เช่น งานพวกช่างทำเสียม ทำจอบ หม้อ กระทะ ช่างทำเงิน ทำทอง พรำ มีด เป็นต้น อุตสาหกรรมย่อยเหล่านี้เกิดขึ้นในหมู่ชาวจีน และเพิ่มจำนวนมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 เนื่องจากชาวจีนอพยพมาอาศัยอยู่ในเมืองไทยจำนวนมาก และการทำเหมืองแร่เหล็กก็พัฒนาขึ้นจนสามารถส่งเหล็กเป็นสินค้าออกไปยังเกาะมลายู กัมพูชา และญวนใต้⁵ ในกรุงเทพฯ เองก็มีโรงงานตีเหล็กและหล่อเหล็กอีกหลายแห่ง⁶ ช่างชาวจีนเหล่านี้เมื่อรวมตัวกันขึ้นก็กลายเป็นชนชั้นใหม่ในสังคมและคงเป็นแรงงานเสรีที่พัฒนาเป็นนายทุนในสมัยต่อมา⁷

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "ปากโก่และใบเรือ...", หน้า 201-202.

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลคุณากร, "ชุมนุมพระนิพนธ์ (บางเรื่อง)...", หน้า 31.

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลคุณากร, "ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่ม 2., หน้า 186.

⁴ ประสิทธิ์ รุ่งเรืองรัตนกุล, "ระบบเศรษฐกิจอยุธยา", วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

⁵ จอห์น ครอว์ฟอร์ด, "เอกสารของครอว์ฟอร์ด", หน้า 100-101.

⁶ เรื่องเดียวกัน.

⁷ สุภาภรณ์ จันทวานิช และคณะ, "ชาวจีนแต่จิวในประเทศไทยและในภูมิภาคอาเซียนสมัยที่สอง ทำเรือชานโถว ค.ศ. 1860-1949 (พ.ศ. 2403-2492), (กรุงเทพฯ : ศูนย์จีนศึกษา สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539), หน้า 101.

บทสรุป

1. ลักษณะสังคมและเศรษฐกิจของไทยในยุคต้นรัตนโกสินทร์มีความเกี่ยวข้องกับผูกพันกับธรรมชาติมาก ชีวิตความเป็นอยู่ของคนทั่วไปขึ้นกับความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรที่มีอยู่ตามธรรมชาติ อาชีพหลักของคนไทยแต่ดั้งเดิมคืออาชีพเกษตรกรรม มีการทำนา ทำไร่ ทำสวน โดยเฉพาะการทำนาที่ถือเป็นอาชีพหลัก การอยู่ร่วมกันของคนในสังคมจึงเป็นไปในลักษณะเลี้ยงตัวเองได้ เพราะไม่เห็นความจำเป็นในการสะสมส่วนเกินของผลผลิตให้มากเกินไป ความจำเป็น การพึ่งพากันทางด้านวัตถุดิบน้อย ประชาชนเหล่านี้อยู่ภายใต้การจัดระเบียบของสังคมที่เรียกว่า "ระบบศักดินา" โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำสูงสุด แต่ในความเป็นจริงแล้วภายในรัฐเดียวกันที่มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข อำนาจรัฐยังกระจายไปอยู่ในกลุ่มคนหลายกลุ่ม ได้แก่ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางและข้าราชการระดับสูง อำนาจนี้ครอบคลุมไปถึงการจัดการทางเศรษฐกิจด้วย

พันธะของชนชั้นปกครองอันได้แก่ไพร่และทาสที่มีต่อชนชั้นผู้ปกครอง คือ พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางข้าราชการ คือ การมอบผลผลิตส่วนเกินที่เหลือจากทำกินซึ่งต่อมามีทั้งแรงงานและภาษีอากรให้แก่ทางราชการหรืออีกนัยหนึ่งคือกลุ่มชนชั้นผู้ปกครองผู้มีหน้าที่ดูแลหน่วยงานราชการต่างๆ ทั้งนี้อยู่บนพื้นฐานความคิดในเรื่องของการตอบแทน กล่าวคือพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้มอบที่ทำกินและมอบความคุ้มครองปลอดภัยให้ตามแนวความคิดแบบ "เทวราชา" ตามอุดมการพุทธ-พราหมณ์ ที่สั่งสมมาก่อนตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ ตามแนวคิดนี้บ้านเมืองจะอยู่เย็นเป็นสุข ก็ด้วยพระมหากษัตริย์ทรงดำรงอยู่ในทศพิธราชธรรม และทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นสำคัญ

จากการที่โครงสร้างทางสังคมไทยมีลักษณะเป็นเกษตรกรรม สภาพสังคม วัฒนธรรม ตลอดจนวิถีการดำเนินชีวิตไม่ได้มีส่วนเร่งเร้าหรือกระตุ้นให้ราษฎรมีความต้องการการบริโภคที่ต้องเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องหรือคาดหวังว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น และบริโภคมากขึ้นทุก ๆ ปีเรื่อยไป แต่ราษฎรสามารถสนองได้อย่างสมบูรณ์จากการผลิตผลผลิตทางการเกษตรในพื้นที่ของตน ทั้งนี้อยู่บนพื้นฐานความคิดความเชื่อเรื่องบุญกรรมและการบำรุงพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรือง

2. เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชย์ เป็นที่ชัดเจนว่าการค้าต่างประเทศเป็นส่วนที่หารายได้ให้แก่รัฐอย่างมากมายมหาศาล การค้าขายในลักษณะนี้พระองค์ก็เคยทรงดำเนินการเองมาก่อนในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ถ้าไรที่เกิดขึ้นมาจากการดำเนินงานที่แทบไม่ต้องลงทุนอะไรเลย เพราะสินค้าคือ ของป่าที่เก็บมาจากไพร่ส่วย ความสำคัญของไพร่ส่วยเพิ่มมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 และมีส่วนเกี่ยวข้องกับสภาพ

เศรษฐกิจในสมัยนี้อย่างมาก อีกทั้งยังมีการพัฒนารูปแบบมาจากสินค้าของป่าที่เก็บมาและส่งเป็นสินค้าออก จนเป็นสินค้าที่ต้องผ่านขบวนการผลิตแปรรูป เพื่อให้เหมาะสมกับสภาพการค้าและความต้องการของตลาดในเวลานั้น ยิ่งการค้าขายตัวมากเท่าไรความต้องการส่วยเพื่อส่งเป็นสินค้าออกก็ยิ่งมากขึ้นเท่านั้น เมื่อไทยต้องทำสนธิสัญญาเบอร์นีเป็นผลให้ไทยไม่สามารถดำเนินการค้าแบบผูกขาดได้เหมือนเดิม ส่วยที่เคยเรียกเก็บเป็นสินค้าออกก็ต้องลดปริมาณลงขณะเดียวกันรัฐก็เรียกเก็บเป็นตัวเงินทดแทน

การเจริญเติบโตของการค้าสำเภาทิ้งของหลวงและของเอกชนในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้ แม้จะมีผลดีต่อประเทศชาติอย่างมหาศาลในหลายๆด้าน แต่ส่งผลกระทบต่อชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎรผู้มีหน้าที่เสียส่วยให้แก่รัฐ กล่าวคือ ยิ่งการค้าขายตัวดี ความต้องการสินค้าก็ยิ่งมากขึ้นเป็นลำดับ ความเดือดร้อนที่ราษฎรได้รับไม่เพียงแต่ต้องหาส่วยสิ่งของให้ได้ตามปริมาณและเวลาที่กำหนดแล้ว ปีใดที่เกิดภัยธรรมชาติ การหาส่วยสิ่งของจากป่าก็เต็มไปด้วยความยากลำบาก อีกทั้งระบบระเบียบในการจัดเก็บส่วยของเจ้าหน้าที่รัฐผู้มีหน้าที่เกี่ยวข้องก็ยังไม่รัดกุมเกิดการรั่วไหล ทำให้รัฐได้รับผลประโยชน์จากส่วยไม่ได้เต็มที่หรือเต็มเม็ดเต็มหน่วยตามที่ควรจะเป็น ยิ่งเมื่อรัฐยินดีให้ราษฎรจ่ายเงินแทนส่วย ความลำบากของราษฎรก็ได้ลดลงเลย และทางออกของราษฎรที่จะลดภาระหน้าที่นี้ได้ คือ การหลบเลี่ยงภาษีด้วยวิธีการต่างๆ เช่น การลดฐานะจากไพร่มาเป็นทาส หรือการไปขอพึ่งพาวารมีย์ของผู้มีอำนาจ เป็นต้น ซึ่งก็มีผลต่อการควบคุมกำลังพลอันเป็นหัวใจสำคัญของระบบไพร่

3. ภาษีที่เรียกเก็บขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ล้วนเก็บจากสิ่งจำเป็นในการครองชีพของราษฎรทั้งสิ้น เช่น กระทะ เกลือ ฟืน น้ำตาล น้ำมัน ใต้ ชัน ฯลฯ แม้ว่าผลจากการปรับปรุงระบบการจัดเก็บภาษีจะทำให้รัฐมีรายได้เพิ่มขึ้นจากเดิมจำนวนมาก แต่ประชาชนได้รับความเดือดร้อน เนื่องจากภาษีที่ตั้งขึ้นใหม่นี้เป็นสินค้าที่ใช้ในชีวิตประจำวันของราษฎรทั่วไป อีกทั้งระบบการผลิตของคนไทยในช่วงสมัยนั้น ก็ไม่ได้มีการผลิตออกมามากมายจนเหลือเป็นส่วนเกินจำนวนมากและต้องหาทางระบายผลผลิตนั้นไปสู่ตลาด เพราะสังคมไทยเวลานั้นยังคงเป็นสังคมที่ผลิตเพื่อการยังชีพ ดังนั้นผลผลิตที่เหลือพอจะนำไปจำหน่ายในตลาดจึงมีอยู่อย่างจำกัด ยิ่งกว่านั้นภาษีที่รัฐเก็บได้ยังถูกกำหนดส่วนแบ่งของรายจ่ายไว้ให้แก่กรมกองต่างๆ และพระบรมวงศานุวงศ์ส่วนที่เหลือนำไปทำนุบำรุงศาสนาในด้านต่างๆ และการป้องกันประเทศ ที่จะกลับมาสู่ราษฎรในลักษณะสวัสดิการ เช่น การชลประทานเพื่อการเกษตร การพัฒนาเครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิต ฯลฯ ไม่ปรากฏว่ามีการทำอย่างจริงจัง จึงดูเหมือนว่ารัฐเป็นฝ่ายเรียกร้องผลประโยชน์จากราษฎรอยู่ฝ่ายเดียว

อนึ่ง ระบบภาษีทำให้ประชาชนไม่มีโอกาสเลือกซื้อสินค้าได้ตามความพอใจ เพราะเจ้าภาษีมักเป็นผู้ผูกขาดการซื้อขายแต่เพียงผู้เดียว ประชาชนจึงต้องซื้อสินค้านั้นแพงจาก

เจ้าภาษี ในขณะที่เดียวกันเจ้าภาษีจะกดราคาซื้อจากราษฎร วิธีการนี้จึงมีส่วนทำให้การลงทุนทำกิจการต่างๆในระยะยาวไม่สามารถเกิดขึ้นได้ เช่น การทำอุตสาหกรรมน้ำตาล เป็นต้น

4. การบริหารการคลังในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ อาจกล่าวได้ว่ามีประสิทธิภาพกว่าในรัชกาลก่อนๆ เห็นได้จากรายได้ที่มีมากกว่ารายจ่าย รัฐสามารถหาเงินใช้จ่ายในส่วนหนึ่งได้อย่างเป็นกอบเป็นกำและในจำนวนที่แน่นอนในแต่ละปีจากจำนวนเงินที่เจ้าภาษียื่นประมูล แม้ว่าโดยรูปการแล้ว รัฐยังคงสูญเสียผลประโยชน์ไปกับระบบเจ้าภาษีนายอากรและการเก็บส่วยทุกปีอันเนื่องมาจากวิธีการจัดเก็บที่หละหลวม ไม่มีหลักเกณฑ์ เปิดโอกาสให้มีการทุจริตได้ แต่โดยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นนักค้าขายมาตั้งแต่ครั้งทรงว่าราชการกรมท่า ทรงรู้เล่ห์เหลี่ยมพ่อค้าและวิธีการติดต่อกับคนจีนมาก่อน อีกทั้งทรงมีความใกล้ชิดกับเจ้าภาษีนายอากร ทำให้พระองค์ทรงเข้าใจรูปแบบการทำงานของคนเหล่านั้น เพราะฉะนั้นการเบียดบังทุจริตที่น่าจะเกิดขึ้นมากก็อยู่ในวงจำกัด ที่สำคัญนโยบายการจัดเก็บภาษียังแสดงให้เห็นพระปรีชาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ในการพยายามหาทางชดเชยการสูญเสียรายได้จากการต้องยกเลิกการค้าแบบผูกขาดภายหลังการทำสนธิสัญญาเบอร์นีมาเป็นการเก็บภาษีโดยเจ้าภาษีแทน ซึ่งก็คือการผูกขาดทางอ้อมนั่นเอง นโยบายของรัฐที่มุ่งการหารายได้ให้ได้จำนวนมากที่สุดโดยไม่สนใจวิธีการและการจัดการ หรือวิธีการเก็บภาษีที่เรียกเก็บจากราษฎรเท่ากันหมด โดยไม่คำนึงถึงรายได้หรือความสามารถของผู้ถูกเก็บ เป็นผลให้ผู้มีรายได้มากได้เปรียบ เพราะเสียภาษีเท่ากับผู้มีรายได้น้อย ตัวอย่างเช่น การเก็บส่วยสิ่งของหรือแม้แต่การเกณฑ์แรงงานไพร่ ถ้าไม่ต้องการส่งส่วยเป็นสิ่งของหรือไม่มารับราชการต้องเสียเป็นตัวแทนทดแทน ซึ่งการกำหนดจำนวนเงินนี้ต้องอยู่ในเกณฑ์ที่ผู้มีรายได้น้อยพอจะเสียได้ จึงเท่ากับผู้มีรายได้มากเสียภาษีน้อยกว่าผู้มีรายได้น้อย วิธีการเช่นนี้จึงทำให้รัฐต้องสูญเสียรายได้อันควรจากผู้มีฐานะดีหรือมีรายได้มากไปอย่างน่าเสียดาย

5. การค้าขายดีมีกำไรหรือการที่รัฐมีรายได้จำนวนมากโดยมีบุคคลเพียงบางกลุ่มได้ผลประโยชน์ไม่ได้หมายความว่าจะเป็นตัวบ่งชี้ว่ารัฐมีความเจริญทางเศรษฐกิจแล้ว เนื่องจากผลของความเจริญไม่ได้กระจายอย่างทั่วถึงทุกท้องถิ่นทุกหมู่อาชีพ ชาวชนบททั่วไปยังทำอาชีพเกษตรกรรม กสิกรรมที่ป้อนผลผลิตให้แก่รัฐในรูปของส่วยสาอากร แต่พวกเขาไม่ได้รับผลประโยชน์ตอบแทนจากสิ่งเหล่านี้เลย เห็นได้จากสินค้าเข้าที่รัฐสั่งซื้อล้วนเป็นสินค้าฟุ่มเฟือยที่ใช้ในหมู่พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง คหบดี ความเจริญและการหมุนเวียนของเงินจึงอยู่ในวงจำกัดเฉพาะในเมืองหลวง แต่สิ่งเหล่านี้ไม่ได้เป็นปัญหาของสังคมไทยในยุคนั้น เนื่องจากความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติที่ทำให้ราษฎรพึ่งพาตนเองได้ และไม่เกิดแรงกระตุ้นให้มีความต้องการทางด้านวัตถุที่เกินความจำเป็นของชีวิตเช่น ของฟุ่มเฟือยทั้งหลายเหล่านั้น กล่าวได้ว่าโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจของประเทศยังคงเหมือนเดิมแต่ช่องว่างที่เกิดขึ้นระหว่างคน 2 กลุ่ม คือ ผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครองนั้นถูกทำให้เต็มหรือเกือบเต็มด้วยทัศนคติหรือความคิด

ความเชื่อในเรื่องของกรรม การสร้างสมบุญ และความชอบธรรมที่ประชาชนยินดีมอบส่วนเกินให้แก่พระมหากษัตริย์ผู้เป็นทั้งเจ้าชีวิต และเจ้าแผ่นดิน เพื่อไปทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาและบ้านเมือง และในทางปฏิบัติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงทำนุบำรุงศาสนาที่เห็นเป็นรูปธรรมชัดเจนมากพระองค์หนึ่ง

6. พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างความแข็งแกร่งทางเศรษฐกิจให้แก่รัฐโดยอาศัยการขยายอาณาเขตหรือการสงครามที่นอกจากจะแสดงให้เห็นความจงรักภักดีที่พลนิกรทุกเหล่าชั้นที่มีต่อองค์พระมหากษัตริย์แล้ว ยังแสดงให้เห็นบุญญาธิการของพระมหากษัตริย์ที่เมื่อชนะข้าศึกได้ก็สามารถกวาดต้อนผู้คนมาเป็นแรงงานเพิ่มผลผลิต รวมทั้งทรัพยากรธรรมชาติที่สามารถนำมาเป็นส่วยเพิ่มพูนรายได้ให้แก่รัฐของตนอีกด้วย พระราชภารกิจของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ในด้านนี้ก็คือการขยายอาณาเขตไปทางหัวเมืองลาวตะวันออกภายหลังการปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ ทำให้ไทยได้ประชากรลาวส่วนหนึ่งมาเป็นแรงงานผลิตข้าวและทำการกสิกรรมในหัวเมืองชั้นในซึ่งเป็นแหล่งอยู่อาศัยน้ำได้แก่ สระบุรี อโยธยา ลพบุรี ฉะเชิงเทรา เป็นต้น พวกชาวลาวเหล่านี้ต้องทำส่วยส่งรัฐเพื่อเป็นเสบียงให้นครหลวงและส่งขายเป็นสินค้าออก ส่วนหัวเมืองชั้นนอกที่รัฐยกฐานะจากบ้านให้เป็นเมืองและให้เจ้าเมืองปกครองกันเอง ก็เป็นแหล่งเรียกเก็บส่วยได้อย่างเต็มที่ รายได้จากส่วยสาอากรที่เก็บได้จากภูมิภาคนี้ จึงช่วยให้รัฐมีรายได้เพิ่มขึ้นอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน

การสร้างความแข็งแกร่งทางเศรษฐกิจให้แก่รัฐอีกประการหนึ่ง คือ การสร้างสายสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง และข้าราชการระดับสูงซึ่งมีอำนาจและบทบาททางการปกครองและเศรษฐกิจ เพื่อเป็นฐานกำลังให้แก่ราชบัลลังก์ในด้านความมั่นคงและกว้างขวางยิ่งขึ้น ผลประโยชน์ที่พระมหากษัตริย์ทรงมีส่วนได้และเปิดโอกาสให้ขุนนาง ข้าราชการ ได้มีส่วนร่วมช่วยยอมนช่วยลดแรงกดดันที่อาจเกิดขึ้น ดังตัวอย่างที่เคยเกิดขึ้นมาแล้วในรัชกาลที่ 1 กรณีกรมกระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทขอพระราชทานเบี้ยหวัดเพิ่มแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ไม่พระราชทานให้ เพราะรายได้แผ่นดินไม่เพียงพอค่าใช้จ่าย ทำให้กรมพระราชวังบวรฯ ทรงขุนเคืองและหมางพระทัยกัน ดังนั้นการให้พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง และข้าราชการระดับสูงที่มีอำนาจหน้าที่ได้เข้ามีส่วนร่วมในผลประโยชน์ทั้งทางการเมืองและเศรษฐกิจ ดังที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงดำเนินนโยบายให้อำนาจแก่ขุนนางและราชวงศ์ในลักษณะอุปถัมภ์และการสร้างสายสัมพันธ์ทางเครือญาติ เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ กับขุนนางตระกูลบุญนาค เป็นต้น เป็นส่วนช่วยให้เสถียรภาพทางการเมืองการปกครองตลอดจนความมั่นคงทางเศรษฐกิจในสมัยรัชกาลที่ 3 หนักแน่นยิ่งขึ้นอีกทั้งยังช่วยลดการแสวงหารายได้นอกระบบที่อาจเกิดขึ้นอีกด้วย

7. การส่งเสริมสนับสนุนให้ชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งในเมืองไทยเป็นจำนวนมากในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ กล่าวได้ว่าเป็นส่วนช่วยให้สภาพเศรษฐกิจมีการ

เปลี่ยนแปลงมากขึ้นในด้านที่คนจีนเป็นตัวกลางในการรวบรวมผลประโยชน์เข้าสู่รัฐ นั่นคือเป็นเจ้าภาษีนายอากร ในขณะที่เดียวกันก็เป็นพ่อค้าไปด้วย สังคมไทยจึงเกิดชนชั้นใหม่คือ พวกพ่อค้านายทุนที่มักจะแสวงหาผลประโยชน์ให้ตัวเองมากที่สุด นอกจากนี้ในเรื่องการจ้างแรงงานซึ่งเป็นการเปิดโอกาสให้ไพร่ได้มีเวลาเพิ่มผลผลิตให้กับรัฐมากขึ้น และเมื่อสินค้าส่งออกเปลี่ยนรูปแบบจากของป่าเป็นสินค้าที่ต้องผ่านกระบวนการผลิตรัฐก็ได้อาศัยชาวจีนเหล่านี้ซึ่งมีทั้งเวลา มีอิสระไม่ขึ้นสังกัดมูลนายใด และมีความสามารถเป็นผู้ผลิตสินค้า เช่น พริกไทย น้ำตาลทราย ทำให้สินค้าของไทยมีความหลากหลายมากขึ้น ยังมีสินค้าเกิดขึ้นมากมายรัฐก็ยังได้ประโยชน์จากการเก็บภาษีอากรสินค้านั้นด้วย ๆ กล่าวได้ว่าชาวจีนอพยพเหล่านี้เป็นส่วนสำคัญที่ช่วยให้เศรษฐกิจเพื่อการส่งออกเติบโตได้อย่างรวดเร็ว

8. ในด้านการสนับสนุนส่งเสริมของรัฐทางด้านการเกษตรนั้น ด้วยเหตุที่ข้าวเป็นอาหารหลักของคนทั้งประเทศ เป็นเสบียงอาหารที่จำเป็นในยามสงคราม และเป็นสินค้าออกที่มีราคาแพงเป็นที่ต้องการของตลาด รัฐจึงให้ความสนใจกับการปลูกข้าวของชาวนาอย่างยิ่ง ด้วยการกวัดขັນให้ปลูกกันอย่างสม่ำเสมอ เมืองที่เป็นแหล่งปลูกข้าวเช่น เมืองในภาคกลาง เจ้าเมืองต้อง “รายงานน้ำฝนดินข้าว” ให้ส่วนกลางทราบอยู่เสมอ และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงเอาพระทัยใส่ในเรื่องนี้มาก นอกจากนี้รัฐยังต้องคอยดูแลเรื่องการปิดน้ำ ยกคันคลอง ยกคันดินกันน้ำ ป้องกันน้ำไหลเข้านาในฤดูน้ำหลาก และเมื่อน้ำลด เจ้าเมืองต้องคอยดูแลให้มีน้ำขังในนาอย่างเพียงพอกับการเจริญเติบโตของเมล็ดข้าว เมื่อข้าวเป็นสินค้าที่ต้องการของตลาด และมีราคาแพง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ กลับทรงห้ามส่งข้าวออกนอก ด้วยทรงกลัวว่าข้าวจะขาดแคลน เป็นเหตุให้ราคาข้าวเปลือกตกต่ำ ชาวนาไม่มีแรงจูงใจที่จะขยายพื้นที่การเพาะปลูก เพราะฉะนั้นการหวังผลจากชาวนาให้ผลิตข้าวให้ได้ปริมาณมาก จึงเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นได้ยาก และโอกาสที่จะให้ได้เงินตราต่างประเทศไหลเวียนเข้ามาจนสภาวะการเงินอยู่ในสภาพคล่องก็เป็นเรื่องที่เป็นไปได้ยากยิ่งด้วย

ความทุกข์ยากของเกษตรกร ชาวนา ชาวสวนในสมัยนั้นยังมีที่มาจากภัยธรรมชาติที่ทำให้ผลผลิตไม่ได้ตามเป้าหมาย ความช่วยเหลือของรัฐคือการใช้พิธีกรรมเข้าช่วยเช่น พระราชพิธีจรดพระนังคัล เพื่อสร้างขวัญกำลังใจให้ชาวนา การออกพระราชบัญญัติให้ใช้นาตงหลวงเป็นขนาดมาตรฐานมาใช้ดวงข้าวราษฎร หรือการให้ขุนนาง ข้าราชการเสียดอกทำนาเท่าเทียมกันกับราษฎรทั่วไป ความทุกข์ยากของชาวนาที่รัฐช่วยผ่อนคลายนี้อาจจะช่วยลดความคับแค้นในการทำมาหากินของชาวนาลงไปได้มาก อย่างไรก็ตามเมื่อเกิดปัญหาเงินฝืดเพราะประชาชนไม่นำเงินออกมาใช้จ่ายรัฐกลับแก้ปัญหาด้วยการตั้งอากรหวายตามคำแนะนำของเจ้าภาษี อนุญาตให้ตั้งโรงหวายเพื่อหวังให้คนเอาเงินที่เก็บไว้มาเล่น พอราษฎรหมกหมุ่นในเรื่องนี้ก็ถูกตำหนิอีกว่าเกียจคร้าน

9. เกิดการขยายตัวของชุมชนอันเป็นผลจากนโยบายส่งเสริมอุตสาหกรรมน้ำตาลทราย โดยเฉพาะเมืองทางด้านชายฝั่งทะเลตะวันออก ได้แก่เมืองฉะเชิงเทรา นครไชยศรี พนสนิม ซึ่งเป็นแหล่งปลูกอ้อยและมีโรงหีบอ้อยหลายโรงทั้งของหลวงและของเอกชน เมืองเหล่านี้เกิดจากความเจริญเติบโตของกิจการอุตสาหกรรมส่งน้ำตาลเป็นสินค้าออกในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ รัฐต้องการขยายพื้นที่การผลิตให้มากขึ้นด้วยการสร้างเมืองขึ้นมาใหม่เช่น เมืองพนสนิม และเกณฑ์ชาวลาวมาเป็นแรงงานผลิตใน พ.ศ.2397 จึงเกิดเมืองใหม่ขึ้นหลายเมือง ในบริเวณหัวเมืองชั้นในได้แก่เมืองตราด จันทบุรี ระยอง สมุทรปราการ สาครบุรี สมุทรสงคราม นครไชยศรี โดยทั้งหมดขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ

10. นโยบายทางเศรษฐกิจของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทำให้สังคมเกิดการพัฒนา และเจริญขึ้นกว่าที่เคยเป็นในรัชกาลก่อน โดยที่โครงสร้างของระบบยังเป็นเช่นเดิม นั่นคือ โครงสร้างเศรษฐกิจทางการเกษตรที่สามารถรักษาสสมดุลทางเศรษฐกิจและสังคมไว้ได้อย่างดี และไม่มี ความจำเป็นต้องเปลี่ยน ถ้าจะมีการเปลี่ยนแปลงบ้างก็เป็นแบบค่อยเป็นค่อยไป แม้ว่าจะ บางครั้งอาจมีศึกสงครามหรือภัยจากธรรมชาติแต่ก็เป็นเพียงชั่วระยะเวลาหนึ่งและมีผลกระทบ ต่อสังคมโดยรวมไม่มากเกินกว่าจะรับได้

การเลือกนโยบายผูกขาดในรัชกาลนี้มีได้เกิดจากแรงบีบบังคับของอังกฤษแต่ฝ่าย เดียว เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ก็ทรงมีความคิดที่จะค้าขายแบบเสรีอยู่แล้ว พระ องค์ทรงเข้าใจสถานการณ์บ้านเมืองในเวลานั้นเป็นอย่างดี นั่นคือ การที่อังกฤษมีชัยชนะใน สงครามกับพม่าอีกทั้งยังทรงมีความคิดว่ายังมีหนทางค้าขายให้ได้กำไรวิธีการอื่นที่นอกเหนือไป จากการผูกขาดโดยพระคลังสินค้าดังที่เคยทำมา เช่น การค้าขายกับจีนที่ยังคงดำเนินไปด้วยดี การค้าขายกับเมืองในอาณัติของอังกฤษ ได้แก่ ปีนัง สิงคโปร์ และมะละกา ซึ่งเป็นเมืองท่าที่ เจริญ และการจัดเก็บภาษีโดยใช้ระบบเจ้าภาษีนายอากร รวมทั้งการจัดหาสินค้าส่งออกที่หลากหลายเพิ่มขึ้นกว่าก่อน

อาจกล่าวได้ว่าพัฒนาการทางสังคมอันเกิดจากการวางนโยบายเศรษฐกิจของพระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นับเป็นพื้นฐานที่สำคัญที่นำไปสู่ระบบทุนนิยม ตลอดจนการ เปลี่ยนแปลงคลี่คลายของระบบไพร่อย่างค่อยๆเป็นค่อยๆไป จนแทบจะหมดความสำคัญใน เวลาต่อมาโดยไม่เกิดความระส่ำระสาย

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

1. เอกสารชั้นต้นยังมีได้ตีพิมพ์

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2

- จ.ศ. 1171 (พ.ศ. 2352) เลขที่ 6 บัญชีเงินส่วยอากรสุร่าบ่อนเบี้ยสมภักขรและตลาด
จ.ศ. 1174 (พ.ศ. 2355) เลขที่ 10 หนังสือหมื่นศักดิ์พลเสพเจ้ากรมถึงพระยานครให้จัดสินค้า
บรรทุกเรือออกไปจำหน่ายเมืองจีน
จ.ศ. 1175 (พ.ศ. 2356) เลขที่ 15 หนังสือนายเรือคุมสำเภาบรรทุกสินค้าไปจำหน่ายเมืองจีน
บอกข่าวสำเภาและสินค้า

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3

- จ.ศ. 1187 (พ.ศ. 2368) เลขที่ 7 ร่างตราสักเลข
จ.ศ. 1189-1198 (พ.ศ. 2370-2379) เลขที่ 17 บัญชีรายการทรงสร้างพระพุทธรูปเช่น เพชร
และพลอย
จ.ศ. 1190 (พ.ศ. 2370) เลขที่ 10 บัญชีจำหน่ายปืนใหญ่ กระสุนไปไว้หัวเมือง
จ.ศ. 1190 (พ.ศ. 2371) เลขที่ 70 บัญชีรายจ่ายพระราชกุศลต่างๆ
จ.ศ. 1191 (พ.ศ. 2372) เลขที่ 4 สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาไชยวิชิตเรื่องส่งครีวลาวมา
ไว้เมืองต่างๆและกรุงเทพฯ
จ.ศ. 1192 (พ.ศ. 2373) เลขที่ 10 บัญชีเรื่องทองคำส่วยและเกณฑ์ร้อน
จ.ศ. 1193 (พ.ศ. 2374) เลขที่ 20 บัญชีเรื่องจำนวนเลขทำส่วยไม้ขนอนสักและซี่ฝั้ง
จ.ศ. 1193 (พ.ศ. 2374) เลขที่ 27 บัญชีจำนวนเรือส่วยซึ่งส่งรายปีและค้างส่ง
จ.ศ. 1194 (พ.ศ. 2375) เลขที่ 16 ใบบอกเมืองสาละวัน เรื่องจัดจ้างเพี้ยกับไพร่มีชื่อนำทอง
ส่วยลงมากรุงเทพฯ
จ.ศ. 1196 (พ.ศ. 2377) เลขที่ 60 บัญชีเบี้ยหวัดตามหัวเมืองต่างๆ
จ.ศ. 1196 (พ.ศ. 2377) เลขที่ 63 บัญชีรายชื่อสิ่งของและเครื่องยศสำหรับพระราชทานเมือง
สงขลา เมืองเพชรบุรี เมืองไชยา เมืองละคอน เมืองชุมพร เมืองพัทลุง
จ.ศ. 1197 (พ.ศ. 2378) เลขที่ 11 ใบบอกเมืองศรีทันดอนส่งเงินส่วย
จ.ศ. 1197 (พ.ศ. 2378) เลขที่ 38 หนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชาส่งเงินส่วย
จ.ศ. 1198 (พ.ศ. 2379) เลขที่ 80 บัญชีจ่ายเบี้ยหวัดเจ้าจอมอยู่งาน นามเจ้าจอมอยู่งาน 3
ยาม ยามหนึ่ง 102 คน ยามหนึ่ง 64 คน ยามหนึ่ง 78 คน รวม 244 คน

- จ.ศ. 1199 (พ.ศ. 2380) เลขที่ 1 ร่างตราเจ้าพระยาจักรีตอบเรื่องครว้เมืองพวน เมืองเวียงจันทน์
- จ.ศ. 1199 (พ.ศ. 2380) เลขที่ 70 เรื่องรายจ่ายพระราชทรัพย์ในการพระราชกุศลต่างๆ
- จ.ศ. 1200 (พ.ศ. 2381) เลขที่ 14 ร่างหนังสือพระยาราชนิกุลถึงพระนครนายกให้ส่งเงินค้ำขายทุเรียนสวนหลวงเมืองนครนายกไปกรุงเทพฯ
- จ.ศ. 1200 (พ.ศ. 2381) เลขที่ 77/8 บัญชีรายจ่ายเงินในการเลี้ยงพระสงฆ์และอื่นๆในงานพระบรมศพสมเด็จพระศรีสุลาไลย
- จ.ศ. 1200 (พ.ศ. 2381) เลขที่ 155/ง สารตราท่านเจ้าพระยาจักรีให้มาแก้พระพิไชยชาญยุทธ พระกำพุทท์ภักดี
- จ.ศ. 1201 (พ.ศ. 2382) เลขที่ 19 บัญชีชำระภาษีโรงน้ำตาลทรายพระยาวิเศษขุนศรีบริบูรณ์
- จ.ศ. 1201 (พ.ศ. 2382) เลขที่ 315 บัญชีรายจ่ายพระราชทรัพย์ในการพระราชกุศล
- จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383) เลขที่ 201 รายงานวัดอากาศประจำวันในปี จ.ศ. 1202 เริ่มเดือนพฤษภาคม ถึงเดือนธันวาคม
- จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384) เลขที่ 16 บัญชีดีปลีสวนหลวงเมืองลพบุรี
- จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384) เลขที่ 85 บัญชีรายชื่อสิ่งของและเครื่องยศสำหรับพระราชทานเจ้าเมืองกรมการ และข้าราชการหัวเมืองต่างเป็นบำเหน็จความชอบ มีตรังกานูเป็นต้น
- จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384) เลขที่ 100 บัญชีจ่ายเบี้ยหวัดลาว เขมร
- จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 5 บันทึกรกระแสนพระราชดำริว่าด้วยการทัพพวน
- จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 20 สารตราเจ้าพระยาจักรีเรื่องตั้งขุนชนสมบัติเป็นเจ้าพระยานครไชยศรี
- จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 21 บัญชีเครื่องยศพระราชทานเมืองท่าซอนยาง เมืองแขวงบาดาล.
- จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 24 สารตราเจ้าพระยาจักรีเรื่องตั้งหลวงสัสดีเมืองอุทัยธานีเป็นปลัด.
- จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 37 สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยามหาเทพเรื่องบอกน้ำฝนต้นข้าวเมืองอ่างทอง เมืองลพบุรี กับราษฎรทำนาไม่ได้ผลเต็มที่และได้ตั้งข้าหลวงให้ไปสอบสวนดู ได้ผลอย่างไรให้บอกลงไปอีกหนหนึ่ง
- จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 54 ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาไชยวิชิตเรื่องเมืองกรุงเก่า เมืองอ่างทอง เมืองสุพรรณ และเมืองลพบุรีให้ประเมินค่านาว่าชนิดใดที่จะเป็นนาคูโค
- จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 93 โบบอกเจ้าพระยาบดินทร์เดชาส่งกระวานส่วย
- จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 126 ร่างสารตราถึงเจ้าพระยาจักรีเรื่องเกณฑ์ข้าราชการขึ้นไปปิดน้ำแขวงกรุงเก่า

- จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386) เลขที่ 137 หนังสือพระยามหาอำมาตย์เรื่องบอกรายงานน้ำฝน โรง
หีบและสวนอ้อย เมืองนครชัยศรี
- จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387) เลขที่ 47 ร่างสารตราถึงเจ้าเมืองกรมการให้ลงมาเฝ้า ณ กรุงเทพฯจะ
ได้โปรดเกล้าฯให้เจ้าเมืองกรมการคิดอ่านจัดแจงที่จะทำไร่นา และร่างสารตราถึงพระยา
ไชยวิชิต ผู้รักษากรุงเก่า เรื่องน้ำฝนต้นข้าว และให้เร่งรัดให้ราษฎรรีบทำนาให้ได้ข้าว
มากๆ
- จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387) เลขที่ 49 บัญชีสินค้าบรรทุกเรือกำปั่นและสำเนาออกไปจำหน่ายที่
เมืองกวางตุ้งและเซียงไฮ้
- จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387) เลขที่ 179 สารตราเจ้าพระยาจักรีเรื่องหลวงปราบขุนประสิทธิ
สงครามคุมเอาทองคำส่วยลงมาส่ง
- จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387) เลขที่ 196 สารตราเรื่องให้จัดแจงเอาเงินค่าฝางจำนวนที่เกณฑ์คุม
มาส่งกรุงเทพฯ.
- จ.ศ. 1207 (พ.ศ. 2388) เลขที่ 275 เรื่องตั้งนายยังเป็นหมื่นศรีสำรวจนายอากร
- จ.ศ. 1208 (พ.ศ. 2389) เลขที่ 144 หมายประกาศสักเลข
- จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390) เลขที่ 42 บัญชีส่งความหัวเมืองต่างๆ
- จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390) เลขที่ 159 บัญชีส่วยเร็ว
- จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391) เลขที่ 9 หมายกำหนดการแจกเบี้ยหวัด
- จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391) เลขที่ 60 ร่างบัญชีเบี้ยหวัดเมืองสุพรรณ เมืองนครไชยศรี
- จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391) เลขที่ 113 ใบบอกเมืองนครราชสีมาส่งทองคำส่วยเมืองไชยภูมิ
จตุรัส
- จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391) เลขที่ 155 สำเนาคำให้การจีนโป๊ ว่าด้วยเรื่องอั้งยี่เมืองฉะเชิงเทรา
กำเริบ มีโรงหีบอ้อยของจีนชื่อหลวงจู้โตของพญาสมบัตินิข มีลูกจ้างจีนหีบอ้อย ตัด
อ้อยอยู่ในโรงหีบ 140 คนเศษ
- จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391) เลขที่ 155 ก คำให้การของจีนโป๊.
- จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391) เลขที่ 162 ร่างบัญชีทางว่าหัวเมืองต่างๆนำส่งเร็วส่วยรายวัน
- จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391) เลขที่ 165 ร่างบัญชีทางว่าวงบเงินส่วยค้างรายปี หัวเมืองต่างๆ
- จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391) เลขที่ 169 ร่างบัญชีเบี้ยหวัดกององค์ราชวงศ์ (เขมร) ที่เข้ามา
จากเมืองอุดรมีไชยมาอยู่กรุงเทพฯ.
- จ.ศ. 1210 (พ.ศ. 2391) เลขที่ 208 สารตราถึงพระยาไชยวิชิต กรุงเก่าว่าฝนแล้ง ราษฎรที่
ทำนาไม่ได้ให้ลดการเก็บค่านาเสียให้เก็บแต่ผู้ที่เก็บเกี่ยวได้ผลดี.

จ.ศ. 1211 (พ.ศ. 2392) เลขที่ 122 ไบบอกพระยาศรีธรรมมาโคกราช เมืองนครศรีธรรมราช ถึง ขณข กรมพระกลาโหมเรื่องจัดเก็บอากรค่านา.

จ.ศ. 1212 (พ.ศ. 2393) เลขที่ 22 คัดบอกกรุงเก่าถึงมหาดไทย เรื่องน้ำฝนต้นข้าวบัญชีเบี้ยหวัดพระสงฆ์ บัญชีจำนวนโรงน้ำตาล ไร่อ้อย.

จ.ศ. 1212 (พ.ศ. 2393) เลขที่ 46 บัญชีเงินอากรสุรากรุงเทพฯ และหัวเมืองขึ้นคลังรวม 17 ปี

จ.ศ. 1212 (พ.ศ. 2393) เลขที่ 167 บัญชีจ่ายเบี้ยหวัดข้าราชการวังหลวง.

2. เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 1, 2, 4 และ 5. กรุงเทพฯ : สหประชาพานิชย์, 2530.

จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2515.

เสถียร ลายลักษณ์. ประชุมกฎหมายประจำศก. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เดลิเมลล์, 2478.

3. หนังสือและบทความในหนังสือ

กรมศิลปากร. เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 1. สาวิตรี สุวรรณสถิตย์ (แปล). กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2520.

กรมศิลปากร. เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 2 (ค.ศ. 1824-1826). ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ (แปล). กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2520.

จอห์น ครอว์ฟอร์ด. เอกสารของครอว์ฟอร์ด. ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ (แปล). กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2515.

จี วิลเลียม สกินเนอร์. สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์. พรรณี ฉัตรพลรักษ์ และคณะ (แปล). กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2529.

จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. เจ้าชีวิต สยามก่อนยุคประชาธิปไตย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ริเวอร์บุคส์ จำกัด, 2536.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระบรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพนายกระเงิน สิงหนณี ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม 2537.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. "พระราชดำรัสทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน." ประวัติศาสตร์และการเมือง. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2518.

- เจนนิเฟอร์ เวย์น คุซแมน. การค้าทางเรือสำเภากัน-สยามยุคต้นรัตนโกสินทร์. ชินจิตต์
 อ่ำไพพรรณ (แปล). กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2518.
- เจมส์ โลว์. จดหมายเหตุเจมส์ โลว์. นันทา วรเนติวงศ์ (แปล). กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร,
 2519.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสุธี ประศาสน์เศรษฐ. ระบบเศรษฐกิจไทย 1851-1910. กรุงเทพฯ :
 สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2511.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ. เศรษฐกิจศาสตร์กับประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
 สร้างสรรค์, 2524.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสมภพ มานะรังสรรค์ บรรณาธิการ. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจน
 ถึง พ.ศ. 2484. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. "พุทธศาสนาและการรวมทางการเมืองสมัยอยุธยาตอนต้น 1893-2013"
โบราณคดีฉบับดำรงราชานุภาพ. 4 (มิถุนายน 2516) : 438-439.
- ชวน บัจจุสานนท์, พลเรือตรี. ประวัติทหารเรือไทย. พระนคร : กรมสารบรรณทหารเรือ,
 2509.
- ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2325-2353 ด้านเศรษฐกิจ. กรุงเทพฯ : ไทย
 วัฒนาพานิช, 2522.
- . ประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจแต่โบราณ-พ.ศ. 2399. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
 ดันอ้อ, 2533.
- . ประวัติศาสตร์ไทยฉบับ พ.ศ. 2352-2453 ด้านสังคม. กรุงเทพฯ : อมรการพิมพ์,
 ม.ป.ป.
- ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. สามเจ้าพระยา. กรุงเทพฯ : อาศรมอักษร, 2506.
- เดอลาลูแบร์. จดหมายเหตุเดอลาลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1. สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล)
 กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2510.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ชุมนุมพระนิพนธ์ (บางเรื่อง).
 อนุสรณ์งานฉาปนกิจศพคุณแม่เต็ม ขวลิตธำรง ณ วัดหัวลำโพง, 2503.
- . พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2. กรุงเทพฯ : องค์การคำคุณุสภา,
 2505.
- . พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2. กรุงเทพฯ : บุญส่งการพิมพ์,
 2511.
- . ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่ม 2. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณการ, 2515.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2. พระนคร : องค์
 การคำคุณุสภา, 2504.
- . พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3. พระนคร : องค์การคำคุณุสภา,
 2504.

นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยา. สาส์นสมเด็จพระนคร. องค์กรคำคุณุสภา, 2504.

นันทนา ดันติเวส และคณะ (ผู้แปล). รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุด
ที่ 1. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2532.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา. กรุงเทพฯ :
สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2523.

----- . ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรม. กรุงเทพฯ :
อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, 2538.

----- . "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ : พื้นฐานทางเศรษฐกิจ." สายธาร
แห่งความคิด. จัดพิมพ์โดยคณะกรรมการจัดกิจกรรมทางวิชาการฉลองครบ 60 ปี
อาจารย์วรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, 2532.

แย่งน้อย ศักดิ์ศรี, ม.ร.ว. และคณะ. พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

บังอร ปิยะพันธ์ุ. ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และกาญจณี ละอองศรี
บรรณาธิการ. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2514.

ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 12. พระนคร : องค์กรคำคุณุสภา, 2507.

ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 15 ภาคที่ 26. กรุงเทพฯ : องค์กรคำคุณุสภา, 2507.

ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 20 ภาคที่ 33. กรุงเทพฯ : องค์กรคำคุณุสภา, 2510.

ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 30. กรุงเทพฯ : องค์กรคำคุณุสภา, 2511.

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31. "จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศสยาม ตอน
ที่ 1 ตั้งแต่ พ.ศ. 2371 ถึง พ.ศ. 2379." พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
นางสุดา พันธุ์คงชื่น. ณ วัดตรีทศเทพ, 2534..

ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 40. กรุงเทพฯ : องค์กรคำคุณุสภา, 2507.

ปาลเลอกัวซ์. เล่าเรื่องกรุงสยาม. สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล). พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า,
2506.

ราชบัณฑิตยสถาน (รวบรวม). ตำนานเรื่องวัดกุฎสถานทีพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงสถาปนา. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาถ
ปิยมหาราชปทีวรัชดา, พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472.

รังสรรค์ ณะพรพันธ์ุ. ภาษีอากรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย คลังข้อมูลและบทสำรวจ
สถานะทางวิชาการ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2528.

วอลเตอร์ เอฟ เวลล่า. แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ. นิจ ทองโสภิต (แปล). กรุงเทพฯ : สมาคม
สังคมศาสตร์, 2514.

วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธ์. "การเพาะปลูกอ้อยและอุตสาหกรรมน้ำตาลไทยในคริสต์วรรษที่ 19" เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง สองศตวรรษรัตนโกสินทร์ : ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย. สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526.

วิจิตรวาทการ, พลตรีหลวง. "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของไทย." วิจิตรวาทการอนุสรณ์. คณะรัฐมนตรีพิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพพลตรีหลวงวิจิตรวาทการ. ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส, 2505.

วิชัย ประสงค์. ประวัติศาสตร์พากร (ฉบับสมบูรณ์). พระนคร : กรุงเทพมหานครพิมพ์, 2519.

ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. เอกสารการสอนชุดวิชาเศรษฐกิจไทย หน่วยที่ 1-7. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, 2533.

สวาท เสนาณรงค์. ภูมิศาสตร์ประเทศไทย. พระนคร : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2512.

สารานุกรมประวัติศาสตร์ไทย อักษร ก. ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพฯ : บริษัทสหธรรมิกจำกัด, 2537.

สุนทรภู่. โคลงนิราศสุพรรณ นิราศสุนทรภู่. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2520.

สุภางค์ จันทวานิช และคณะ. ชาวจีนแต่จิวในประเทศไทยและในภูมิภาคเดิมนั้นที่เจาซัน สมัยที่หนึ่ง ทำเรือจากหลิน (2310-2393). กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.

----- ชาวจีนแต่จิวในประเทศไทยและในภูมิภาคเดิมนั้นที่เจาซัน สมัยที่สอง ทำเรือชานไถว ค.ศ.1860-1949 (พ.ศ.2403-2492). กรุงเทพฯ : ศูนย์จีนศึกษา สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539.

เสถียร สุกโสมณ. พระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย. พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2505.

แสงไสม เกษมศรี, ม.ร.ว. และคณะ. ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 3. กรุงเทพฯ : มิตรนราการพิมพ์, 2515.

อดิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416. ม.ร.ว.ประกายทอง สิริสุข และพรรณี จิตรพลรักษ์ (แปล). กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527.

อนุমানราชชน, พระยา. ตำนานสุลกากร. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2482.

4. วิทยานิพนธ์

เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา. "สภาพการค้าของไทยระหว่าง พ.ศ. 2325-2398." ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร, 2523.

จุฑารัตน์ ชูจิตาภิรมย์. "พระมหากษัตริย์กับการใช้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติในการเมืองการ

ปกครอง พ.ศ. 2325-2394." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528.

ญาดา ประภาพันท์. "ระบบเจ้าภาษีนายอากรสมัยกรุงเทพยุคต้น." วิทยานิพนธ์ปริญญาเศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาเศรษฐศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519.

นิติ กสิโกศล. "การเก็บค่านาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2482." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525.

บุญรอด แก้วกันหา. "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411). วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518.

ประสิทธิ์ รุ่งเรืองรัตนกุล. "ระบบเศรษฐกิจอยุธยา." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

ปิยนถ นิโครธา. "บทบาทของเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาถในการปกครองประเทศสยามตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงต้นรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2416)." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2513.

พรเพ็ญ อันตระกูล. "การใช้จ่ายเงินแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453-2468)." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517.

รัตนาวดี แก้วไชโย. "การศึกษารายจ่ายพระราชทรัพย์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2394." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527.

วงเดือน นาราจักร์. "การดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยต่อมหาอำนาจในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518.

วราภรณ์ ทินานนท์. "การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526.

ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์. "ผูกปี : การจัดเก็บเงินค่าแรงแทนการเกณฑ์แรงงานจากคนจีนในสมัยรัตนโกสินทร์." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

- สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. "ต้นกำเนิดของชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ. 2398-2453)." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.
- สุภัทรา กมลภรณ์. "อำนาจหน้าที่และบทบาทของโกษาธิบดีในสมัยรัตนโกสินทร์." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.
- สุภาภรณ์ ตันศลารักษ์. "บทบาทของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ที่มีต่อรัฐบาลกลางและหัวเมืองภาคใต้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว" วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520.
- สุวิทย์ ชีรสาคัด. "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชถึงสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2310-2394)." งานวิจัยเสนอสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2525.
- อดิศร หมวกพิมาย. "กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย : วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง พ.ศ. 2310-2398." วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2531.
- อัจฉรา กาญจนมัย. "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2394)." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.
- อัญชลี สุธายัณฑ์. "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

5. ภาษาต่างประเทศ

- Bowring, John. The kingdom and People of Saim Vol I. Kuala Lumpur Singapore : Oxford University Press, 1969.
- Burney, Henry. Burney Papres. 5 Vols. Bangkok : Vjjaranayan National Library, 1913.
- Crawford, John. Journal of An Embrassy to the Courts of Siam and Cochin China. London : Oxford University Press, 1967.
- Frankfurter, O. "The Mission of Sir James Brooke to Siam." J.S.S. VII pt.3 (1911) : 19-33.

- Hong, Lysa. Thailand in the Nineteenth Century Evaluation of the Economy and Society. Singapore : Institute of Southeast Asia Studies, 1984.
- Ingram, James C. Economic Change in Thailand Since 1850. Stanford : Stanford University Press, 1955.
- Jiraporn Stapanawatana. A Study of Political, Economic, and Social Conditions in the Reign of King Rama III, 1824-1851. A thesis submitted in Fulfilment of the requirments for the degree of Doctor of Philosophy. Department of History. Faculty of Arts. Monash U. Australia, 1996.
- Malloch, D.E. Siam, General Remarks on its Productions. Culcutta : Baptish Mission Press, 1852.
- Sarasin Viraphol. Tribute and Profit Sino-Siamese Trade 1652-1853. Cambridge : Havard University Press, 1977.
- Skinner, William G. Chinese Society in Thailand An Analytical History. New York : Cornell University Press, 1962.

สถาบันหอสมุดบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย